

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
“СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА СОЦИОЛОГИЯ

Том 105

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE SOCIOLOGIE

Tome 105

СОФИЯ • 2015 • SOFIA

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Проф. дсн МАЙЯ ГРЕКОВА (главен редактор),

доц..д-р МИЛЕНА ЯКИМОВА,

доц.д-р БОЯН ЗНЕПОЛСКИ,

доц..д-р СВЕТЛА МАРИНОВА,

технически сътрудник СНЕЖА ТИЛКИДЖИЕВА

© 2015 Софийски университет “Св. Климент Охридски”
Философски факултет

ISSN 0205-19-07

Университетско издателство „Св.Климент Охридски”

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ, КАЛОЯН ХАРАЛАМПИЕВ, ЗДРАВКА ГЕОРГИЕВА Проблемът с борбата срещу корупцията в България, видян през докладите по механизма за сътрудничество и проверка в периода 2007-2012 г. (резултати от емпирично проучване)	4
ДИМИТЪР БЛАГОЕВ "Средната класа": между "производството" и "потреблението" на житейски шансове	92
ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ Управление на качеството в организационно-икономически контекст: техно- икономически vs. социален подход	119
ИВЕЛИНА МОНЧЕВА Репрезентации на три балкански града (Ниш, София и Букурещ) в контекста на тъмния туризъм (dark tourism)	141

CONTENTS

GEORGI DIMITROV, KALOYAN HARALAMPIEV, ZDRAVKA GEORGIEVA The problem of anti-corruption fight in Bulgaria seen through the cvm reports 2007-2012. (results from an empirical study)	4
DIMITAR BLAGOEV "The middle class": between "production" and "consumption" of life chances	92
EMIL GEORGIEV Quality management in organizational and economic context: techno-economic vs. social approach	119
IVELINA MONCHEVA Representations of three balkan cities in the context of dark tourism	141

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 105

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 105

**ПРОБЛЕМЪТ С БОРБАТА СРЕЩУ КОРУПЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ, ВИДЯН
ПРЕЗ ДОКЛАДИТЕ ПО МЕХАНИЗМА ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО И ПРОВЕРКА В
ПЕРИОДА 2007-2012г. (РЕЗУЛТАТИ ОТ ЕМПИРИЧНО ПРОУЧВАНЕ)**

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ, КАЛОЯН ХАРАЛАМПИЕВ, ЗДРАВКА ГЕОРГИЕВА

Georgi Dimitrov, Kaloyan Haralampiev, Zdravka Georgieva. THE PROBLEM OF ANTI-CORRUPTION FIGHT IN BULGARIA SEEN THROUGH THE CVM REPORTS 2007-2012. (RESULTS FROM AN EMPIRICAL STUDY)

This text presents the results of the analysis of quantitative data obtained through the accomplishment of the interdisciplinary project "The role of policies for fight against corruption and organized crime in the relationships between Bulgaria and the EU, 2007-2012." The reports of the European Commission (EC) under the Cooperation and Verification Mechanism (CVM) have been the subject of analysis. The systematic analysis reveals the political and methodological reasons for the ineffectiveness of the anti-corruption policies in Bulgaria and Romania. At the same time, the empirical facts prove that during the studied period, the EC becomes more tangibly aware of the complementarity between the political corruption and the lack of progress in reforming the judicial system. The Commission, however, does not change its approach aiming at "comprehensive and far-reaching reform" through procedural and technological changes in the institutions which should implement anti-corruption policies. This approach dooms the MCV to failure. Only after the mechanism's implementation crisis, being unable to achieve its own objectives for seven years already, the Commission's attention has been attracted by the crucial role of a player outside the legal and political system, namely the citizenship and the civil society.

Всички програми за добро управление трябва да бъдат замислени така, че да насърчават следния политически подход: проверките, контролът и наблюдението да бъдат предоставени на „губещите“ от съответната програма и да се основават на естествената конкуренция в борбата с политическия патронаж и предоставянето на привилегии. Нито една държава не би била способна да се промени без вътрешно колективно действие, което да е едновременно представително и устойчиво във времето. Медиите, политическата опозиция и гражданското общество не трябва да бъдат разглеждани като временни гости, които вземат участие в консултации или в разработване на проекти за нормативни актове, а като основни постоянни участници в процеса на борба с корупцията и да заемат ключови места във всички институции за насърчаване на етичния универсализъм.

... Провалът на антикорупционната условност се дължи отчасти на липсата на разбиране за партикуларизма като режим на управление, и оттам, изборът на различни неблагонадеждни актьори като основни двигатели на промяната на режима.

Алина Мунгиу-Пипиди и кол. „Контекстуални решения в борбата с корупцията: Научените уроци“

1. Общо представяне на изследването

Представените тук резултати отразяват основните постижения на нашия изследователски колектив през втората, финална година от реализацията на интердисциплинарния проект **„РОЛЯТА НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА БОРБА С КОРУПЦИЯТА И ОРГАНИЗИРАНАТА ПРЕСТЪПНОСТ В ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ЕС В ПЕРИОДА 2007-2012г“**.¹

Преди да посочим пряко изследователската цел и набелязаните задачи, смятаме, че дължим сериозна обосновката на проектното намерение. Тя е следната:

„През изминалите години на подготовка и присъединяване към ЕС България демонстрира трайна липса на структурен напредък в реформите на съдебната и административна система и в политиките за *Борба с политическата корупция и*

¹ Става дума за интердисциплинарен проект, финансиран по договор №19/04.2012 на ФНИ към СУ „Св. Климент Охридски“, продължен през 2013 г. с договор № 123/19.04.2013. В него взеха участие проф. д.с.н. Георги Д. Димитров (ръководител), доц. д-р К. Харалампиев, гл. ас. д-р Стойчо П. Стойчев, д-р Линка Тонева-Методиева (отговорен изследовател) и студентите от специалности „Европеистика“ и „Политология“ на Философския факултет Мария Юркова, Сахир Хасан, Ива Атанасова, Румяна Василева, Теодора Ангелова, Димо Василев, Красимир Митрев, Виктор Гаджалов. През втората година от осъществяването на проекта към него се присъединиха проф. д-р Ингрид Шикова, доц. д-р Мирела Велева, докторант Здравка Георгиева, а магистър Мария Юркова стана отговорен изследовател.

организираната престъпност (БПКОП). Нещо повече, в резултат от обобщението на опита от първите 5 години от приложението на МСП, Европейската комисия изрази през 2012 г. подчертана тревога дали процесът на реформи е устойчив и необратим. Този структурен проблем се оказва и основното предизвикателство пред пълноценното включване на България (но също и на Румъния) в процесите на европейска интеграция (за което свидетелстват ниската усвояемост на (и масови злоупотреби със) средства по Структурните фондове, драстичното изоставане по БВП спрямо средното за ЕС-27, последните места в класациите за социо-икономическа кохезия, за конкурентоспособност, икономическа свобода и пр., но и челните места по нива на политически покровителстваната корупция)². Ескалиращите негативни оценки относно ефективността на политиките за противодействие на корупцията и организираната престъпност показват **спешната необходимост от систематичен анализ на структурните предпоставки за провала на политическите действия, насочени към борба с политическата корупция и организираната престъпност.**

До момента липсва задълбочен интердисциплинарен анализ, фокусиран върху социо-структурните и политически фактори за трайната неефективност на политиките за борба с политическата корупция и организираната престъпност. Изрично следва да се отбележи, че по темата има редица проучвания, осъществени от неправителствени организации – Коалиция 2000, Център за изследване на демокрацията, Асоциация „Прозрачност без граници“, Център за либерални стратегии, РискМонитор, Институт „Отворено общество“ и др., които нямат строго академични претенции и се фокусират или върху описателния аспект на проблема – обхват, интензитет и форми на корупционните действия, или върху отделните слабости на институционалния ред (било то нормативни, процедурни, кадрови, материално-технически и пр.), както и върху очертаването на отделни мерки за тяхното „оптимизиране“. Нещо повече, проведенният анализ в предходната година от осъществяване на изследователския ни проект показва, че липсата на високи методически и методологически стандарти в тези анализи не рядко обслужва защитата на корпоративни интереси по отношение на евроинтеграционната проблематика. По-същественото обаче е, че в хода на миналогодишната фаза на проекта установихме изненадващ факт: Досегашната употреба на МСП очертава “mixed picture” – несъмнени са добрата воля, усърдието и усилията, инвестирани от Комисията, без да забравяме и преките инвестиции за

² Вж. Lessenski 2013; World Press Freedom Index 2014; EU Anti-corruption Report 2014; The rule of law index 2012-2013 report.

реформи. Същевременно постигнатото е далече от поставените цели. Механизмът не оправдава очакванията, защото просто регистрира трансформациите в съпротивите срещу реформите и целите му, а и легитимира имитацията на реформи чрез изпълнение на мерки, които не отвеждат към резултат. Запазването на сегашния МСП не би дало други резултати освен ескалиращо разочарование от неговата безпомощност. Нещо повече. Докладите на ЕК се превръщат в източник на политически проблеми, тъй като самият механизъм има ключови слабости.³

Този факт обаче не отменя отговорността на българските правителства за провежданите политики на БПКОП. Точно този аспект на проблема обаче досега остава изключително слабо проучен.⁴

Въз основа на така дефинираната проблемна ситуация колективът ни формулира следната изследователска цел:

„Проектът има за основна цел постигането на систематично разбиране за причините за трайната неефективност на политическите действия за предотвратяване на политическата корупция и организираната престъпност в България.”

Пряко произтичаща от тази цел задача бе „да се направи съпоставка между приоритетите и имплицитната методология за установяване на върховенство на правото в България в докладите на ЕК и политическия отговор, който националните власти дават на външните препоръки.” А освен това „на базата на дълбочинно изследване на взаимовръзката между отделните аспекти на проблема – политическа субектност, институционален дизайн и ценностен контекст – ще бъдат набелязани конкретните приоритети на стратегия за дългосрочно и качествено повишаване ефективността на политиките за БПКОП в България.”⁵

Продължението на изследователския проект през 2013 г. се наложи по необходимост поради фундаменталната промяна на решаваните задачи в хода на изпълнението на първоначалния замисъл. Предварителната нагласа в началото на 2012 г. бе да установим по емпиричен път:

- дали, как и доколко политиките за борба с корупцията в България се възприемат като *политически, институционален и социален* проблем;

³ За подробности вж. Dimitrov et al. 2014.

⁴ Този пространен цитат възпроизвежда обосновката на проектното предложение към ФНИ на СУ от 2013 г. с незначителни редакционни поправки.

⁵ Приведените цитати отново са от обосновката на проекта при кандидатстване за финансирането от ФНИ, за което благодарим.

- дали проблемът остава *само национален* или се разраства *като проблем на целия ЕС*;
- дали проблемът *и неговите интерпретации* *постоянстват* във времето, или се променят; дали той *намалява*, или се *задълбочава* или, евентуално, *се преобразува*;
- дали *съвпадат (и в каква степен)* начините за интерпретация на проблема и политиките от страна на *националните правителства, партийно-политическите субекти и ЕК*. Предвиждахме да разгърнем проучването в сравнителен план, доколкото това е проблем също и за Румъния⁶.

Обществената актуалност на изследването едва ли се нуждае от особено подробна обосновка. От една страна, през последните години у нас стана въпрос на общосподелено мнение, че политиките за борба с корупцията⁷ са приоритетен възел във взаимоотношенията между Европейската комисия, пазител на интересите на ЕС, и българските правителства:

„[...] в хода на наблюденията си в предприсъединителния процес Европейската комисия установява, че корупцията и организираната престъпност са два от най-сериозните проблема на България: акцентът върху корупцията става дори още по-силен в последния предприсъединителен доклад на Комисията. Системните реформи, както и практическите резултати в борбата с корупцията и организираната престъпност изрично са посочени като условия за интеграцията на България в ЕС. [...] Трайна обаче

⁶ Докато провеждахме проучването си, бе публикувана отлична статия от Космина Танасою и Марина Раковита, която може да се разглежда като обзор върху цялостното състояние на интересуващия ни проблем – характер и динамика на политиките за борба с корупцията като основен акцент във взаимоотношенията между ЕК и двете съседни балкански страни. Студията, която е синтез с известна доза актуализация на предходни публикации на авторките (Racovita 2011; Tanasoiu 2012), формулира обобщения, които напълно се подкрепят и от резултатите на нашето проучване: „Към 2007 г. липсата на напредък в провеждане на съдебната реформа и справяне с повсеместната корупция вече заплашваше да възпрепятства надпреварата на Румъния и България за членство в ЕС. Опасявайки се, че при отсъствието на основния стимул – членството в Съюза, – ентузиазмът на националните политически елити за реформи ще отслабне, ЕС потърси начини да продължи да контролира процеса на реформи чрез заложените в договорите предпазни клаузи и инструменти за мониторинг (като Механизма за сътрудничество и проверка/МСП), които имат за цел оценка на напредъка съгласно конкретни стандарти/benchmarks, сред които ключово място има борбата с корупцията. Макар антикорупцията да е мощно послание в предизборните кампании и в България, и в Румъния преди и след присъединяването към ЕС, това има твърде слаб реален ефект и върху провежданите политики, и върху обществените възприятия, а и върху международния имидж на двете страни. България и Румъния остават във водещите заглавия на западните и националните медии като рай на корупция и организирана престъпност, контролирани от икономически групировки, корумпирани политици, неефективна полиция, безсилна съдебна система и нефункциониращи институции” (Tanasoiu/Racovita 2012: 243).

⁷ Не бива да се забравя, че феноменът корупция е изключително сложен и многообразен и даже научната литература е много далече от това да е постигнала негово еднозначно разбиране (Miller et al. 2001; Holmes 2006; Mungiu-Pippidi 2011). Със същата висока доза неопределеност понятието „корупция” се ползва и от ЕК в приложението на пост-присъединителната условност под формата на МСП. Задача на настоящия анализ е да разпознае равнищата и вариантите на това многосмислие.

остава загрижеността на ЕС за корупцията в България и съответно наблюдението от страна на Комисията продължава, като борбата срещу корупцията остава една от ключовите области на докладите в рамките на т.нар. Механизъм за сътрудничество и проверка” (Smilov, Dorosiev 2012: 219)⁸.

От друга страна, актуалната важност на подобно проучване се обосновава най-вече от два, отчетливо различни аргумента:

Първо, у нас няма научни изследвания – нито емпирични, нито концептуални – върху особеностите на приложението на *следприсъединителната условност* или на нейната резултатност (съобразно собствените ѝ цели за утвърждаване върховенство на правото в страни, вече приети за членки на ЕС), а това е безпрецедентен политически експеримент (Alegre et al. 2009; Gateva 2013). Тоест от една страна, за нас е важно да знаем каква е конкретната *емпирична реалност* от приложението на МСП в България и Румъния⁹, отвъд заинтересованите политически оценки и журналистическа връва.

Но на второ място, този особен, исторически безпрецедентен предмет същевременно е изключително важен именно в перспективата на *политическата иновация на ЕС*¹⁰, чрез която той реализира политики за разширяването си. Работите на Гржегорж Икиърт, ръководител на Харвардския център за европейски изследвания, дават сериозни основания да мислим последователните вълни на разширяване на ЕС като обхващащи типологично различни случаи (вж. напр. Ekiert 2008). Това е важно, защото на нормативно равнище правилата за приемане на нови членове в Съюза *предполагат прилагането на универсални критерии и постоянстващ подход*. В този смисъл, налице е противоречие между предполагаемата от договорната рамка на ЕС еднаквост или универсалност на случаите и техните реални (и растящи) различия във

⁸ Сравни с Калин Иванов (Ivanov 2012: 103-104, вж. също Moroff /Schmidt-Pfister в същия сборник – с. 3).

⁹ За пределно синтезирано представяне на основанията за въвеждане на МСП в двете съседни и доста съизмерими страни, както и за инструменталната функция на механизма вж. Mungiu-Pippidi 2011; Trauner 2009; Alegre et al. 2009, също Vachudova/Spendzharova 2012.

¹⁰ Макар и да е формулиран от изследователите по различен начин, този *иновативен характер* на следприсъединителната условност се отчита като ключова негова особеност: „Приложението на условността от страна на ЕС варира – според проблемните зони, страните, върху които се прилага, и с хода на времето” (Sedelmeier 2011). Или: „Въвеждането на следприсъединителни условности при разширяването от 2007 г. беше значим пример на иновация в политиките, която отразява едновременно дълбокото различие на двете нови страни членки и способността на Комисията да се учи от опита и да адаптира стратегията си за разширяването в зависимост от променящите се реалности” (Papadimitriou/Gateva 2009: 18). А по-точно, постоянстващите тежки проблеми в България и Румъния, които подготовката за членство в ЕС не успя да преодолее – повсеместна корупция, неефективна съдебна система и слаб административен капацитет – „подтикват ЕС да въведе един новаторски инструмент за наблюдение, наречен Механизъм за сътрудничество и проверка (МСП), в опит да задвижи процеса на реформа посредством силата на въздействие на ЕС в следприсъединителния период” (Spendzharova/Vachudova 2011: 40). Ср. с Maniokas 2004, Grabbe 2006, Alegre et al. 2009, Gateva 2013, Buzogany 2012, Papakostas 2012.

всеки следващ исторически момент. Оттук – налице е необходимост от намиране на, условно казано, „форми за движение на противоречието” (колкото и далече да оставаме в конкретния случай от Хегел) чрез политически интеграционни иновации, каквато представлява МСП. Важно е да знаем какво точно представлява този механизъм и какъв потенциал притежава да даде очаквания резултат.

Първоначалният замисъл на нашето емпирично изследване бе докладите по МСП, явяващи се част от изходния масив от документи¹¹, да се използват като източник на информация за трансформациите и/или постоянстващите проблеми в провежданите правителствени политики за борба с корупцията (в сравнителен план за България и Румъния). Методологически уговорки за избора на този ракурс към интересувания ни проблем са неизбежни:

В никакъв случай не сме търсили „лесния начин” да се справим със задачата си, защото още от самото начало бяхме наясно какво предизвикателство би било да се

¹¹ Предвиждахме обект на анализ да стане цялата официална документация от започването на преговорите на България и Румъния за присъединяване към ЕС до 2012 г. включително, в това число партийните програми и програмни документи, както и стратегиите, плановете за действие и др. подобни на българските правителства по евроинтеграционната проблематика в разглеждания период. Издирихме документален масив в обем от 2903 страници, които не можеше да бъдат проучени в рамките на 8 месеца и с човешкия ресурс, който бе на разположение. Настоящият анализ се основава на резултатите от проучването само върху докладите на ЕК по МСП за периода 2007-2012 г. (Представяне на концептуалния замисъл на проекта, както и детайлите на използвания изследователски инструментариум са публично достъпни на сайта на Асоциацията на социални изследвания и приложни изследователски практики www.asiarp.org.) Изборът на обект – инструментът за осъществяване на следприсъединителната условност чрез МСП – бе продиктуван не на последно място и поради съображението, че е малко вероятно резултатът от проучването върху предходния етап 1999-2006 г. да даде друга картина от онази, която Михаела Раковита разкрива в своя анализ, публикуван като статия със заглавие „Европеизация и ефективна демокрация в България и Румъния” (Racoviță 2011). Основният, категорично доказан – чрез изобилни емпирични факти – извод на тази колега е, че докато ЕС е въздействал върху формалната демокрация с инструментите на политическата условност, що се отнася до ефективната демокрация, т.е. по отношение на приложението и „меките мерки” като начин на работа, вярвания и норми, той е имал твърде слаба тяга. Въпреки присъединителната условност, мониторинговите механизми, създаването на институции и/или приемането на мерки, като резултат видимите свидетелства за върховенство на правото, демократическа отговорност, добро качество на публичната администрация и правителствена стабилност са твърде малко (Racoviță 2011: 42-43). Може да се каже, че между познавачите на специфичните проблеми в двете страни тази основна констатация се превръща в предмет на общосподелено мнение: „България и Румъния влязоха в ЕС с незавършени реформи и се въздържаха да ги осъществят през първите години на членството. [...] Незавършеният преход на страните може да има потенциално силно въздействие върху политическите, културните и институционалните фактори, които определят съответствието с културата на една страна членка на ЕС. По-неблагоприятните културни фактори включват широко разпространеното недоверие във функционирането на върховенство на правото и на политическата и административната система като цяло, усилено от много силното присъствие на проблема за корупцията; политическите фактори като постоянстващото преобладаване на „стария” политически елит, който стои на думи зад (ориентирани към ЕС) реформи, но не и на дело; институционалните проблеми като нефункционираща съдебна система и опорочена административна система. Като цяло процесът на приложение на европейските правила в България и Румъния изглежда, че следва модел, който може да се оприличи на наблюдаваното в „света на безжизнените слова/празни приказки” (Falkner et al. 2008). Вж също Trauner 2009: 11-12. Накратко, приложението на МСП е отчетливо проблематично и заслужава задълбочено проучване.

работи с докладите по МСП като възплъщение на реализиран от ЕК подход към партньорството с местните правителства. Известно е, че

„[...] има две причини да подхождаме с внимание при използването на оценките на Комисията като метод за измерване на степента на съответствие (compliance) с установените стандарти: едната причина е, че преценките на Комисията са общи и често пъти неясни, както по отношение на генералните оценки, така и при разглеждането на конкретни политики. [...] Коментарите на Комисията често са толкова общи, че почти губят смисъл; основната им задача е да установят една сравнителна скала на напредъка при съпоставка между докладите за различни години или между различни страни кандидатки. Стандартите, които Комисията използва за съпоставка и оценка на микро равнище, никога не са били публикувани и изглежда са били използвани до известна степен ad hoc, а това понякога ги прави непоследователни при сравнение между различни области на политики и между държавите. [...] Второ, оценките на макро равнище, които Комисията прави, не са просто технически доклад за съответствие с критериите от Копенхаген, а представляват становище относно готовността на съответната страна за започване на преговори за членство, а това е силно политизиран въпрос. Комисията е политически играч в процеса на разширяване и същевременно е обект на влияние от страна на държавите членки” (Grabbe 2006: 64).

Не сме имали илюзията, че докладите на ЕК са някакъв „политически ехограф”, който би уловил всички пулсации на реформените усилия на българските правителства, защото добре знаем, че систематичното проучване на механизма за наблюдение на ЕК е стигнало до заключението, че самият ѝ подход, възплътен в редовните ѝ доклади, „показва колко неясен и променлив е той в много от своите базисни аспекти” (Hughes et al. 2005: 115; сравни с Maniokas 2004). Обаче Хюз и колегите му откриват също, че в хода на приложението на механизма ЕК се учи от придобития опит (пак там: 86-87). Поради това не може да е изненада, че докладите от *следприсъединителния период* по-специално са много по-конкретни и политически инструктивни. Разчитахме на правилото, че докладите от мониторинга стават все по-ясни в степента, в която провеждането на присъединителната условност се натъква на съпротивата на местните политически дейци (ср. пак там: 116-117). Ето защо очаквахме, че въз основа на регистрираните факти и направените върху тях констатации и препоръки ще сме в състояние да реконструираме динамиката на постиженията и на проблемите, пред които са били изправени българските (и румънските) правителства.

Съсредоточихме се върху редовните доклади по Механизма за сътрудничество и проверка по няколко причини. Първо, защото като продължение на предишната практика на ЕК „докладите са единствените официални и прозрачни публични източници, представящи оценката на Комисия за напредъка на страните” (Hughes et al. 2005: 85). А освен това – „редовните доклади се превръщат в основния механизъм, по който Комисията определя и публично представя критерии за спазването на стандарти (compliance), особено в областите, където няма нормативно зададени стандарти, какъвто е и случаят с политиките за борба с корупцията” (пак там: 87). Второ, защото тяхното публикуване *се оказва основен инструмент за въздействие* върху местните правителства, стимулиращ реформите¹². Другите инструменти, предвидени в рамките на следприсъединителната условност на членството в ЕС са прекалено оскъдни, с оспорима легитимност поради липса на еднозначно установими стандарти и на универсална приложимост към всички страни членки (Alegre et al. 2009) и, по тези причини, твърде рядко и неохотно използвани.

¹² Какво друго, освен Механизма за сътрудничество и проверка, включва по принцип основният инструментариум на присъединителната условност на ЕС - виж у Грабе (Grabbe 2006: 79). В известен смисъл този механизъм е адаптация към задачите на следприсъединителната условност на функциите gatekeeping/опазване на достъпа и benchmarking/изискване за спазване на стандарти and monitoring/контрол чрез наблюдение. МСП предвижда комбинация от предпазни клаузи и мониторинг чрез стандарти за реформени политики и техните очаквани резултати. Изборът на инструментариум, който ЕК е направил, е лесно разбираем, ако сме съгласни, че „Наблюдението бе ключов механизъм за поддържане на условността за членството, посредством цикъла от „Партньорствата за присъединяване” и на „Редовните доклади”, публикувани от Европейската комисия относно степента на подготвеност на всяка от страните кандидатки от Централна и Източна Европа в отделните наблюдавани области. *Този процес предоставя на ЕС един чувствителен и високо ефективен метод на пряко въздействие върху вземането на решения на национално ниво.* Редовните доклади не просто показват качеството на работата на отделни министерства, но разглеждат приложението на конкретни политики, като по този начин имплицитно оценяват и работата на по-ниските нива на администрация в министерствата. [...]

Нещо повече, цикличността на поставянето на задачи и на отчитане на прогрес задава един процес на публичен мониторинг, който може да бъде използван и от други участници – едновременно и национални, и чуждестранни – за оценка на степента на промяна у политици и държавни служители. Редовните доклади ежегодно стават фокус на вниманието на националните и чуждестранните медии. И гласоподаватели, и чуждестранни инвеститори обръщат внимание на оценката на ЕС за развитието в ключови области като приватизация и регулация на финансовия сектор” (Grabbe 2006: 83, курсивът наш).

Но още в началото следва да припомним едно важно предупреждение от същия автор: „Въпреки че задаването на стандарти (benchmarking) може да бъде средство за постигане на цели, ЕС невинаги успява да го използва ефективно, когато няма детайлно разписана политика или нормативна рамка, която да бъде използвана като модел от страна на кандидатите. Поради което и едно от условията за ефективна употреба на този инструмент е съществуването на европейска норма или модел, който да бъде транспониран. Процесът на установяване на стандарти и създаване на механизми за наблюдение на кандидатите е важен процес на натрупване на опит за Европейската комисия – с потенциален ефект на „обратна връзка” и за самия Съюз. Някои високопоставени служители на Комисията например прилагат своя опит от разширяването в планирането на процеси за наблюдение в страните членки. Въпросът е, че тъкмо в областта на въвеждане на върховенство на правото в която и да е страна ЕС няма „готови образци”” (пак там).

Да се съди за качеството на самия подход на ЕК, въплъщение на който е механизмът, само по докладите (т.е. по официалните публикации на неговите резултати), е известно елементаризиране на реалната ситуация. Но пък вероятността механизмът и неговият резултат да имат съществено различни качества – добър механизъм за партньорство, но лоши доклади за резултатите от мониторинга – е пренебрежимо малка¹³. Особено в светлината на обстоятелството, че именно от резултатите от наблюдението, *намиращи израз в докладите*, зависи цялостният процес на последващото разгръщане на взаимодействието между ЕС и националните общества, що се отнася до конкретни мерки и политики. Смятаме за реалистично допускането, че докладите като цяло са въплъщение на автентична позиция на ЕК към наблюдаваните страни.

Направеното в хода на проучването през 2012 г. откритие относно ***проблемността в политическия подход на ЕК и неговата реализация чрез МСП*** радикално предефинира целите на изследователското усилие през първата година. Наложил се (наред с първоначалната по-скромна цел – да проследим динамиките в провеждането на антикорупционни политики под въздействието на МСП) да опишем

¹³ Макар хипотетично да е възможно качеството на сътрудничеството между ЕК и националните правителства да е достатъчно добро, а само докладите да го представят по непълноценен начин, тази възможност е практически незначителна. Ако случаят бе такъв, МСП би постигал целите си – реален и необратим прогрес в утвърждаването на върховенството на правото в България и Румъния, а развоят на политическите събития не оставя място за съмнение дали това е така, или не. При все това, през втората година от развитието на изследователския проект включихме и интервюта с деловите участници във взаимодействието между българските правителства и ЕК, резултатите от които пряко потвърждават вече направените изводи (вж. Списък на интервюираните експерти – Приложение 3). През първата година от проучването това нямаше защо да е било предвидено, доколкото изходната хипотеза бе, че мониторингът сам по себе си не е проблем и поради това разчитахме по неговите резултати да съдим за проблемите, които той регистрира и коригира.

Но са възможни и алтернативни стратегии за изследване на това сътрудничество чрез резултата от приложението на другите основни инструменти – например чрез начина на усвояване на европейското финансиране по оперативни програми, по които у нас за първите три години от седемгодишния период, т.е. до 2009 г., бяха усвоени – средно – около 3% от предвидените средства (за целия седемгодишен период бяха усвоени около 3,6 млрд евро). Обаче да не забравяме – според контролните органи финансирането от фондовете на ЕС е основен канал за системни корупционни практики. С други думи, промяната в начина на изследване няма да промени характера на цялостната картина, която регистрираме и чието обяснение търсим. Да не забравяме и важното обобщение на Бузогани: „Макар да не са нищо особено в сравнение с фондовете, усвоени от Гърция, Испания, Португалия и Ирландия в десетилетието преди присъединяването, регионалните фондове на ЕС предоставиха съществен (потенциален) приток на средства, достигащ до 2-3% от БНП в страните от Централна и Източна Европа. Все пак трябва да се отчита, че равнищата на усвояване на тези фондове зависят от административния капацитет на централно и регионално равнище, както и от капацитета на дейците от неправителствения сектор, които прилагат тези средства. Няколко години след присъединяването резултатите са доста разочароващи: равнищата на усвояване на средства от фондовете на ЕС са доста ниски в тези страни. [...] В случая с Румъния и България се поставя под въпрос дали страната получава повече от бюджета на ЕС, отколкото внася в него. Като цяло ниската способност за усвояване на средствата сякаш свидетелства за порочен кръг, в който администрацията е затворена: за да успее да се модернизира, публичната администрация трябва да е в състояние да „си свали“/“download” средствата от тези фондове по ефективен начин, обаче тя няма тъкмо тази способност” (Buzogany 2012: 124).

систематично *смыслово-структурните акценти в отношението на ЕК* към местните антикорупционни политики и *динамиката на това отношение* във времето. Възникнаха три нови задачи:

- Да докажем, че реализацията на МСП, отразена в последователните доклади за периода 2007-2012 г., е наситена с *методически особености, зад които прозират политически проблеми* (т.е. да докажем, че докладите едновременно отразяват ситуацията в двете югоизточноевропейски страни, но и *изразяват кризата в приложението на Механизма*);
- Да предложим *концептуално обяснение за причините*, довели до тези политически проблеми, като отчитаме диалектиката на взаимодействието между ЕК и националните правителства, както и обременеността на всеки от участниците в партньорството от специфичния му исторически опит;
- Да предложим *идеи за възможен политически начин за радикално повишаване на ефективността на МСП*¹⁴ в противовес на все по-отчетливо чувашите се призови от страна на заинтересовани политици за премахване на самия механизъм¹⁵.

Изпълнението на горепосочената изследователска програма през първата година доведе до написването на монографията „Механизмът за сътрудничество и проверка: споделена политическа безотговорност между ЕК и българските правителства” (Dimitrov et al. 2014). Но това остави незавършен първоначалния замисъл на проекта с по-скромните описателни задачи относно анализа на динамиката в наблюдаваната чрез този механизъм национална ситуация (в сравнение с развитието в румънската ситуация). А тези задачи не са за подценяване, защото става дума за дълбочинна и систематична количествена оценка на докладите по МСП, каквато не е правена досега.

Предмет на изследователско внимание са както *равнищата на значимост* на

¹⁴ Придържаме се към пределно просто разбиране за „ефективност на МСП” - способност *да постига поставените цели в поставените срокове*. Тъкмо безспорният политически факт, че утвърждаването на върховенството на правото в България и Румъния продължава да е все така далечно, както и при формалното приемане на двете страни в ЕС в началото на 2007 г., е основанието да търсим причините за тази неефективност. Нещо повече, събитията в Румъния от 2012 г., предизвикали безпрецедентно остри реакции от страна на М. Барозу за погазването на принципите на правовата държава, както и събитията в България от лятото на 2013 г. категорично могат да се приемат за свидетелство *за връщане далече назад зад условната изходна точка на процеса*. В този смисъл няма място за съмнение *в доминиращата безрезултатност от приложението на МСП*, въпреки моментните и частичните постижения. (Сравни с оценките на резултата от МСП на Ганев и Танасою.)

¹⁵ Политическите съпротиви от страна на управляващите в България и Румъния срещу МСП никога не са преставали, само стават все по-остро и публично заявявани, пропорционално на изразяваната от ЕК загриженост за хода на реформите. Особено остро и шумно тази политическа съпротива е изразена в северната ни съседка. За повече детайли вж. Tanasoiu 2012. Интервюта с български отговорни фигури и експерти потвърдиха този факт.

наблюдаваните проблеми, техните специфични *секторни проявления*, съдържателния им аспект от *всевъзможни дефицити* (ресурсни, институционални, нормативни, политически и пр.) и *дължими компенсиращи ги мерки*, така също и *начинът на говорене за корупцията като социален проблем (чрез подбор на смислови акценти)*, но и пряко изговорените и/или завоалирани *положителни и отрицателни оценки на ЕК* за наблюдаваната ситуация и нейните тенденции на разгръщане.

Изрично ще подчертаем, че разработената оригинална изследователска методика за регистрация на информацията (преди нейната количествена обработка) не е сходна с тази при стандартен анализ на съдържанието (content analysis), при който за единица, носител на смисъл се приема отделна дума. На първо място екипът се стремеше да улови максимално широк кръг от измерения на смисловите оценки на ЕК, тръгвайки от полюса на обективната, фактическа реалност и стигайки до полюса на откровено оценъчния аспект (одобрение/неодобрение) в заявените от ЕК позиции. Тоест опитахме се да удържим диалектичната връзка между, фигуративно казано, предметната действителност и нейната политическа интерпретация, която не се свежда до отношението между „образ и огледало”, давайки си сметка за вътрешната сложност и проблемност на всеки един от тези три елемента на взаимодействието при реализацията на МСП. Признаваме обаче, че подобно на всеки друг количествен подход и нашият инструмент губи част от многозначителността и нюансите, от намекнатото, но неизказано в прав текст, както и от вътрешната противоречивост на голяма част от наблюдаваните случаи. Признаваме също, че самият процес на типологизация на случаите предполага висока доза незаинтересована интерпретативна нагласа, а не механично прилагане на шаблон, което наложи специализирано няколкомесечно обучение на екипа, извършил кодирането на информацията от докладите.¹⁶

Както вече бе споменато, обект на изследване са докладите за България и Румъния за периода 2007-2012 г., като в количественото изследване са включени както техническите (февруарски или мартенски), така и юлските доклади, съдържащи политическите оценки и препоръки. Обект на анализ са отделните параграфи на всеки един доклад, а не просто отделни ключови думи/фрази. Това се налага защото имаме работа със специфичната езикова стилистика на докладите, която е, първо, пословична с нейните: преднамерена неяснота (Маниокас, Грабе, Хюз и сътрудници, и др.),

¹⁶ Вж. по-подробно общата смислова постройка, но и дистинкциите в разновидностите на всеки един от въпросите във въпросника за анализ на докладите в Приложение 1. Изключителната сложност на поставената задача доведе до крайно незадоволителен резултат от кодирането от страна на студентите и то бе повторено през втората година от докторант Здравка Георгиева и магистър Мария Юркова.

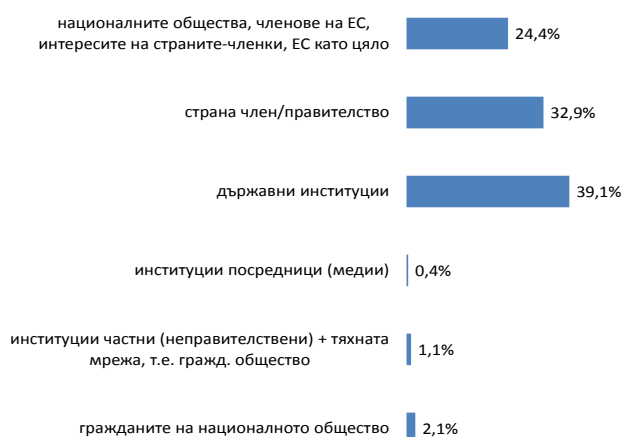
„политическа коректност” и склонност да се виждат успехи, дори където те отсъстват (Раковита). Освен това като правило мнението на ЕК е до такава степен амбивалентно, че една оценка може да бъде разпозната едва в контекста на целия параграф, а не в отделно изречение (защото не рядко в отделното изречение се дават твърде двусмислени, дори взаимоизключващи се тези). Колегите, които извършиха типологизацията и кодирането на смисловите единици, не бяха притиснати да разпознаят само един доминантен смисъл, а регистрираха всеки разпознат смисъл на заявеното от Комисията. На практика това доведе до съставяне на въпросник¹⁷ – комплекс от емпирични индикатори, който съдържа въпроси с множествени отговори и се отбелязва „всеки верен”. Оттук и броят на регистрираните становища в повечето случаи значително надхвърля броя на параграфите на проучените документи, защото всеки параграф се разполага едновременно в няколко смислово-оценъчни измерения. Това налага и ползването на два вида резултати, изчислени съответно като процентни дялове спрямо всички отговори и спрямо абзаците, в които се срещат, т.е. абзаците имащи отношение към интересуващите ни въпроси.

В следващия раздел ще представим само най-важните резултати от проведения количествен анализ на разпределенията на условните „отговори” (смислово-оценъчни акценти) в докладите по МСП.

2. Основни резултати от анализа на емпиричните данни

2.1. Ситуацията с борбата с корупцията в България

Нека започнем от най-общото равнище на значимост, в което се разполага проблемът за борба с корупцията в наблюдаваното национално общество:

Фигура 1. Равнища на общност на поражението от корупцията

¹⁷ Вж. Приложение 1 – Въпросник за кодиране на съдържателната информация в докладите.

Данните, представени на Фигура 1, съдържат две новини: добрата е, че ЕК разпознава проблема по един достатъчно сложен, многоравнищен начин. Най-важното, проблемът не е третиран като – единствено и изцяло – имащ местен обхват на значимост. За това свидетелства фактът, че около една четвърт от посочванията засягат европейското измерение на проблема. Другата новина е, че данните показват един твърде специфичен, *диспропорционален фокус* на своеобразната „оптика” в МСП. В центъра на вниманието са отделните институции¹⁸ на националните общества (България и Румъния), а много по-назад са целите общества. Още по-назад са засегнатите интереси на ЕС, както и интересите на неговите страни-членки. С други думи, проблемът с борбата срещу корупцията е видян като *преобладаващо* локален – местен и ограничен, частен проблем. Но най-значимата особеност в този поглед върху ситуацията е *радикалното пренебрежение към гражданите на националното общество като засегната страна*. Върху тях е фокусиран нищожен дял от вниманието на докладите – около 2%, а за гражданското общество става дума в пренебрежимия дял от 1%! Всъщност за него става дума *чак на шестата година от приложението на МСП*, защото *едва тогава* вече е усетена необходимост от основен съучастник в утвърждаването на върховенството на правото, чиято активизация е ключова предпоставка за успеха на усилията за повишаване ефективността на антикорупционните политики.¹⁹

При този преобладаващ акцент върху ограничения обхват на проблема, много съществен става въпросът за условната „секторна география” на проблема за борбата с корупцията в публичния живот – къде той izbива в най-видими форми:

¹⁸ В един идеално-типологичен план на разглеждане могат да са обвързани основните институции на публичната власт – законодателна, изпълнителна и съдебна, всяка от които има своите съставни елементи, в общ институционален модел за провеждане на публични политики, в частност – политики за борба с корупцията и организираната престъпност. Повече по този въпрос, както и оценка на актуалното положение в цялата институционална система в България и по-конкретно през призмата на въпроса за потенциала на Народното събрание да бъде титуляр на политики за БПКОП, може да се види в Dimitrov, Kolarova, Stoychev 2011.

¹⁹ Смятаме, че в тази емпирична картина намира израз установеното от качествения анализ на докладите разминаване между декларирана приоритетност на върховенството на правото, за чието спазване в ЕС е създаден и политическият инструмент МСП, от една страна, и от друга – липсата на операционализация на стратегическата цел на БПКОП като смислово обвързано цяло от взаимодопълнителни задачи. За сметка на този концептуален дефицит, в МСП *откриваме прекомерно акцентирание върху диференцирани процедурно-технологическите мерки*, които би следвало – вероятно сумарно – да отведат до решаването на задачите, а пък оттам вече – към постигането на стратегическата цел.

Фигура 2. Видове сектори, в които се отбелязва корупция

В тази условна „секторна карта” на разпространението на проблема с корупцията прави впечатление отново ясно открояваща асиметрия, т.е. диспропорционалност между отделните сектори. Тук не става дума само за очакваното вече negliжиране на гражданския сектор, а за *много същественото подценяване на корупцията в ключовите обществени сектори*, в които тя е особено често срещана – екология, образование, здравеопазване, всяко от които получава под 1% от общия дял дискутирани проблеми. Решително диспропорционално малко е вниманието към икономиката като цяло, също с под 1%, което е изненадващо в съпоставителен план – вниманието към злоупотребите с финансиране от фондовете на ЕС е около 3%. Корумпираността в рамките на политическата система е предмет на внимание в около 2% от случаите. С други думи, тук има ясно свидетелство, че *проблемът с корупцията не се схваща и не се разглежда като систематичен, и неговите реални основания в особените сиви и сенчести икономически практики и свързаните с тях политически процеси на псевдо-демокрация са на практика изключени от ползрението на ЕК*. Отново виждаме количествена емпирична картина, която затвърждава основен извод от качествения анализ на докладите: *МСП откъсва БПКОК от характера на основните икономически и политически процеси и по този начин се обрича на неефективност, защото привижда като основен субект на решението на проблема неговия*

фактически носител. Тук сме изправени пред алтернативни възможни обяснения: или ЕК много добре разбира същността на проблема, но просто спазва правила на политическа коректност, съзнавайки своето безсилие пред наличната ситуация, или тя механично екстраполира върху югоизточно европейски общества очевидности и обяснителни схеми, които имат несъмнена валидност в страните с устойчиво върховенство на правото, защото подценява или не познава достатъчно добре дълбочината и сложността на същинския проблем. Тези две алтернативни обяснения не са напълно несъвместими. Вчитайки се в детайлите на емпирично регистрираната картина, намираме повече подкрепа за второто допускане.

При такава условна секторна „периферия” при разпознаването на проблема за БПКОП е логично да възникне любопитство към въпроса – къде е центърът на вниманието на ЕК?

Формално погледнато, най-висок е дялът при правоохраняващата система (МВР, структури на службите за сигурност, институции за борба с организирана престъпност и за борба с корупция) – 17%. Следва законодателната власт с дял от 15%, а и съдебната власт като цялостна система – 14%. Изпълнителната власт, която е прекият институционален партньор на ЕС, е получила дял внимание от около 4%, т.е. от порядъка на 4 пъти по-малко внимание, което е и два пъти по-малко внимание от това, отделено на публичната администрация. Картината, която представят специализираните проучвания на корупционната ситуация в България на Центъра за изследване на демокрацията и Прозрачност без граници, има свършено други параметри...²⁰ Казано накратко, корупционният проблем в България е не само минимизиран като равнище на значимост, но ***и маргинализиран като частен въпрос на правоохраняването и правоприлагането.*** Създава се впечатлението, ***че проблемът с корупцията произтича основно от наличието на проблеми в органите за борба с нея,*** т.е. не е в нейните социално-политически корени, а ***в дефекти на инструментите за противодействие на отделните корупционни практики.*** Това

²⁰ Вж. периодичните тематични доклади на ЦИД (<http://www.csd.bg/index.php?id=275>) и Асоциация „Прозрачност без граници” (<http://www.transparency.bg/bg/researches/>), но също и строго академичните изследвания - напр. сборника „Европейските ценности в днешното българско общество”, УИ „Св. Климент Охридски,(Фотев: 2009), в които ясно се доказва, че тъкмо политическите партии и най-пряко партийните институции като Народно събрание и правителство се виждат от българското гражданство като лишени от етичен интегритет, като високо корумпирани, и са трайно лишени от обществено доверие. А особено силно се разраства недоверието в съдебната система и по-точно – в работата на съдилищата. Ср. с изводите в доклада „Граждани, клиенти и съдии за съдебната реформа, качеството на предоставяните услуги и правораздаването в България”, Алфа Рисърч, 2012 (Програма за развитие на съдебната система – <http://www.prss-bg.org/node/1036>).

би било напълно логично политическо виждане в страни с развито върховенство на правото, каквото се предполага (по силата на условията за членство в ЕС) във всяка новоприета страна.

По-същественото е обаче друго. В горната съпоставка ограничихме вниманието си върху видовете публична власт една спрямо друга, а този ракурс е донякъде подвеждащ, защото една от тези власти всъщност привлича вниманието на Комисията – не само в нейната цялост, но и чрез нейните основни елементи на системата. Става дума за съдебната система, която, взета като цяло, получава 14% от случаите, но също и около 10% за всяка от нейните подсистеми – следствие и прокуратура, съдопроизводство, а също и управление на съдебната система с около 9%, общо/сумарно – около 42%. Тази особена структура на разпределение на вниманието на ЕК не оставя място за съмнение: съдебната система е видяна като основен център на проблема, без да бъде абсолютизиран. На този фон става ясно, че вниманието, отделено на структурите за вътрешна сигурност, пряко имащи отношение към борбата с корупцията, е приблизително 2,5 пъти по-малко.

Освен въпросът „къде“ ЕК вижда съсредоточаването на проблема с корупцията, не по-маловажен е и другият въпрос – „как“ се третира този проблем. Защото е близко до ума, че той има множество равнища на значения и може да се каже, че по самата си същност е „сложно-съставно“ образувание – множество аспекти съществено допринасят за неговото конструиране, а те са действително от твърде разнороден характер: материална база, информационно осигуряване, кадрови потенциал, институционален капацитет, контролни механизми и пр. Ето какво показват емпиричните данни:

Фигура 3. Характер на поставения проблем пред БПКОП

Картината в този случай е почти еднозначна – колкото и да са многообразни предпоставките за разпространението на корупцията, **проблемът има един основен акцент и това е, казано най-общо, институционалният дефицит**. Ще поясним. Този основен смислов акцент има две лица на проявление:

Първо, като **начин на провеждане БПКОП** не създава предпоставки за ефективно противодействие на корупцията. Става дума както за всевъзможни липси на конкретни институции, които трябва да реализират политиките за борба с корупцията (като новосъздадените под натиска на ЕК структури като БОРКОР, Комисия за предотвратяване конфликти на интереси и пр.), така и за **особени вътрешни механизми**, които би следвало да са присъщи на работата на тези институции (каквото е случаят с начина на работа в Комисията за отнемане на неправомерно придобито имущество). Но става дума също и за отделни слабости от рода на несъгласуваност в действията, бавене, неефективност, непрозрачност; неработещи или отсъстващи вътрешни контролни механизми и пр. – такава е сумарно констатацията на ЕК в 23% от всички случаи²¹, което е от порядъка на няколко пъти по-често от всеки друг аспект на проблема.

²¹ Всъщност става дума за дял от всички твърдения, а иначе като дял от абзаците в докладите начинът на работа е проблематизиран в около 60% от случаите, а резултатността в около 30%.

Второ, като последица от този институционален дизайн и начин на работа – *липса на очаквания резултат от институционалната дейност* (в още около 12% от случаите). С други думи, дори когато липсите бъдат запълнени, институционалните „наличности” не отвеждат към очаквания обществен ефект.

Това обаче са констатации на конкретни проблемни ситуации, зад наличието и постоянстващото възпроизводство на които просветва големият проблем – корупцията е злоупотреба с власт, отбелязана изрично в 17% от случаите. Ще повторим, защото е особено важно: макар да изглежда, че, от една страна, има множество институционални дефицити, а от друга страна е налице и злоупотреба с власт, всъщност пораждащата причина за упоритото възпроизвеждане на първото е тъкмо второто. На този фон стои направо стряскащо, че същинският проблем – отсъствието на върховенство на правото в България, е получил нищожно слабо внимание (в 3% от случаите). ***Изрично обръщаме внимание на вътрешната логика в тази особено характерна диспропорция: именно разглеждането на проблема като частен, секторен въпрос създава почвата за тълкуването му като преобладаващо инструментален проблем на органите, които трябва да водят борбата с корупцията.*** Тоест, този начин на фокусиране на оптиката на ЕК изрязва от ползрението ѝ две ключово важни неща – собствено *политическите предпоставки* на проблема, както и *цялостния ефект на корупционните практики върху принципа за върховенство на правото* в нашето общество, който иначе ЕК декларира, че „стои в сърцевината на ЕС”.

Горепосоченото фактическо свидетелство за „особената центрираност (или фиксираност)” в подхода на ЕК *в никакъв случай не означава преднамерена тенденциозност в нейната работа в приложението на МСП*. Обратното, водена от очакването, че приложението на механизма ще доведе до, *желан от правителствата*, прогрес в борбата с корупцията и организираната престъпност в България, Комисията най-добросъвестно регистрира всички факти, които могат да се разглеждат като постижения, като резултатни стъпки в провеждането на политики на борба с корупцията.²² Нямаме основания да смятаме, че в страната са били осъществени реални положителни промени в тези политики, но те са останали незабелязани.

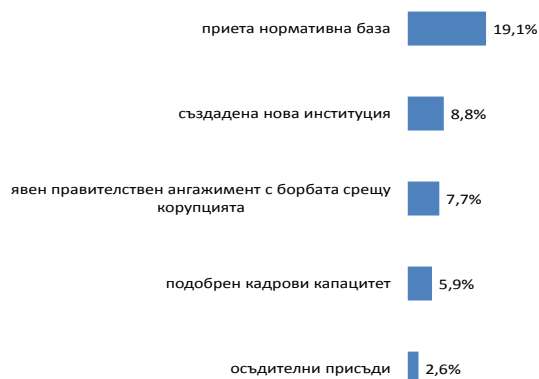
²² Тъй като в представянето на резултатите от качествения анализ на докладите по МСП акцентирахме основно върху слабости в подхода, стоящ в основата на неговия дизайн, то в настоящия текст преднамерено съсредоточаваме вниманието си само върху самата реализация на този механизъм, отразена в докладите. Напомняме основния извод от предишния анализ: подведена от *изключителната резултатност на МСП като инструмент за мониторинг*, т.е. от неговата безспорна резултатност в регистрацията на сложната и променяща се в детайлите картина в БПКОП, ЕК съществено подценява въпроса за *политическия подход, който стои в основата на този инструмент*, както и неговата

По интересното обаче е какво именно е забелязала Комисията при преднамереното търсене на постижения:

Фигура 4. Съдържателен характер на постижението в БПКОП

Нека започнем от простата съпоставка, че случаите, в които са посочени проблеми, са 1728, а случаите, в които са отбелязани постижения са 455, т.е. *близо четири пъти по-малко*. В една трета от тези случаи са посочени някакви конкретни резултати на стъпките при провеждане на антикорупционни политики. В около 23% от случаите обаче имаме само обща декларация, че работата се подобрява. От своя страна подредбата по относителна тежест/честота на позоваванията също е изключително симптоматична:

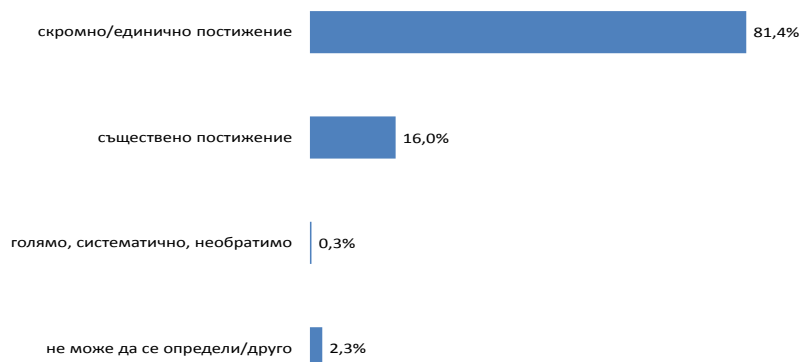

Фигура 5. Основни видове постижения в БПКОП

ограниченост да служи за политическо партньорство с местните правителства (Dimitrov et al. 2014). Оттук и безизходицата след 2012 г. при доказаната неспособност на МСП да постигне целите си – поне някакъв траен и осезателен прогрес в утвърждаване на върховенството на правото в наблюдаваните страни.

Това, формално погледнато, е номинална скала, отразяваща структурата на разнокачествените постижения. Но тя може да бъде прочетена и като *условна рангова скала, преминаваща от полюса на предпоставките към този на резултатите*. Очевидна е *общата тенденция на диспропорцията* между, от една страна, създаване на предпоставки и, от друга, постигане на резултатите, които ЕК очаква (чието най-видимо проявление са влезлите в действие осъдителни присъди). Тази емпирично регистрирана структура на постиженията показва *особен характер на политическия подход на българските власти* зад самите политики за противодействие на корупцията: **мерки/иновации – да, резултати – не**.

А освен в своята съдържателност, постиженията могат да представляват интерес за изследователя от гледна точка на условните измерения „обхват” и своеобразен „темп на надграждане”, защото тези две относително формални измерения на постиженията много пряко свидетелстват именно за подхода към политиките за борба с корупцията и утвърждаване върховенство на правото. Емпирично получените данни свидетелстват за следното:

Фигура 6. „Размер“ на постижението

Очертаната от тези резултати структурна тенденция е безапелационно ясна – колкото по-съществено е постижението, толкова по-рядко срещано е, както и обратното – най-силно изявени, най-чести и образуващи мнозинството от над 80% от случаите, са скромните, единични постижения. В тези данни намираме обяснението, защо по самия си замисъл МСП е създаден да наблюдава и оценява *прогреса* на двете съседни страни, а в българския превод още на най-първия доклад „прогрес” е заменено с „напредък” – емпирично *наличният напредък*, който е неоспорим, не би могъл да бъде оценен като реален прогрес в борбата с корупцията и организираната престъпност.

Нека видим и особения „импулс“ за реформи, който ЕК очаква, отразен в темпото на промените:

Фигура 7. Темп на постижението

Ако в предишната фигура бяха отразени резултатите, получени от нашето изследване по отношение на условното измерение „обхват“, то тук виждаме абсолютно същата, дори по-контрастно изразена картина, но проецирана върху условното измерение „темп на постиженията“. Отново наблюдаваме *безапелационна тенденция: колкото по-слабо е постижението, толкова по-често срещано е то* – този път вече до 90% от случаите. Както и обратното: ускоряване се среща в 2% от случаите, а устойчивият, явен напредък се среща в под 1% от случаите.

Казано накратко, постиженията са безусловно преобладаващо малки, частични и се свеждат само до каскада от първи стъпки, но не и до явен и устойчив напредък или необратим успех. В светлината на тези тенденции, очертани от получените данни, няма защо да се изненадваме, че още на втората година от наблюдението ЕК озаглавява раздела, в който анализира съществуващото положение, с многозначителното „състоянието на процеса“. Тоест, наблюдава се движение, което е повече тъпчено на едно място, отколкото реално преместване.²³

Ако това е, така да се каже, чисто констативната страна в заявената чрез докладите по МСП позиция на ЕК към България, то много съществен става въпросът каква е явната оценка, която докладите правят на наблюдаваната ситуация. Нека първо видим какво се казва по същество в дадените оценки, а след това ще разгледаме и по-общия, чисто оценъчен аспект на заявените от Комисията позиции.

²³ Следва да се вземе предвид, че като цяло докладите отчитат непрекъснато новости в наблюдаваната ситуация, а постоянството в нея остава далече на заден план в съотношение 65% към 18% от случаите.

Очертаната от емпиричните данни картина е изключително любопитна!

Фигура 8. Видове оценки

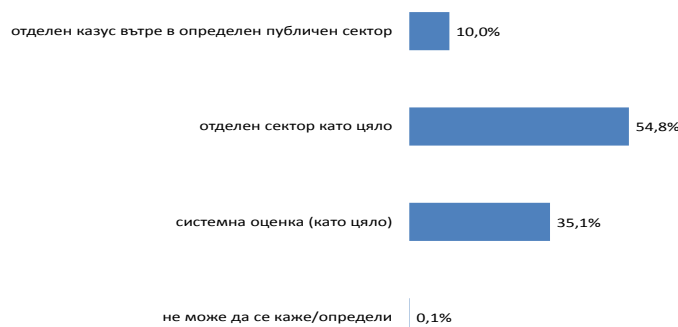
На първо място следва да се подчертае, че сумарната оценка по същество е *липса на еднозначна позиция на ЕК*. Заявените оценки очертават съвсем лек превес на критиките над похвалите, като похвалите са около 27%, простите констатации без явен оценъчен акцент са 37%, а критиките са останалите около 36%. Все пак, видно е дори на това пределно общо равнище на оценяване, че *сумарната оценка е леко изтеглена към отрицателния полюс*. Още по-красноречиви са детайлите в тази картина. Първо, казаното по адрес на структурата на постиженията се оказва *възпроизведено вътре в тази своеобразна оценъчна скала*. Прави впечатление обаче, че най-силна е *положителната оценка за заявеното желание* (намерение) за борба с корупцията, а значително по-слабо представени са похвалите за резултати в пропорции 3:1 (12% към 4%), а *най-рядко срещани са положителните оценки за качествено нов етап, или за системен резултат в тази борба – 0,2 на сто*.

В плоскостта на отрицателните оценки обаче ситуацията не е огледална – от една страна, на първо място идва оценката за липса на *абстрактно посочен напредък* (недостатъчен или формален) с около 27% от случаите, но пряко изказано недоволство от *липсата на конкретен резултат* е заявено само в 8% от случаите, а *разочарование от липса на качествен, цялостен и системен резултат* Комисията е заявила в под 1% от случаите. Тук отново откриваме пряко следствие от подхода на ЕК да се придържа към борба с корупцията чрез набор от отделни мерки, тясно прицелени в частните

проблеми на отделните секторни и институционални ситуации, т.е. налице е свидетелство за липсата на дълбочинно разбиране за особености, системен *политически характер* на проблема с корупцията в българското общество²⁴. Обръщаме внимание, че тук регистрираме само поредно емпирично свидетелство за този ключов концептуален дефицит, на който приложението на МСП става жертва. Същата методологическа особеност в подхода към борбата с корупцията се открива обаче още на равнище прекомерно хлабава връзка между избраните 6 отделни стандарта (benchmarks) за утвърждаване на върховенството на правото в България.²⁵

Посочената по-горе структура на разпределението на дяловите пропорции в оценките на ЕК е достатъчно основание, за да обобщим, че сумарната позиция на Комисията е далече от това да бъде еднозначна. Но тази констатация прави съществен въпроса *дали е достатъчно категорично заявена тази нееднозначна позиция*, особено в светлината на прословутата политическа коректност в езика на Комисията: *преднамерено търсената неяснота на твърденията и „желанието да се намери положителното, дори когато го няма” (Раковита).*

²⁴ Казаното по-горе трябва да се схваща като преднамерено заостряне на вниманието към проблем, който може да остане незабелязан. Всъщност става дума за *недостатъчно акцентирание* или приоритетизиране на системния характер на корупцията, който иначе е нееднократно отбелязван в докладите. Секторният акцент отчетливо доминира над системните оценки в отношение 55% към 35%.

Фигура 9. Обхват на предмета на оценката

²⁵ За подробности и обосновка на тезата вж. „МСП – споделена политическа безотговорност” (Dimitrov et al. 2014).

Фигура 10. Степен на категоричност на оценката

Картината тук е силно нюансирана, но безусловно ясна – само в 10% от случаите ЕК е дала ясна, подчертана положителна оценка на наблюдаваната ситуация. Макар в 43% от случаите да няма оценка, а само регистрацията на фактическо положение, то ясно е, че в останалите 47% от случаите Комисията е изразила – с различна степен на острота – неудовлетвореност от наблюдаваното положение, а най-силното неодобрение се среща в около 25% от случаите, макар и формулирано чрез констатация за ключови дефицити. Собствена неудовлетвореност Комисията си е позволила да заяви „в прав текст” само в 1% от случаите. Да го кажем по-остро, според докладите по МСП *неудовлетворително е самото наблюдавано положение*, а не, че преобладава заявявана неудовлетвореност, т.е. недоволство на оценяващия.

Ако няма съмнение за преобладаващо критичния характер на оценките на ЕК, то следващият много важен въпрос е – към кого са адресирани оценките (в това число – и критиките, т.е. от кого е породено преобладаващото неудовлетворение)?

Фигура 11. Степен на яснота на адресата на оценката

Казаното по-горе по отношение на преобладаващия в аналитичната призма на ЕК частен фокус на внимание е получило тук поредна доза емпирична подкрепа. В 83% от случаите в оценките на комисията е визиран институционален адресат, като в около 47% от случаите той е безвъпросно ясен. Това, че правителството явно или по подразбиране е адресат на оценките в 7% от случаите е проблем, защото точно толкова са и фактически безадресните оценки – всички, обществото, България.

А още по-отчетлива е картината, когато става дума за негативните оценки/критиките в докладите:

Фигура 12. Кой не си е свършил работата в борбата с корупцията?

Да започнем с факта, че в проучените доклади за шестте години сме регистрирали само 307 случая от 692 анализирани параграфи, в които е разпознат субект на несвършена работа при провеждане на антикорупционни политики. Много по-интересен е фактът, че от структурата на разпределението на тези случаи **ясно си личи пеналистката парадигма на ЕК**, която преобладаващо разглежда борбата с корупцията като въпрос на *преследване и наказване на виновни лица*. Формално погледнато, сякаш „най-виновни” изглеждат правоохранителните институции – МВР и другите структури, които са призвани да провеждат политики за борба с корупцията. Но всъщност на първо място в ясно адресираните критични оценки са съдилищата (16%) и още съдебната система като цяло (14%), към които следва да се прибавят и дяловете на институциите от досъдебната фаза: следствието и прокуратурата с около 11%, но също и „правителството на съдебната система” – ВСС с около 2%. Тоест, общо

43%. След тях вече следват институциите на изпълнителната власт, имащи ангажимент към правоохраняването (МВР, ДАНС, както и всички останали агенции, комисии и други подобни структури) с около 21%. Собствено политическите институции, от които пряко зависи и които носят най-голяма *политическа отговорност за политиката за борба с корупцията и организираната престъпност, правителството и парламентът остават далече назад с приблизително равните си дялове от, съответно, около 9% и 7%. „Всички”, „културата”, България или неясен субект заемат позиция съизмерима с позицията на правителството и парламента взети заедно – 16%.*

Казано накратко, структурата на разпределението на тези отговори категорично свидетелства, че *на борбата с корупцията не се гледа като на приоритетно държавнически, управленски проблем* – първо, правителството е останало назад в критичните оценки на Комисията; второ, ВСС (наричано условно „правителството на съдебната система”, както е публично известен този орган на самоуправлението на съдебната система), остава почти толкова слабо забележимо като титуляр на отговорност за регистрираното в докладите „тътрене” (т.е. липса на осезателен напредък и необратимост на съществени резултати) в борбата с корупцията.

Зад това разнопосочно разпознаване на адресата на критиките на ЕК трудно може да се види обща концепция или, най-малкото, разпознаване на единен, интегрален проблем. Липсва общ ход на докладите и се създава впечатлението, че *всеки един от тях представлява повече механичен агрегат от тясно секторни експертизи*, отколкото дело на единен екип, опитващ се да вникне концептуално в спецификата на наблюдаваната ситуация като цяло.

Тези резултати са особено поразителни в контекста на обстоятелството, че самата ЕК иначе ясно вижда системния характер на проблема с корупцията в България:

Фигура 13. Начин на говорене за корупцията

Тези данни са интересни преди всичко с два акцента – наличие, но и характерни липси.

На първо място – в две трети от случаите ЕК вижда корупцията като масов и дълбок обществен проблем, засягащ устоите на обществото, сякаш напълно в духа на Европейската конвенция за борбата с корупцията. Нещо повече, във всеки пети от регистрираните случаи става дума за корупция именно на високите етажи на политическата власт.

При все това, на второ място, ЕК *не вижда* ситуацията като политически проблем – т.е. като *проблем на субект, носещ отговорност за управлението на антикорупционните политики*. Още по-опасно е, че корупцията в България е видяна като заплаха за самия ЕС в 0,3% от случаите. Това свидетелства за неразбиране и недооценяване на реалната сложност и опасност на наблюдаваната ситуация. Безпрецедентният антикорупционен доклад на ЕК от януари 2014 г. може би е свидетелство за радикална промяна в тази оценка на проблема с корупцията, но със сигурност промяната е само половинчата – признаване на повсеместната разпространеност на корупционните практики и призив *към националните правителства да се справят с този проблем*. Дано тази нова позиция да е само междинна фаза към осъзнаването, че проблемът с корупцията, особено със систематичната и политически покровителствана корупция, не е вътрешнонационален проблем *и не може да бъде решен – навсякъде – само с местни анти-корупционни мерки*.

В тази връзка интерес представлява и начинът, по който ЕК вижда решаването на проблема в България, намерил израз в препоръките, които Комисията отправя в края на всеки доклад. Техният списък би бил уморително дълъг дори за четене (да не говорим за практическо приложение), а и равнището на конкретност е изключително високо, съобразно локално-институционалния начин за разглеждане на проблема. При все това всички препоръки биха могли да се типологизират в следните основни категории:

Фигура 14. Препоръки от ЕК

В това разпределение на случаите правят впечатление два основни акцента. Първо, фокусирането върху необходимостта **да се укрепи капацитетът на съдебната система** е не просто най-често срещаната препоръка, но нейният дял от около 18% от всички случаи е *приблизително два пъти по-силно изразен, отколкото който и да е друг отделен тип препоръка*. А отделно от това, в около 10% от случаите подобряването на съдебната практика е посочено като очакван ключов резултат, макар и като произведен като цялостен пакет реформи. Накратко, далече без да е единствената отговорна, *съдебната система е видяна като държаща ключа към справянето с проблема с корупцията и организираната престъпност*. На второ място обаче трябва да посочим целия този набор от безсъдържателни препоръки, като например, *да активизира усилията си; да се предприемат бързи и ефективни действия; да се продължава (поддържа, надгражда и пр.) постигнатия напредък; действия за ефективно прилагане на законодателството; да се поеме политически ангажимент и пр.* Този характерен начин на мислене, скрит зад подобна рецептура, недвусмислено показва, че *на българските власти се гледа като на пълноценен субект на антикорупционни политики, който само се нуждае от гръмогласно насърчение от ентузиазизирано приветстваща го отвън публика, за да направи финалното усилие на своя антикорупционен марафон и да финишира щастливо*.

Тук е мястото да отбележим, че този характер на препоръките за борба с корупцията *пряко произтичат от начина на разпознаване на проблема като частен, секторен и институционално-инструментален* и поради това държавната изпълнителна власт изглежда като титуляр на антикорупционни политики, които а-ха, а-ха и ще постигнат целите си, защото са извън и над самия проблем. Съвършено друга би била ситуацията, ако още в изходното разпознаване на проблема се види връзката между корумпираната икономика и произтичащата от нея корумпираност на политическата система, която излъчва законодателната и изпълнителната власти в това общество. При такъв подход ще е ясно, че онова, което ЕК привижда като решение на проблема – законодателната, изпълнителната и съдебната власт, са същинските носители на систематичната корупция, поради което борбата с нея не е въпрос на желание, намерение, енергия, устрем и насърчение за реформи. Тогава може би ще стане възможно да се разбере, че *самият подход към проблема съществено допринася за неуспеха в неговото преодоляване* – предписването на изначално обречени мерки няма как да промени „липсата на устойчив и необратим напредък“, колкото и дълго да ги прилагаме.

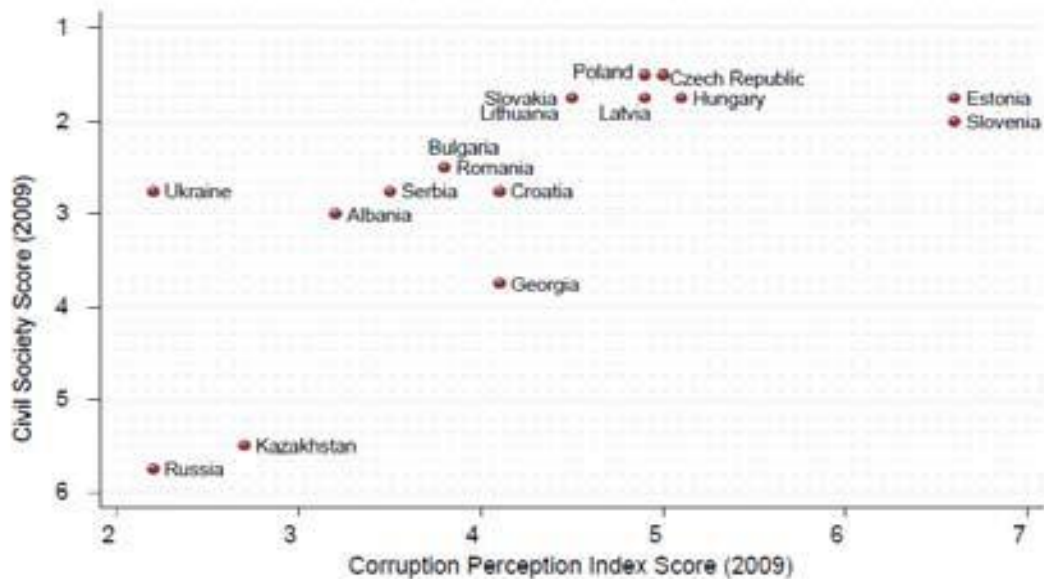
В резюме, анализът на емпиричните данни от количественото изчерпателно изследване на докладите на ЕК за България отново дава аргумент в подкрепа на направения от качествения анализ на същите доклади извод – подходът на ЕК към пост-присъединителната условност на ЕС, чието въплъщение е МСП, *е обречен на безрезултатност* в местните условия. Но ако действително става дума за принципен проблем, отнасящ се именно до рамковите ценностни и концептуални предпоставки на използвания инструмент на след-присъединителната условност, то този подход би следвало да е постоянен и в начина на приложение на МСП към друг национален случай. Тъкмо поради това е изключително важно да видим какъв е резултатът от количествения анализ на докладите за Румъния, за да видим до каква степен двете ситуации са съизмерими.

2.2. Сравнение с Румънската ситуация

Добре известно е, че през последните години са публикувани редица изследвания, които, решавайки различни задачи и прилагайки съответно различни познавателни инструменти, доказват, че социалните ситуации в България и Румъния са типологично сходни, чак до неразличимост.

Например, международно признатият експерт по политики за борба с корупцията Мунгиу-Пипиди цитира много интересни данни, според които позиционирането в условното социално пространство на 16-те бивши комунистически страни се регистрира с... 15 точки – просто съвпадението между България и Румъния е пълно:

Връзка между степен на развитие на гражданското общество и контрол върху корупцията

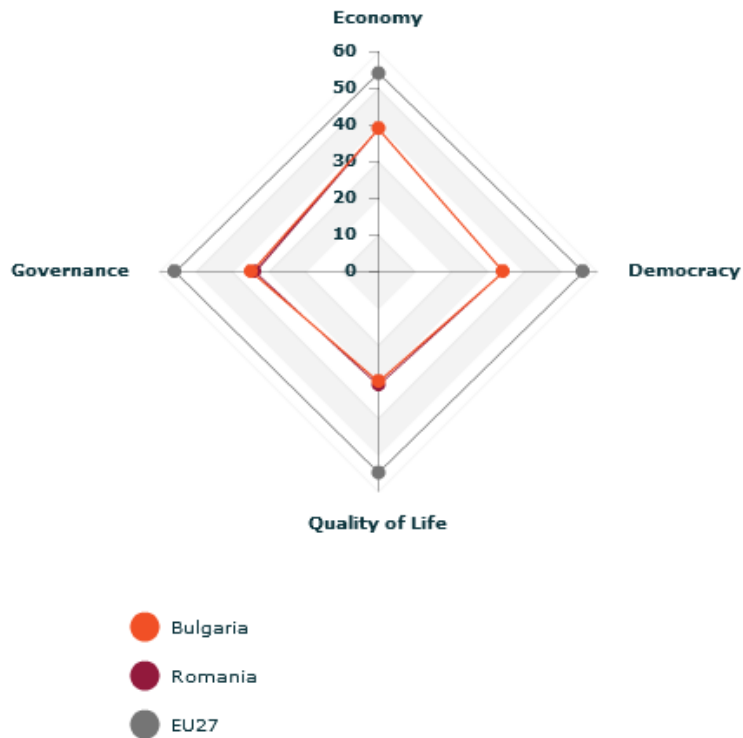

Freedom House Nations in Transit 2009 scores recoded (stronger civil society has higher scores); CPI 2009 from Transparency International (higher scores indicate more corruption) (Mungiu-Pippidi 2011: 162).

Изключително детайлен в изходните си, разнокачествени индикатори, комплексният Индекс на догонването/Catch-up Index на Институт „Отворено общество“ също се оказва неспособен да улови различие между качеството на социалния живот в България и в Румъния. Съизмерени по състояние на икономиката, демокрацията, качеството на управлението и качеството на живота, двете съседни страни съвпадат почти напълно, особено в съпоставка със средните стойности за всички страни членки на ЕС:

Графично представяне на резултатите за България и Румъния спрямо ЕС-27

chart by amCharts.com

Индекс на догонването/Catch-up Index на Институт „Отворено общество“ <http://www.thecatchupindex.eu/TheCatchUpIndex/> (Lesenski 2012).

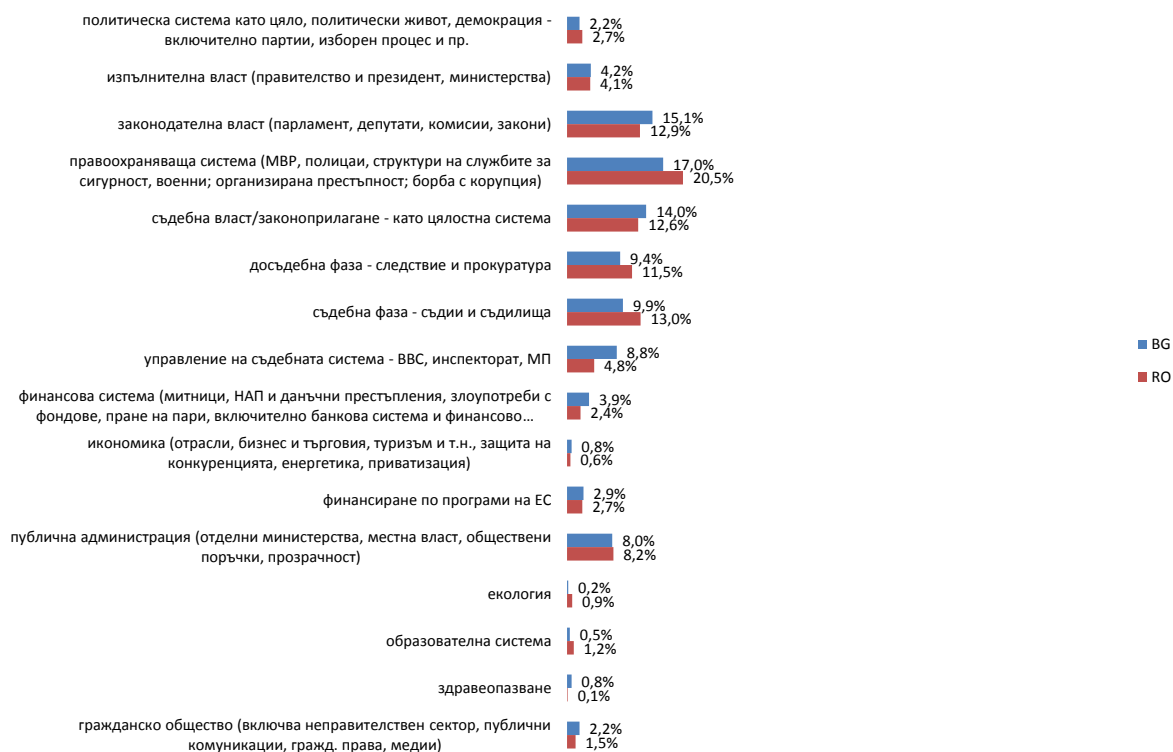
От тези позиции е интересно дали инструментът за провеждане на след-присъединителна условност на ЕС – МСП е в състояние да улови съществени различия между двата национални случая и в какво се състоят тези разлики, ако евентуално бъдат установени. Въпросът е особено интересен тъкмо в светлината на факта, че качественият анализ на докладите по МСП установява, че в редица случаи и във въведенията, а също и в заключенията докладите изглеждат сякаш писани под индиго, поради буквалното съвпадение на съответните твърдения. Какво показва обаче количественият анализ на едно по-конкретно фактологично равнище?

Фигура 15. Равнище на общност на поражението

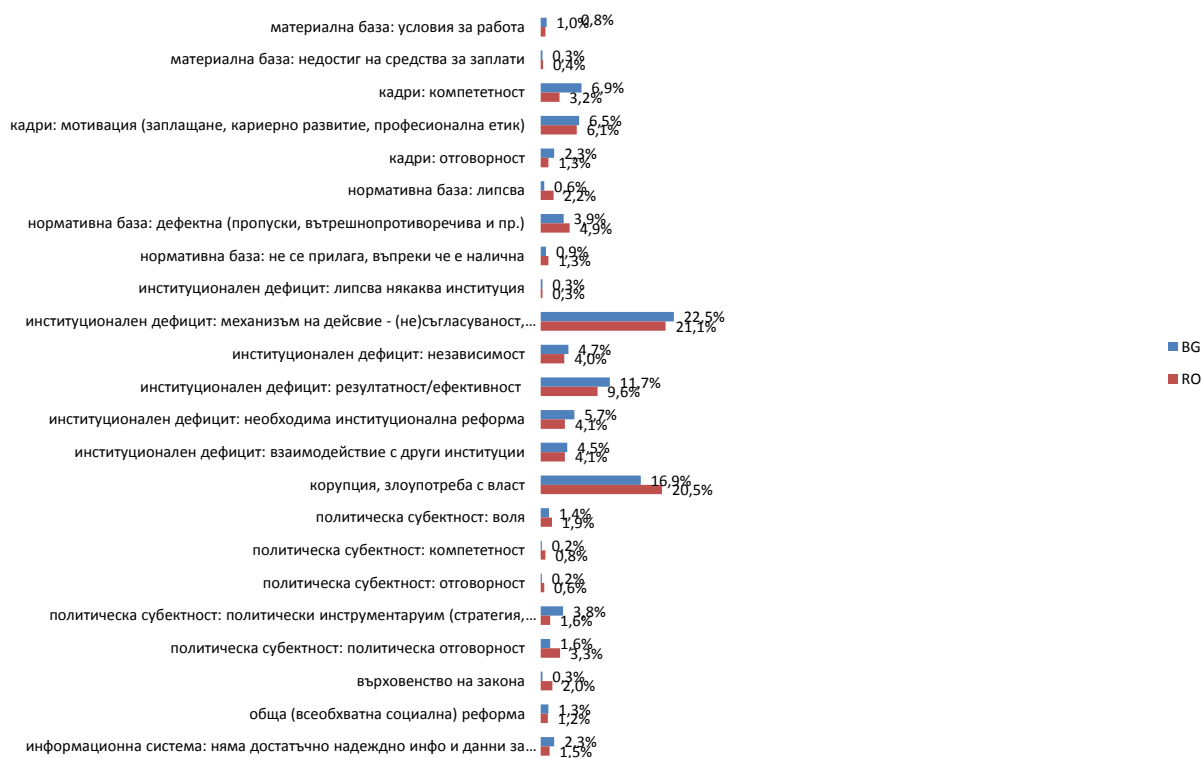
Както се вижда от таблицата, от гледна точка равнището на значимост на проблема с борбата с корупцията (а в българския случай и с организираната престъпност) *двете ситуации са структурно еднакви*. Разликата е само в това, че в докладите за България опасността за страните членки е по-често споменавана с около 10 процентни пункта.

От гледна точка на секторното разпространение на корупцията по сфери на публичния живот също практически няма значителни разлики:

Фигура 16. Видове сектори, в които се проявява корупцията

Същата много висока степен на типологична еднаквост между двата национални случая (намираща израз в разлики от порядъка на два-три процентни пункта) откриваме и в структурата на твърденията относно характера на констатираните проблеми:

Фигура 17. Характер на поставения въпрос

Донякъде значими, без да са драстични, разлики откриваме едва на равнище оценки за постиженията в двете съседни страни. Има някои различия, както по съдържание, така и по темп на постиженията.

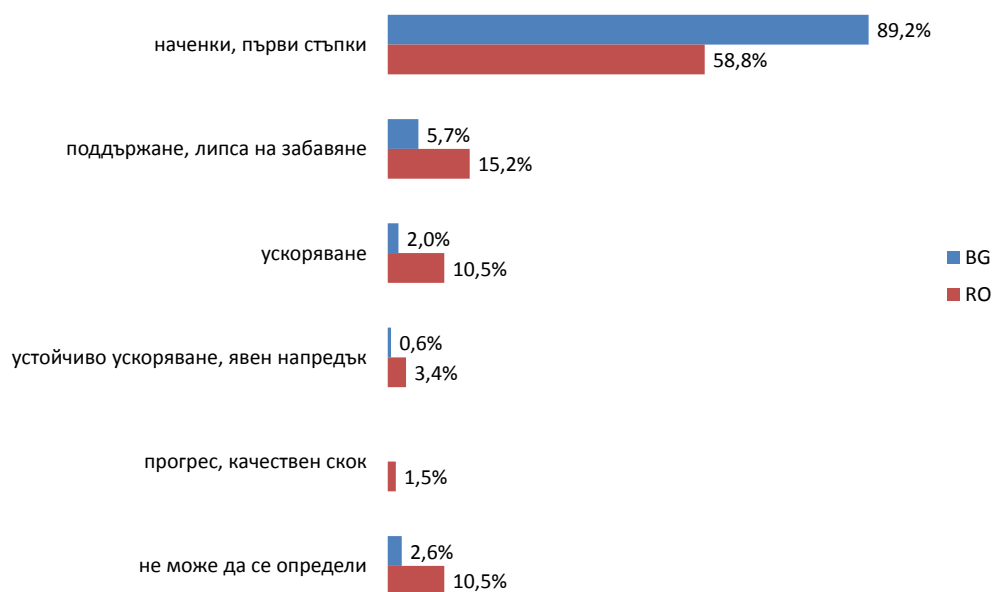
Например, както се вижда от фигурата, налице е отчетлива асиметрия:

Фигура 18. Съдържателен характер на постижението

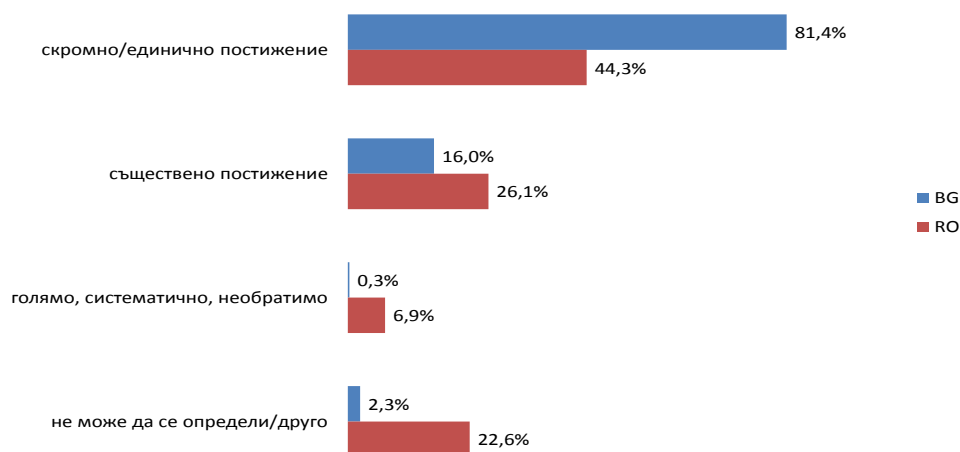
Първо, съдържателните абзаци, носещи информация по този въпрос, са близо с една трета повече за българското общество. Второ, българската ситуация леко изпреварва тази в Румъния по подобрения кадрови капацитет, създадена нова нормативна база и създадени нови специализирани институции за борба с корупцията.

Същевременно обаче, от гледна точка на прогреса в цялостната ситуация, относителното преимущество сякаш е на страната на Румъния:

Фигура 19. Темп на постижението

Макар в структурно отношение двете динамики на проблемната ситуация да са сходни, то ясно се вижда *тенденция в Румъния темпът на напредък да е по-забележителен*. Логично е, че и условното измерение „размер на постижението“ очертава абсолютно същата тенденция – и по посока, и по величина/порядък:

Фигура 20. „Размер“ на постижението

От гледна точка на тази видима, но не особено съществена, разлика в двете ситуации е много интересно как фактологическото положение се превръща в оценка на ЕК. Резултатите са много любопитни, защото точно *това е най-енигматичната сфера в целия механизъм за сътрудничество и проверка: как фактите отвеждат към политически оценки.*

Фигура 21. Оценки

Базисната амбивалентност в оценките на ЕК (хем от една страна – браво..., хем от друга страна, уви...) получава отчетлива асиметрия в двата случая. *България е похвалена повече за политическата воля, намерение и добронамереност (в отношение 12 към 1), а Румъния за постигнат напредък (в обратното отношение 11:26). България е критикувана за липса на напредък (в поразяващото съотношение 25:1), а Румъния – за липса на резултат от напредъка ѝ (8:30) и тъкмо при нея вече става видно, че големият проблем е дали напредъкът отвежда именно към системен, цялостен обществен резултат.*

Тези предпоставки ни дават обяснителен ключ и към някои съществени нюанси в степента на категоричност на оценките на ЕК:

Фигура 22. Степен на категоричност на оценката

Както се вижда от таблицата, безусловно положителните оценки на ЕК за българските добри намерения са два пъти повече от тези за Румъния, но положителните оценки, с уговорки, са близо 9 пъти повече за северната ни съседка; откровено амбивалентните оценки са два пъти и половина по-често давани за България, докато явно преобладаващият нюанс на неодобрение е 6 пъти по-често срещан в оценките за Румъния; двукратно по-често отрицателната оценка е заявена чрез посочени ключови дефицити в българския случай (25:13), а в румънския – категорично преобладава пряко изказаната неудовлетвореност от развитието на ситуацията (1:15).

Казано накратко, *ЕК борави с една и съща оценъчна „метрика“*, която е достатъчно нюансиран и съдържателно специфициран инструмент за наблюдение и фактологична оценка. Въпросът е дали този аналитичен инструмент отвежда към също толкова нюансиран и специфициран пакет от препоръки за политики на БОППК.

Както може да се очаква от казаното по-горе, пакетът от препоръки е преобладаващо сходен, с много малки нюанси на различие, т.е. специфициращи приоритети на мерките за подобряване на ефективността на антикорупционните мерки:

Фигура 23. Препоръки от ЕК

Специфично българските приоритети според ЕК са на първо място да се укрепи капацитета на съдебната система (близо 29%), да се прилага ефективно наличното законодателство (18%), а и цялостна реформа на съдебната система (близо 16%). За Румъния първостепенна по важност задача е да се демонстрират конкретни резултати (31%), а и да се поеме политически ангажимент към антикорупционната политика (около 20%).

Същата картина, която се явява съчетание на преобладаваща еднаквост, но и отчитане на различия, ще намерим, ако превърнем в предмет на *изследване динамиката в оценките на ЕК*. Нека първо представим по-подробно извършената аналитична работа.

Въз основа на количествения инструмент, с който изследвахме всички доклади по МСП за двете страни за шестте години, получихме картина за динамиката по всичките 133 индикатора. Елиминирахме онези индикатори, в които поне за едната от двете страни имаше по-малко от 15 случая за разглеждания период и поради това търсенето на корелационни връзки би било проблематично. Така останаха 92 индикатора, които все пак достатъчно плътно възпроизвеждат съдържателното многообразие и ключовите особености на наблюдаваните национални ситуации, които бяха изложени по-горе. На тяхна основа бе изследвана корелацията в движението на

съответните тенденции за този 6 годишен период. Ето и самите резултати от корелационния анализ:

Таблица 1. Сила и посока на връзката между регистрираните тенденции в България и Румъния

Корелация		Честота на случаите	Процентен дял
Над -1,00 до -0,67	Силна отрицателна	1	1,1
Над -0,67 до -0,33	Умерена отрицателна	8	8,7
Над -0,33 до 0,00	Слаба отрицателна	9	9,8
Над 0,00 до 0,33	Слаба положителна	15	16,3
Над 0,33 до 0,67	Умерена положителна	22	23,9
Над 0,67 до 1,00	Силна положителна	37	40,2
Всичко		92	100,0

Тази емпирично получена картина е повече от симптоматична. Диаметрално противоположна тенденция в развитието на националните ситуации е регистрирана само в един случай²⁶, а като цяло значителна негативна връзка (със стойности над -0,33) е регистрирана в около 10% от всички измерения. Обратното, силна положителна корелация има в близо две трети от всички случаи, като особено силна положителна корелационна зависимост (над +0,67) има в 40% от случаите. Структурната тенденция на *нараставаща положителна корелация* е толкова ясно изразена, че просто коментар е излишен. *Протичащите процеси в двете страни, без да са идентични, са типологично еднопорядкови в много висока степен.* Тези данни категорично свидетелстват за една нееднозначна, но пределно ясна картина: *българската и румънската ситуации, видени през оптиката на МСП, варират в детайлите и конкретните контексти, но в тях категорично преобладава сходството в развитието на реформата на съдебните системи и борбата с корупцията – поради общото качество: липса на прогрес в борбата с корупцията.*

Така получаваме и отговор на поставения по-горе въпрос – как МСП успява да поддържа обща интерпретативна рамка при фактологическото различие на наблюдаваните ситуации? Този отговор е – и двете страни по различен начин (и с нюанси в ситуативната динамика), но *еднакво общо остават далече от постигането на целите на МСП*²⁷. Това не отменя важността на въпроса – а каква по-точно е кривата във времето на това твърде особено „отместване без развитие“?²⁸

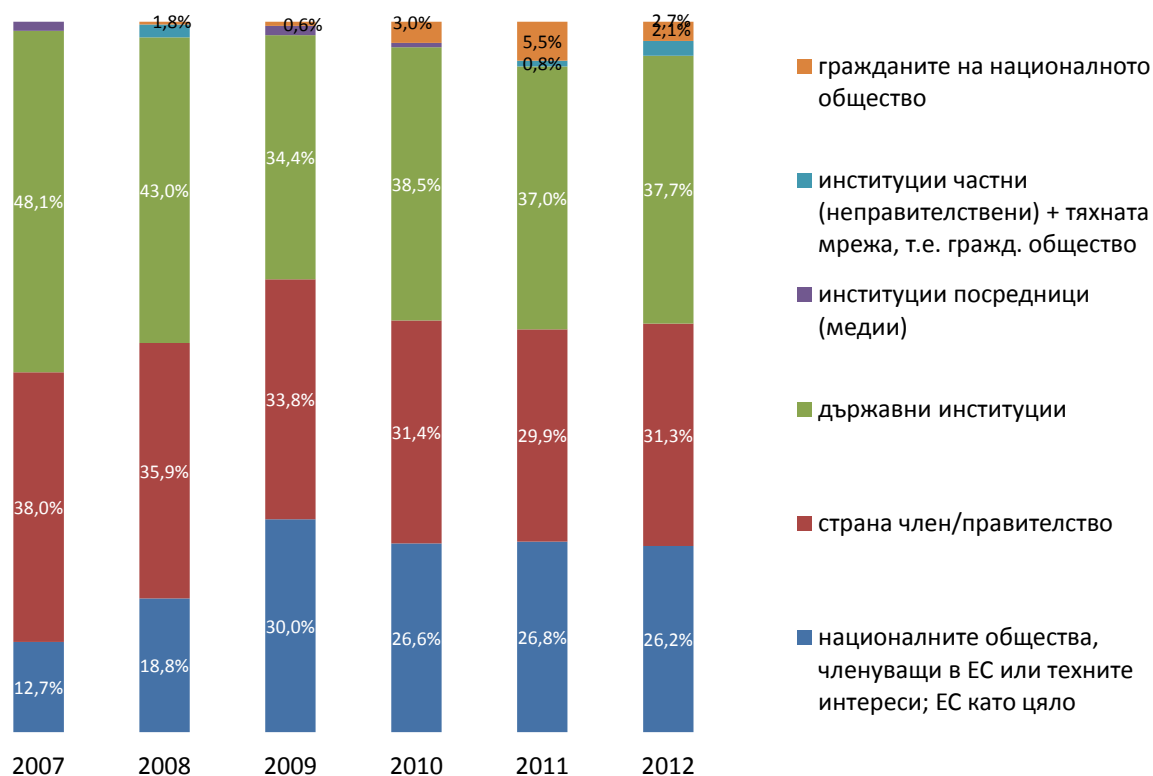
²⁶ Обратно пропорционална е зависимостта само по индикатора „обхват на оценката“ и то само по отношение на посочените отделни казуси вътре в определен публичен сектор – когато посочените случаи за България нарастват, за Румъния намаляват, както и обратното.

²⁷ Всъщност нищо ново по отношение на опита от предприсъединителния период: „В отговор на все по-силните настоявания на Брюксел и нарастващия натиск за съдебна реформа и справяне с корупцията

2.3. Динамиката на ситуацията в България по години

Въз основа на общите контури на гореописаната ситуация би било нелогично да очакваме особено силно изразена динамика на отделните нейни параметри през шестте наблюдавани години. Тъкмо поради това обаче е важно да видим къде и какви са *отделните случаи*, в които изследването регистрира някакви (микро)промени.

Най-общата интерпретативна рамка на проблема за върховенството на правото очаквано е най-слабо подвижна:

Фигура 24. Равнища на общност на поражението по години

При тази висока относителна устойчивост на най-общата интерпретативна рамка следва да обърнем внимание на двата ключови момента на открояваща се динамика в наблюдаваната ситуация и по-скоро – в регистрираната смислова схема. Първо, през 2007 г. акцентът върху отделните институции обхваща близо половината от позоваванията на ЕК, но в хода на времето делът на този акцент устойчиво спада до

румънските и българските правителства избраха различни подходи. Докато румънските правителства предпочетоха да създават мрежи от институции с припокриващи се сфери на компетенции, които усложняват, вместо да подпомагат борбата с корупцията, българските власти избраха изработване на стратегии и методи. [...] В крайна сметка тези институции играят роля на димна завеса, която прикрива стъпките в обратна посока при изпълнението на съдебната реформа и антикорупционните стандарти. Големият брой агенции, органи, институции, създадени с декларираната цел „борба с корупцията“, не означава автоматично присъди, съдебни дела, резултати” (Racovita 2011: 40-41).

²⁸ Изобщо не е случайно смисловото съвпадение на тази оценка на българската ситуация в първите години от членството в ЕС, с оценката, съдържаща се в заглавието на монографията на Мартин Иванов върху икономическата история на социализма у нас „Реформаторство без реформи” (Иванов 2008).

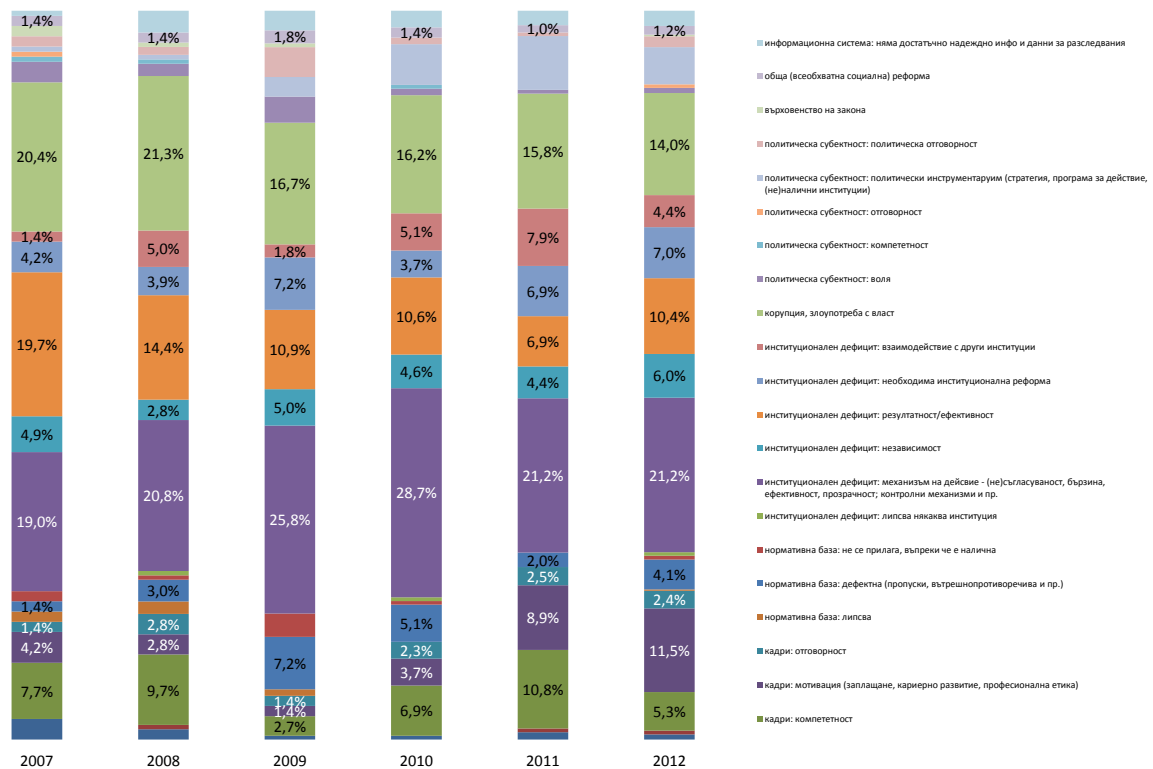
около една трета. Причината е, *че паралелно на този спад е пораснала значимостта като дял позовавания на общосъюзното значение на проблема, рязко пораснало като относителна тежест от близо 13% през 2007 г., през 19% през 2008 г., та до 30% през 2009 г.*, оставайки относително постоянен като структурен дял през следващите 3 години на равнище от около 26%. С други думи, *кризата в приложението на МСП, който година след година не успява не само да постигне целите си, но и да регистрира устойчив системен прогрес, извежда като приоритетно важна съюзната значимост на проблема.*

Същевременно, както установи качественият анализ на докладите, същата криза на МСП извежда на преден план въпроса за алтернативен начин на провеждане на антикорупционни политики, а това поставя на дневен ред въпроса за участието на гражданството и гражданското общество *като заинтересовани страни в този процес.* Виждаме, че и количественото изследване също е уловило тази микродинамика: гражданството изобщо не фигурира в двата доклада от 2007 г., появява се по веднъж през 2008 и 2009 г., а след това позоваванията нарастват на 5, 7 и 9 през следващите години. С други думи, можем да направим допълнителното изчисление, че ако такова позоваване отсъства изобщо през първата година, то през последната (в която докладът на ЕК е и обобщение за целия наблюдаван период) гражданството получава 39% от позоваванията за целия период. Аналогично е и положението с гражданското общество, което напълно отсъства през 2007 г., а *през 2012 г. получава около 58% от всички позовавания за целия период.* Остава обаче неоспоримият факт, че сумарно гражданството и гражданското общество получават незначителните 3% от позоваванията в докладите на ЕК за шестте години от приложението на МСП. С други думи, количествено по-силно изразеният факт е тяхното negliжиране от Комисията, а не толкова тяхното закъсняло забелязване.

Също толкова бедно откъм явни, силно изразени тенденции е разпределението на позоваванията на ЕК по отношение на условната секторна ситуираност на проблема с корупцията. Тоест *наблюдаваме висока степен на устойчивост във времето на интерпретативната схема.* При тази обща констатация, все пак заслужава да се отбележи фактът, че вредата от корупцията е видяна като поражение върху цялата политическа система през 2007 г. само веднъж, а през 2012 г. – **16 пъти**, които са 36% от всички позовавания за тази сфера. Аналогично, през 2007 г. управлението на съдебната система е споменато 18 пъти, а шест години по-късно – 65 пъти, които представляват 36% от всички позовавания на този проблемен сектор на публичния

живот. Това е известно основание да кажем, че *интерпретативната схема на ЕК все пак се отмества по посока по-голяма чувствителност към собствено политическия аспект на антикорупционните политики.*

Ако общата смислова схема е преобладаващо постоянстваща, то не може да се каже същото за приоритизираните аспекти на борбата с корупцията в съдържателен план, т.е. нещата, от които според ЕК зависи съществуването, а съответно и преодоляването на проблема с корупцията:

Фигура 25. Характер на поставения въпрос по години

Съдържащите се в таблицата данни *свидетелстват за изключителна разнопорядковост на наблюденията на ЕК.* Причина за това е *едновременното въздействие* върху самите наблюдения както на разнопосочните тенденции в наблюдаваната ситуация, така и на промяната в интерпретативната „оптика” за наблюдение. От една страна, устойчиво спадат като относителен дял най-разпространените първоначално констатации, че корупцията е злоупотреба с власт. Но от друга страна, с хода на времето спадат и наблюденията за институционални дефицити, *защото местните власти добросъвестно създават (неработещи) институции.* Удобните за управляващите частни мерки на ЕК са изпълнявани и съответно дефицитите намаляват, но резултати така и не възникват. Ползата е само в това, *че ЕК видимо се учи от грешките си.*

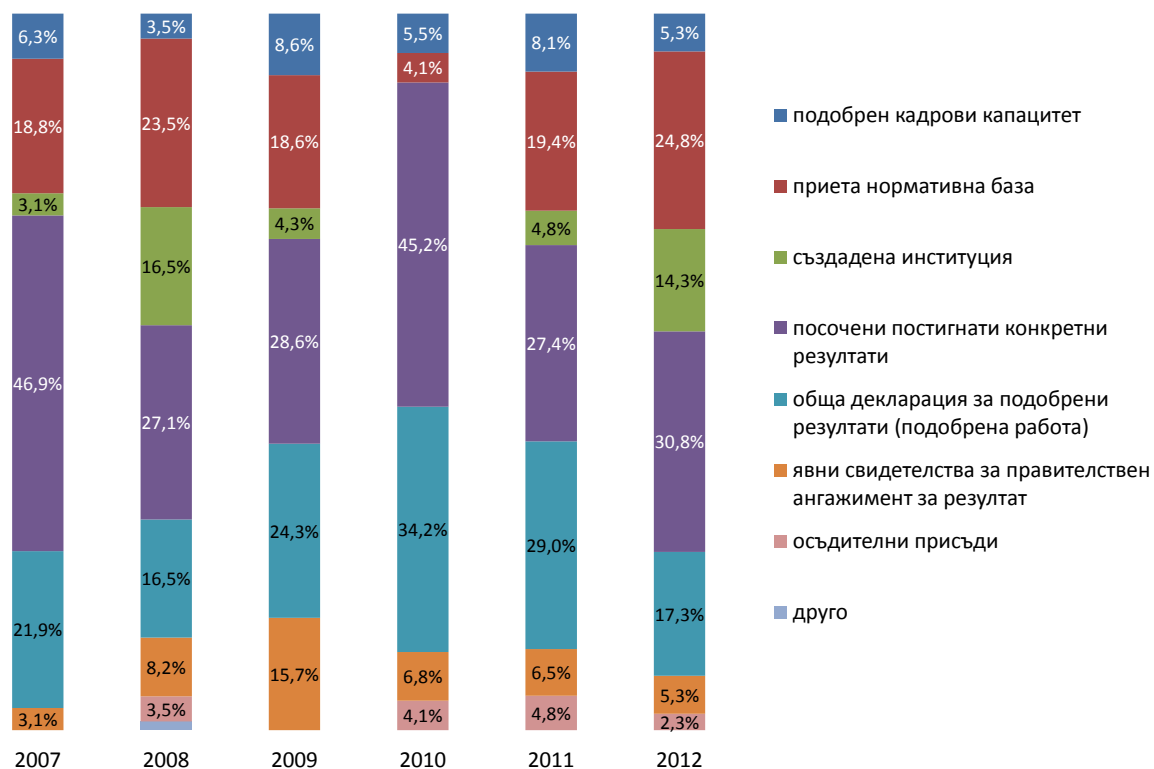
От гледна точка на динамиката през годините, най-съществената промяна се е случила в полето на професионалната мотивация – която от 6 позовавания през 2007 г. стига до 67 през 2012 г. или от дял от около 4% до около 12% от всички позовавания в доклада за съответната година. Същевременно вътре в този дял отместването видимо е *от въпросите на заплащането и кариерното развитие към тези на професионалния интегритет (почтеност)*. 67-те позовавания от 2012 г. са всъщност точно половината от всички споменавания на този въпрос. Съответно позоваванията на професионалната отговорност на кадрите, натоварени с провеждане на политики за борба с корупцията, нарастват от 2 посочвания (през 2007 г.) на 14 (през 2012 г.). Утроява се като процентен дял за този 6-годишен период и акцентът върху информационната система в управлението на тези политики от съответните институции. В същия смисъл е и единствената ясно открояваща тенденция на намаляване на относителния дял на позовавания – пряко на корупцията като злоупотреба с власт, която спада от около 20% на около 14% през разглеждания период. *Може да кажем, че се наблюдава известно отместване от повърхностното проявление на проблема с корупцията към неговите собствено управленски основания*. Повтаряме обаче, че тези тенденции са твърде незначителни спрямо общия обхват на постоянството в поставяните от ЕК съдържателни акценти, както по отношение приоритизирането на институционалния дефицит (в различните му проявления), така и по отношение на мнозинството от различни съдържателни акценти. Но пък тези съдържателни отмествания са важни от две гледни точки:

а) както от гледна точка на емпирично оборване на евентуално подозрение в доктринална схематичност на наблюдението чрез МСП,

б) така и в *ясната тенденция към влизане в дълбочината* на проблемната ситуация.

От гледна точка на този немаловажен въпрос за чувствителността на МСП към динамиката в наблюдаваната ситуация още по-съществен е въпросът как този инструмент на след-присъединителната условност на ЕС успява да улавя промените в поведението на националните правителства.

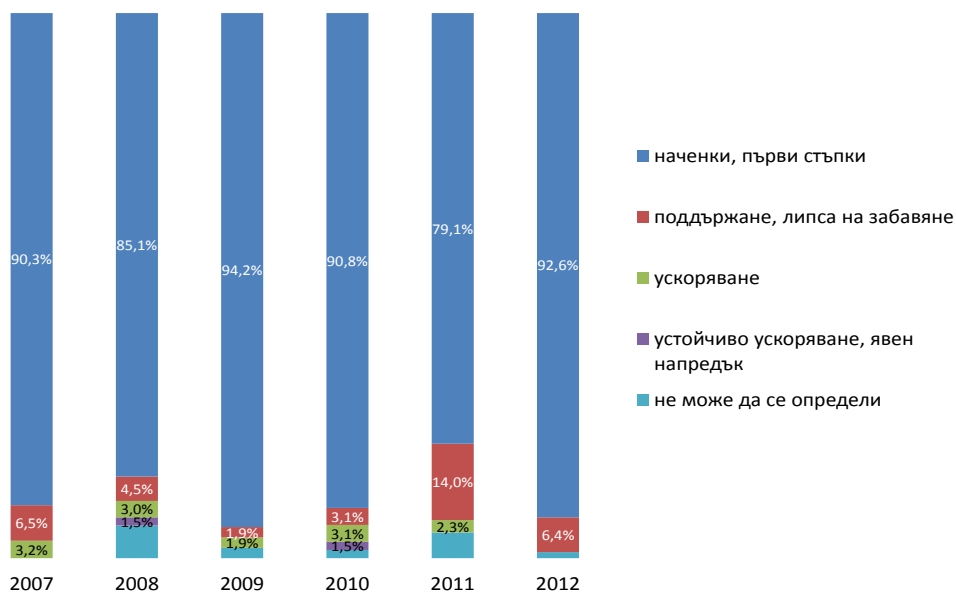
Емпиричните данни свидетелстват за една неочаквано висока гъвкавост на използвания инструмент:

Фигура 26. Съдържателен характер на постижението

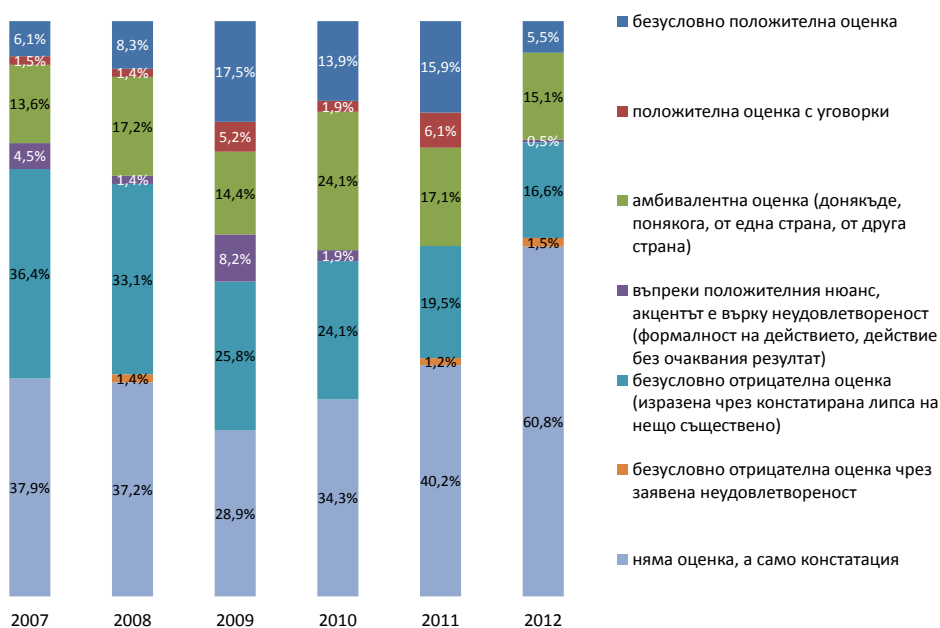
Най-интересното в тази таблица са **ясно видимите свидетелства за липсата на приемственост между последователните във времето български правителства**, т.е. липса на приемственост в провежданата антикорупционна политика, която би намерила израз в трайна тенденция през наблюдавания 6-годишен период. Обратното, ясно разпознаваеми са първите две години на „устрем” (както се изразява самата Комисия), след което идва отчетлив „спад на ентузиазма” – както по отношение на конкретни постижения (приета нормативна база, изградени институции), така и по отношение на по-общите оценки за постигнати резултати. Най-показателни в този смисъл са данните **относно „явни свидетелства за правителствен ангажимент” с борбата с корупцията, които растат почти експоненциално като процентен дял до 2010 г., след което намаляват над два пъти.**

Съответно, в таблицата с разпределението на дяловете относно темпото и устойчивостта на постиженията в борбата с корупцията просто няма как да има каквато и да е съществена цялостна тенденция:

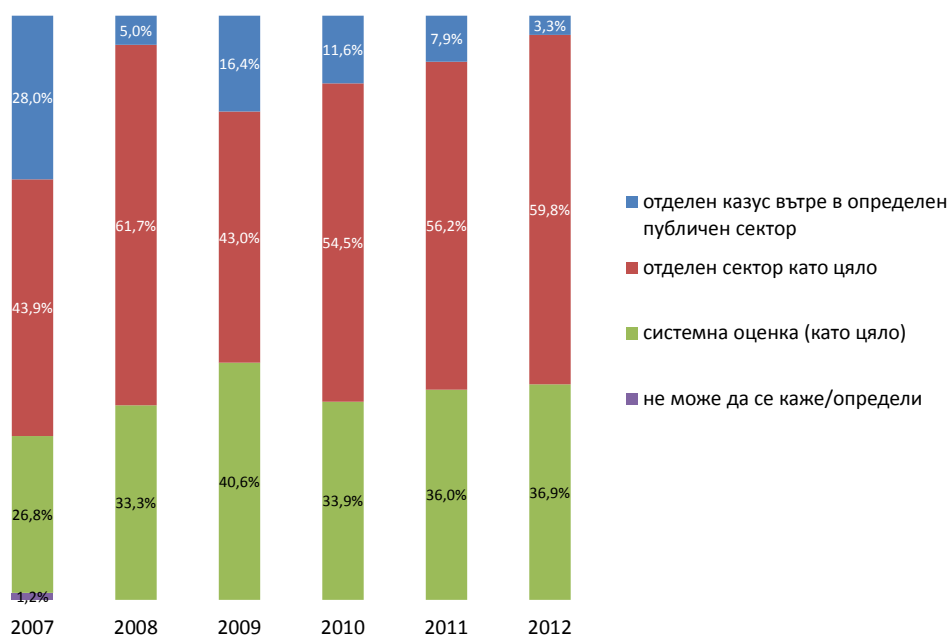
Фигура 27. Темп на постижението по години

При тези фактологически характеристики на самата наблюдавана ситуация не може да очакваме оценките на ЕК, които плътно следват „гънките на терена”, да отразяват ясна и еднозначна картина. Обратното, видени като динамичен ред, оценките явно свидетелстват за объркване, по-точно – за липса на посока и с основание пораждаат загриженост за необратимостта на постиженията в борбата с корупцията. В кръга на шегата, българското общество настойчиво и устойчиво прави „първи стъпки”, но така и не успява да премине към ускоряване и развитие, към устойчив прогрес. Оттук и оценките не биха могли да бъдат еднозначни, а още по-малко безусловно положителни в хода на времето:

Фигура 28. Степен на категоричност на оценката по години

Ясните похвали са нараствали като дял от всички оценки до 2010 г., когато започват да спадат и стигат, в края на периода, до изходното равнище от 2007 г. от около 6%. Амбивалентните оценки постоянстват от порядък на относителен дял от 14-15%, а единственото категорично увеличение на относителния дял е на поднасяната конкретна информация, констатации за съществуващото положение на нещата, без каквато и да е оценка. Което е за сметка на устойчиво спадащата (стигаща до половината от стартовата) стойност на дела от прояви на прикрито изразената критика (под формата на констатации за всевъзможни дефицити). *Дефицитите намаляват, но одобрението от Комисията не се увеличава съществено.* Тук задължително трябва да се вземе предвид, че преобладаваща устойчивост на смесените оценки на ЕК идва на фона на една важна статистически откритоена тенденция – с хода на времето да се гледа на ситуацията в България „по-на едро”, *не толкова през конкретни казуси, колкото като цялостна обществена ситуация:*

Фигура 29. Обхват на оценката по години

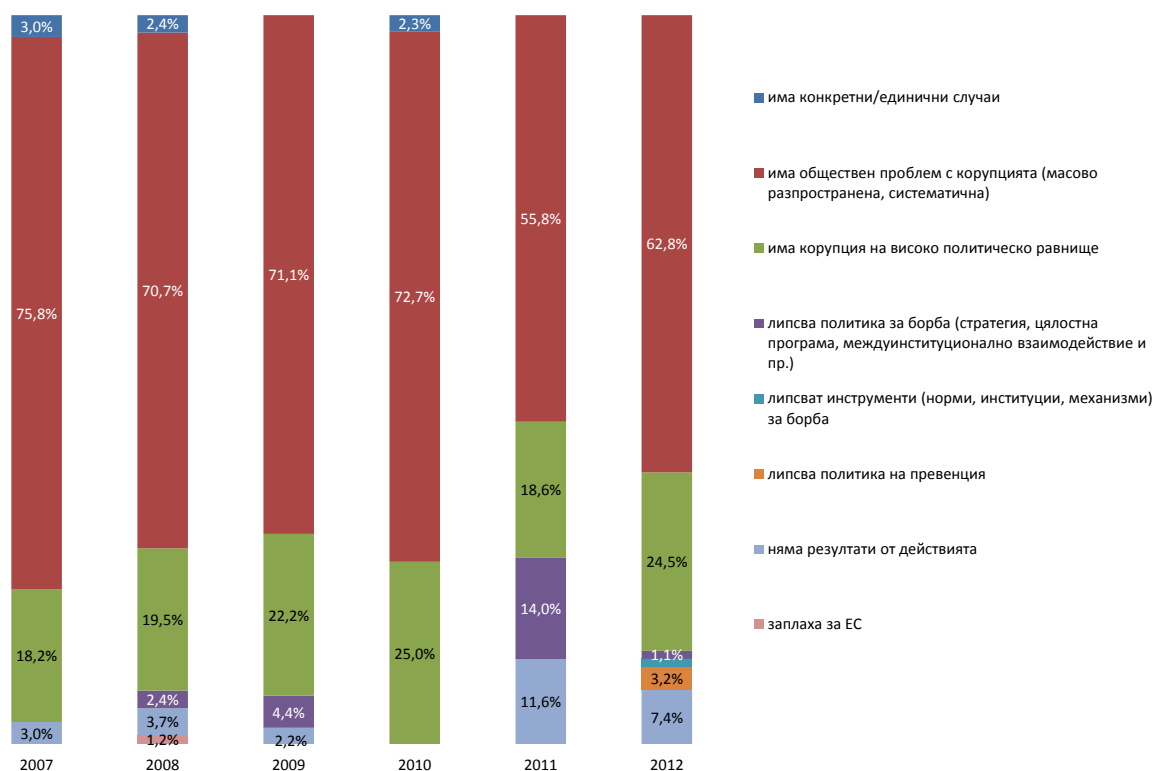
Няма съмнение, че това е втората (след вече откритата особеност на докладите от МСП постепенно да навлизат в дълбочината на ситуацията) много положителна тенденция в развитието на самия механизъм за сътрудничество и проверка.

Същата констатация можем да направим и от гледна точка на отместването на вниманието на ЕК, като структура на относителните дялове на съответните заявени позиции, към условните разпознати „виновници” за постоянството в проблема с корупцията у нас:

Фигура 30. Кой не си е свършил работата в борбата с корупцията? (по години)

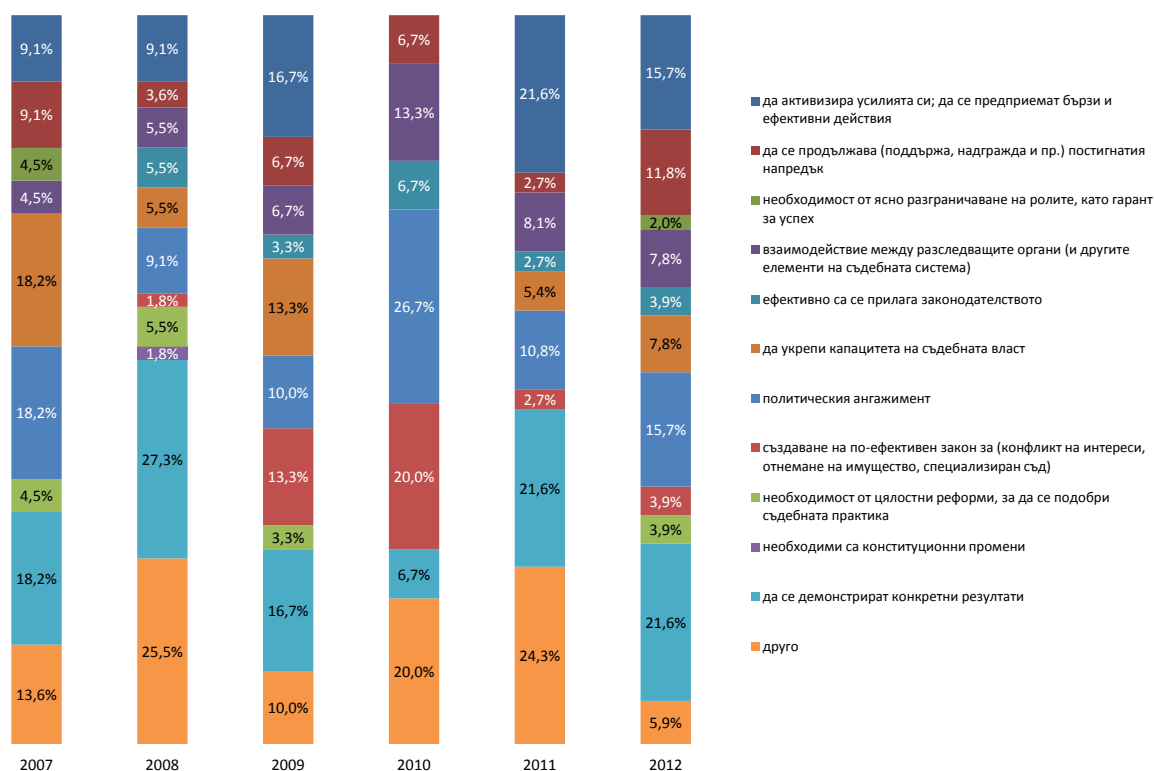
Първото, което е отчетливо видимо в тази фигура, е липсата на общ модел на промяна на отношението към различните адресати във времето. Несъмнено положително е двойното намаляване на относителния дял на случаите, в които адресатът е пределно абстрактен и неясен (всички, България, културата). Много знаменателен е ръстът на критиките към правителството за периода 2007-2009 г. от около 2,5%, през около 13%, до около 35%. Но също така е видно, че има само два случая, в които оценките на ЕК бележат устойчив ръст през 6-годишния период: **устойчиво нарастващ дял от критики към работата на съдилищата/съдиите**, но още по-откровено като статистическа тенденция е откроената **критика към работата на българския парламент** (нараснала за 6 години около 3 пъти). Същевременно начинът, по който се вижда проблемът за корупцията не се променя съществено, но пък промяната отново е по посока на вече спомената тенденция **да се откроява политическият характер на проблема с корупцията**:

Фигура 31. Начин на говорене за корупцията по години

Всъщност, всичко, изложено по-горе, е само рамково условие за поставяне на ключово важния въпрос – с хода на времето (което в случая е просто евфемизъм за амалгамата от промени, обрати, постоянства в ситуацията, но и модулациите в нейните интерпретации) дали се променя „пакетът от препоръки”, с който ЕК ориентира властите в България как да повишат ефективността на антикорупционните си политики?

В контекста на вече поднесените факти няма да е изненада обобщението, което емпирично получените факти позволяват, а именно, че постоянството в този пакет от мерки е най-отчетливата, но не и единствена черта:

Фигура 32. Препоръки по години

Както се вижда от тази последна фигура, по отношение на такива традиционни препоръки на ЕК като „да се продължава (поддържа, надгражда и пр.) постигнатия напредък”, „взаимодействие между разследващите органи и другите елементи на съдебната система”, „необходимост от цялостни реформи, за да се подобри съдебната практика”, „ефективно да се прилага наличното законодателство”, „да се демонстрират конкретни резултати”, които едва ли можем да приемем като специфични точно за тази наблюдавана национална ситуация, **няма особено изразена тенденция**. Същевременно обаче препоръката „да се укрепва капацитетът на съдебната власт” бележи тенденция на колебание като относителен дял, която в крайна сметка ни отвежда до негово двойно спадане, защото *бива осъзнато, че не капацитетът е ключовият проблем в случая*.

Оставяме на предпочитанието на читателя да избере дали е по-важно, че има добра новина, или че добрата новина е само една и е относително малка...

3. Невъзможното сравнение с позицията на българската „политическа класа”

При подготовката на проекта ние не залагахме никакви съдържателни очаквания към позициите на българските правителства и на ЕК. Очаквахме по индуктивен път да очертаем картината на заетите позиции от страните в това взаимоотношение. Тъкмо и поради това изходното ни предположение бе, че макар и различни в редица конкретни

параметри, то все пак тези гледни точки към проблема за борбата с корупцията ще бъдат *поне съизмерими*. В хода на провеждане на проучването обаче стана безвъпросно ясно, че съпоставка между двете гледни точки е безсмислено да се прави с детайлен изследователски инструментариум, който бяхме подготвили (вж. въпросник за анализ на партийните документи в Приложение 2), поради две изключително важни, но разнопорядкови причини:

1. Партийните програми и програмни документи на парламентарно представените партии за периода след 2000 г. не си заслужават труда, който ние все пак инвестирахме²⁹, поради изключително високата доза абстрактност и пропагандна плакатност на декларациите за борба с корупцията, които така и не получават съществена конкретизация като политики в никой от проучените документи. Поради този общ характер на проучените партийни позиции, от една страна, няма особено значими различия между отделните партии при цялото „цветово” богатство на ценностните им пристрастия, а съответно няма, от друга страна, и динамика в заявените тези, тъкмо поради тяхната пределна декларативност. В този смисъл гледната точка на парламентарно представената българска политическа класа е най-буквално принципно несъпоставима – даже като равнище на конкретност в разглеждането на антикорупционните политики, с гледната точка на ЕК. В светлината на знанието, което вече притежаваме за характера на тази класа като основен носител на системната корупция и основен деятел на съпротивата срещу антикорупционните мерки, този негативен резултат от проучването не е изненада.
2. През лятото на 2013 г., след проведени в ненормална обстановка парламентарни избори, бе сформирано правителство, в което корупционните интереси са не само пряко и приоритетно изразени, но и получиха толкова явен персонален израз (избор на Д. Пеевски за шеф на ДАНС), че гражданството у нас, най-вече столичното, поддържаше безпрецедентни многомесечни протестни действия – не само срещу правителството, но и срещу цялата политическа система, която бива оценявана като корумпирана в основанията ѝ. В този смисъл, корупционната криза на политическата система излезе на повърхността на публичното внимание и сега е напълно безпредметно да се доказва с научни

²⁹ Вж. синтезирания доклад на Стойчо Стойчев „Аналитичен обзор на емпиричната информация от изследване на партийни документи (2001-2012)”, който предстои да излезе като статия в сп. “Социологически проблеми” през 2015 г.

средства имитативният характер на антикорупционната реторика на всички парламентарно представени партийно-политически субекти. Така да се каже, резултатите от изследването просто биха подкрепили с числови стойности очевидностите на здравия разум, т.е. онова, което „вече всеки знае“.

Комбинацията от двете обстоятелства категорично обезсмисля аналитична съпоставка на емпиричните резултати от проведеното задълбочено проучване върху партийно-програмните документи и резултатите от анализа на докладите на ЕК.

4. Обобщение

Ще припомним, че „проектът има за основна цел постигането на систематично разбиране за причините за трайната неефективност на политическите действия за предотвратяване на политическата корупция и организираната престъпност в България“. Основното откритие, което смятаме, че има и пряка обществено-политическа значимост, е, че особеностите на политическия подход, който е в основата на Механизма за сътрудничество и проверка, го обричат да се превърне във важна допълнителна причина за липсата на прогрес в БПКОП. **Тъй като на този политически инструмент се възлагат очаквания да бъде основно средство и ориентир за политиките на БПКОП, провалът на МСП е ключова причина за въпросната „трайна неефективност“, въпреки че с негова помощ става възможно да се открият особено отчетливо и посоката, и средствата, с които местните правителства провеждат политики на съпротива срещу БПКОП.**

Тъй като смисловите акценти в гореизложения анализ на емпиричните данни са относително ясни, а и логическите връзки между тях не са особено сложни, то настоящото обобщение има повече характер на резюме на основните резултати от анализа, отколкото да е опит за хвърляне на допълнителна, нова светлина върху проучваната ситуация:

- Данните от количественото изследване на докладите по МСП потвърждават извода от качествения им анализ, че тези доклади са синтез от особеностите на наблюдаваната ситуация и от аналитичната оценка. Последната обаче не произтича пряко и единствено от обекта на наблюдение, *а е във висока степен предзададена от подхода на ЕК към целите и функциите на след-присъединителната условност на ЕС*. В подхода си към борбата с корупцията в България и Румъния ЕК се придържа към една универсална интерпретация на феномена корупция като заинтересована злоупотреба с

власт. Категорично е подценявана типологичната несъизмеримост между корупцията в северноевропейските общества, където тя е сума от отделни простъпки на отделни лица или групи, и в южноевропейските общества, където тя е системна характеристика на институционалния модел и начина на взаимодействие на публичните субекти. Тази обща констатация се основава на връзките между фактите – 1) факта, че проблемната ситуация се разглежда едновременно и в нейната характерна многоравнищност и съществена наднационалност, така и в ясно изразения стремеж проблемът да се третира като преобладаващо локален, *частен, минимален и произтичащ от моментни дефекти и дефицити на инструментариума за борба с корупцията*. Откъдето и следва 2) нереалистичното (и поради това неосъществено) очакване, че *преодоляването на тези слабости на инструментариума са въпрос на усилие, устрем, ентузиазъм и политическа воля и могат да се преодолеят с пакети от отделни, тясно фокусирани мерки*.

- В пряко продължение на гореказаното, изследването ни установи много промени *в ключови елементи на наблюдаваната ситуация*, но същевременно и *отместване в разбирането за нея*. Най-важната промяна се отнася до *намаляването на относителния дял на вниманието, фокусирано върху изграждане на институционален капацитет, нормативна база и материална мотивация на ангажираните в борбата с корупцията, към нарастващо внимание към проблема за почтеността на магистратурата в България*. А по същество това е свидетелство за *липсата на институционални механизми за носене на отговорност*. Още по-важно е отместването на вниманието от дългия списък на дефектите и дефицитите към ключовата роля на цялата съдебна система като основен играч в полето на политиките за борба с корупцията, както и *откриването на сериозността на собствено управленските проблеми, просветващи зад липсата на желание за прогрес в тази борба*.
- Преките последици от този основен процес са няколко и те отново са взаимосвързани:
 - Първо, същинският проблем на наблюдаваните общества (както българското, така и румънското) са *пораженията върху принципа за Върховенството на правото*. Този проблем обаче получава

диспропорционално малко внимание, особено на ранните фази на приложението на МСП;

- Това е пряко следствие от специфичната, присъща на подхода на ЕК към проблема с борбата с корупцията, тенденция за „омаленост”, „ограниченост” и „инструментализъм”, поради което и изглежда, че този проблем може да се реши с репертоара от мерки, присъщи на „пеналистката парадигма”: преследване и наказване на лица и, съответно, разработване на нормативен и институционален инструментариум, отвеждащ към тази цел (вместо разработване на политики за премахване на икономико-политическия генезис на систематичната, политически покровителствана корупция).
- Точно това е причината, поради която у нас (но също и в Румъния) политиките за борба с корупцията се свеждат до своеобразен „порой от наченки”, първи стъпки и, по-общо, *създаване на предпоставки, неводещи обаче до нищо устойчиво, да не говорим за тенденция за развитие, реален прогрес.*
- По същество ЕК многократно казва тъкмо същото чрез рефрена в докладите, че са налице много промени, но с пренебрежим реален резултат, *а да не говорим за обществен ефект*, т.е. трайни съществени успехи в борбата с корупцията и утвърждаване на върховенството на правото в наблюдаваните общества.
- В хода на приложението на МСП ЕК все по-настойчиво откроява ролята на *съдебната система като ключ към решаването на проблема, но и ролята на собственото ѝ управление като носител на отговорност за очаквания обществен резултат.*
- Още по-съществени са свидетелствата, макар и доста оскъдни като относителен дял в докладите, за мъчително, но нарастващо проумяване на политическата игра в проблема с борбата срещу систематичната корупция, т.е. *разбиране за практиката на „скачените съдове” между корумпираните съдебна и политическа система, поради които и няма как да се постигне успех чрез възложените на тях политики за борба с корупцията.*

- А както показват данните, въз основа на това, скрито в десетките страници на докладите, ново разбиране на ЕК за характера на същинския проблем, *възниква – почти взривообразно – интерес към гражданството и гражданското общество като заинтересова страна и партньор в борбата с корупцията.*

Всичко казано по-горе от една страна е атестат за качествата на МСП, които му позволяват да бъде гъвкав и адаптивен до степен да продължава да е жизнеспособен, въпреки преднамерената политика на местните правителства да го саботират. Същевременно, от друга страна, *тази гъвкавост не е достатъчна, за да му позволи естествено да еволюира в ново качество – като начин на институционално взаимодействие с правителствата, които не желаят да се възползват от препоръките за ефективно провеждане на политики за БПКОП.* Усилията, инвестирани в поддържането на МСП, заслужават признателност от обществеността на двете югоизточно-европейски страни, но те не са основания да се пренебрегне очакването на европейското гражданство, че ЕК е способна радикално да подобри ефективността на взаимодействията си с тези и други такива правителства. Появата в началото на 2014 г. на новия политически инструмент, наречен „Рамка за опазване върховенството на правото в ЕС” е свидетелство за чувствителността на ЕК към този ключов проблем.³⁰

³⁰ На 11 март 2014 г. Европейската комисия официализира нова политическа инициатива, наречена троваво „рамка за опазване върховенството на закона в ЕС“. Ако не бе съвпаднало по време с изострянето на кризата в Украйна, това щеше да е събитието на месеца. За първи път от възникването си ЕС не само признава, че опазването на върховенството на закона е огромен проблем, но и действа за неговото решение. Към днешна дата няма еднозначно определение на това какво точно е „върховенство на закона“, но според ЕК тази ценност „е в сърцевината на ЕС“ – само на нейна основа могат да работят всички останали негови механизми, които гарантират и свободния пазар, и ефективната демокрация, и общото пространство на свобода, сигурност и справедливост. До скоро обаче се подразбираше, че тази фундаментална ценност е автоматично гарантирана на всеки член на ЕС. Сега вече става ясно, че за върховенството на закона трябва целенасочена политика, която да го изгражда и опазва. Новият политически механизъм всъщност вече е задействан, когато около месец по-рано ЕК публикува доклад за състоянието на борбата с корупцията във всяка членка на ЕС. Защото антикорупционните политики са сърцевина на сърцевината. Заради това първият елемент от новосъздадения механизъм е периодично, рутинно наблюдение и оценка на резултатите от тази борба. Инструментът е относително тровав: от установяване на проблема до третирането му с най-строга наказателна санкция – отнемане на правото на глас на страната при решаване на общосъюзни въпроси, може да изтекат няколко години. Обаче точно това е и най-важното, което свидетелства, че ЕК си е научила урока от Механизма за сътрудничество и проверка (МСП), прилаган без съществен резултат повече от 7 години към България и Румъния. Тук е силата на новия политически механизъм на ЕК: първо, защото той е универсално приложим към всяка от страните-членки на ЕС. Второ, защото механизмът е разписал много ясна каскада от стъпки от установяването на системния проблем до налагането на най-тежкото политическо наказание. Виртуозното в механизма този път е балансът – хем добронамереност и партньорство с местните правителства (от които всъщност зависи справянето с проблема), но и твърда решимост да се стигне до най-тежка санкция (ако по-меките междинни стъпки не дадат резултат). Тук обаче е слабото място на новия механизъм – той отново разчита най-вече на това, че националните правителства ще „имат едно

В този смисъл резултатите от количествения анализ потвърждават изводите от качествено проучване и засилват тяхната тежест: най-важният извод е, че успех в борбата с корупцията би могъл да се постигне едва след промяна в политическия подход към проблема. Основният акцент не трябва да бъде, както досега в *усъвършенстване на инструментариума* на тази борба, (въпреки че тук също има още много какво да се желае). Печелившата алтернатива е в провеждане на политики, които биха *изрязали самия корен на проблема* – корумпираната икономика, която корумпира и политическата система, а и съдебната система. Тоест, необходим е не само набор от технологико-процедурни пакети от частични мерки, каквито биха били резултатни в северноевропейските страни, а политическа стратегия за промяна на икономическата и политическата система. Първо, за откъсването на тази система от всевластната, но омекнала държава, и второ, за институционализиране на механизми за носене на отговорност. Това е, което ЕК (вероятно) има предвид с призивите си към „фундаментална и далече отиваща реформа” в докладите от 2012г. И не е случайно, че този призив е вече не толкова към правителствата на наблюдаваните страни, а към гражданството в тях.

ЛИТЕРАТУРА:

- Иванов, М. 2008. *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм 1963-1989 г.* София: Издание на Институт за изследване на близкото минало, Институт "Отворено общество" и СИЕЛА
- Фотев, Г. (съст.) 2009. *Европейските ценности в днешното българско общество.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Alegre, S., Ivanova, Iv., Denis-Smith, D. 2009. *Safeguarding the Rule of Law in an Enlarged EU: The Cases of Bulgaria and Romania. CEPS Special Report, April 2009.*
- Buzogány, Ar. 2012. Accelerating or Back-peddalling? Public Administration in Post-accession Central and Eastern Europe, in: *Europeanization after EU Accession: Transformation, Reform, and Compliance in Recent EU Member States*, ed. by Matthias Waechter and François Bafail. *L'Europe en Formation* 53(2)

наум“. Като знаят, че той е под ръка, те би трябвало да се държат така, че да не се налага политическият инструмент да се приведе в действие. Скритото допускане е, че тези отсреща „имат ум”, т.е. че правителствата ще се държат политически отговорно. Такова допускане не е особено реалистично в редица страни-членки на ЕС.

- Dimitrov, G., K. Haralampiev, St. Stoychev, L. Toneva-Metodieva, 2014. *The Co-operation and Verification Mechanism: Shared Political Irresponsibility between EC and the Bulgarian Governments*. Sofia University Publ. House.
- Dimitrov, G., R. Kolarova, S. Stoychev. 2011. *Role of the National Assembly in Combating Organised crime and Corruption (2001–2011)*. Sofia: Riskmonitor Foundation, Risk Monitor 7.
- Falkner, G., O. Treib, E. Holzleithner, E. Causse, P. Furtlehner, M. Schulze and C. Wiedermann. 2008. *Compliance in the Enlarged European Union. Living Rights or Dead Letters?* Aldershot: Ashgate.
- Ganev, V. 2012. Post-accession hooliganism: Democratic governance in Bulgaria and Romania after 2007. *East European Politics & Societies*, 20 November.
- Gateva, E. 2013. Post-accession conditionality – translating benchmarks into political pressure? *East European Politics*, November 2013
- Grabbe, H. 2006. *The EU's Transformative Power. Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan. East European Politics
- Holmes, L. 2006. *Rotten States? Corruption, Post-Communism, and Neoliberalism*. Durham, NC, Duke Univ. Press.
- Hughes, J., G. Sasse and C. Gordon. 2005. *Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe. The Myth of Conditionality*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ivanov, K. 2012. "The 2007 Accession of Bulgaria and Romania: Ritual and Reality". In: Schmidt-Pfister, D. & H. Moroff (eds.) *Fighting Corruption in Eastern Europe. A Multi-level Perspective*. London: Routledge.
- Lessenski, M. 2013. *Aftershocks: What Did the Crisis Do to Europe?* Sofia: Open Society Institute.
- Maniokas, Kl. 2004. Methodology of the EU Enlargement: a Critical Appraisal. In: Dimitrova, Ant. (ed.) *Driven to Change; the European Union's Enlargement Viewed from the East*. Manchester Univ. Press.
- Moroff, H.p Schmidt-Pfister, D. & (eds.) 2012. *Fighting Corruption in Eastern Europe. A Multi-level Perspective*. London: Routledge.
- Miller, W., Å. Grødeland, and T. Koshechkina, 2001. *A Culture of Corruption? Coping with Government in Post-communist Europe*. Budapest: CEU Press.

- Mungiu-Pippidi, Al. 2011. "A House of Cards? Building the Rule of Law in the Balkans". In: Rupnik, J. (ed.) *The Western Balkans and the EU: 'the Hour of Europe'*. ISS, Chaillot Papers, June.
- Mungiu-Pippidi, Al. et al. 2011. *Contextual Choices in Fighting Corruption: Lessons Learned*. Norad, Hertie School of Governance in Berlin, Evaluation studies 4.
- Papadimitriou, D., E. Gateva. 2009. Between Enlargement-led Europeanisation and Balkan Exceptionalism: an appraisal of Bulgaria's and Romania's entry into the European Union. *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, 25, <http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/>.
- Papakostas, N. 2012. Deconstructing the Notion of EU Conditionality as a Panacea in the Context of Enlargement, Europeanisation after EU Accession: Transformation, Reform, and Compliance in Recent EU Member States, ed. by Matthias Waechter and François Bafoil, *L'Europe en Formation* 53(2).
- Racoviță, M. 2011. Europeanization and Effective Democracy in Romania and Bulgaria. *Romanian Journal of Political Sciences*, 1: 28-49.
- Sedelmeier, Ulf. 2011. Europeanisation in New Member and Candidate States. *Living Review of European Government*, Vol. 6, No 1, <http://www.livingreviews.org/lreg-2011-1>.
- Smilov, D., R. Dorosiev. 2012. "Corruption in Bulgaria: Contested Perceptions, Shared Disappointments". In: Tänzler, D., K. Mara, Ang. Giannakopoulos (eds.) *The Social Construction of Corruption in Europe*. Farnham: Ashgate.
- Spendzharova, An., M. Vachudova. 2011. Catching Up? Consolidating Liberal Democracy in Bulgaria and Romania after EU Accession. *West European Politics*, 35 (18).
- Tanasoiu, C. and M. Racovita. 2012. Post-Accession (Anti-) Corruption Record in Romania and Bulgaria. *L'Europe en Formation*, 2 (No 364): 243-263.
- Tanasoiu, C. 2012. Europeanization post-accession: rule adoption and national political elites in Romania and Bulgaria. *Southeast European and Black Sea Studies*, 12(1).
- Trauner, Fl. 2009. Post-accession compliance with EU law in Bulgaria and Romania: a comparative perspective. In: Frank Schimmelfennig and Florian Trauner (eds): *Post-accession compliance in the EU's new member states*. European Integration online Papers (EIoP), Special Issue 2, Vol. 13, Art. 21, <http://eiop.or.at/eiop/texte/2009-021a.htm>.
- Vachudova, M., An. Spendzharova. 2012. The EU's Cooperation and Verification Mechanism: Fighting Corruption in Bulgaria and Romania after EU Accession. *European Policy Analysis*, 1.

Документи:

EU anti-corruption report 2014 – http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/documents/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/docs/acr_2014_en.pdf Последно посетена на 10.10.2014.

The rule of law index 2012-2013 report – <http://worldjusticeproject.org/publication/rule-law-index-reports/rule-law-index-2012-2013-report> Последно посетена на 10.10.2014.

World Press Freedom Index 2014 – <http://rsf.org/index2014/en-index2014.php> Последно посетена на 10.10.2014.

Приложение 1

Типологии

Q1	СТРАНА	код
1	България	1
2	Румъния	2

Q2	ТИП ДОКУМЕНТ	код
3	Доклад за напредъка по подготовка за членство	1
4	Доклад от мониторинга по МСП	2
5	Партийни документи	3
6	Друго	4

Q3	ГОДИНА	код
7	1998	98
8	1999	99
9	2000	00
10	2001	01
11	2002	02
12	2003	03
13	2004	04
14	2005	05
15	2006	06
16	2007	07
17	2008	08
18	2009	09
19	2010	10
20	2011	11
21	2012	12

Q4	СТРУКТУРЕН ЕЛЕМЕНТ НА ДОКУМЕНТА	код
22	Увод/преамбюл/входно резюме	1
23	Основна част/изложение	2
24	Заключение/обобщение	3

Q5	РАВНИЩА НА ОБЩНОСТ НА ПОРАЖЕНИЕТО	код
25	националните общества, членове на ЕС, интересите на страните-членки, ЕС като цяло	1
26	страна член/правителство	2
27.1	- държавни институции:	3
27.2	- институции посредници (медии)	4
28	- институции частни (неправителствени) + тяхната мрежа, т.е. гражд. общество	5
29	гражданите на националното общество	6
30	Друго	7

Q6	ВИДОВЕ СЕКТОРИ:	КОД
31	политическа система като цяло, политически живот, демокрация – включително партии, изборен процес и пр.	01
32	изпълнителна власт (правителство и президент, министерства)	02
33	законодателна власт (парламент, депутати, комисии, закони)	03
34	правоохраняваща система (МВР, полиция, структури на службите за сигурност, военни; организирана престъпност; борба с корупция и орг. престъпност)	04
35	съдебна власт/законоприлагане - като цялостна система	05
36.1	досъдебна фаза – следствие и прокуратура	06
36.2	съдебна фаза – съдии и съдилища	07
36.3	управление на съдебната система – ВВС, инспекторат, МП	08
37	финансова система (митници, НАП и данъчни престъпления, злоупотреби с фондове, пране на пари, включително банкова система и финансово разузнаване)	09
38	икономика (отрасли, бизнес и търговия, туризъм и т.н., защита на конкуренцията, енергетика, приватизация)	10
39	финансиране по програми на ЕС	11
40	публична администрация (отделни министерства, местна власт, обществени поръчки, прозрачност)	12
41	екология	13
42	образователна система	14
43	здравеопазване	15
44	социални политики	16
45	гражданско общество (включва неправителствен сектор, публични комуникации, гражд. права, медии)	17
46	друго	18
46а	корупция в самата съдебна система	19

Q7	ХАРАКТЕР НА ПОСТАВЕНИЯ ВЪПРОС	КОД
47.1	материална база: условия за работа	01
47.2	материална база: недостиг на средства за заплати	02
48.1	кадри: компетентност	03
48.2	кадри: мотивация (заплащане, кариерно развитие, професионална етика)	04
48.3	кадри: отговорност	05
49.1	нормативна база: липсва	06
49.2	нормативна база: дефектна (пропуски, вътрешнопротиворечива и пр.)	07
49.3	нормативна база: не се прилага, въпреки че е налична	08
50.1	институционален дефицит: липсва някаква институция	09
50.2	институционален дефицит: механизъм на действие - (не)съгласуваност, бързина, ефективност, прозрачност; контролни механизми и пр.	10
50.3	институционален дефицит: независимост	11
50.4	институционален дефицит: резултатност/ефективност	12
50.5	институционален дефицит: необходима институционална реформа	13
50.6	институционален дефицит: взаимодействие с други институции	14
50.7	информационна система: няма достатъчно надеждно инфо и данни за разследвания	25
51	Корупция, ЗЛОУПОТРЕБА С ВЛАСТ	15
52.1	политическа субектност: воля	16
52.2	политическа субектност: компетентност	17
52.3	политическа субектност: мотивация (заплащане, кариерно развитие, професионална етика)	18
52.4	политическа субектност: отговорност	19
52.5	политическа субектност: политически инструментарии (стратегия, програма за действие, (не)налични институции)	20
52.6	политическа субектност: политическа отговорност	21
53	върховенство на закона	22
54	обща (всеобхватна социална) реформа	23
55	Друго	24

Q8	Съдържателен характер на постижението	код
56	подобрен кадрови капацитет	1
57	приета нормативна база	2
58	създадена институция	3
59	посочени постигнати конкретни резултати	4
60	обща декларация за подобвени резултати (подобвена работа)	5
61	явни свидетелства за правителствен ангажимент за резултат	6
62	Друго	7
62a	Осъдителни присъди	8

Q9	Темп на постижението	код
63	наченки, първи стъпки	1
64	поддържане, липса на забавяне	2
65	ускоряване	3
66	устойчиво ускоряване, явен напредък	4
67	прогрес, качествен скок, съществено развитие	5
68	не може да се определи	6

Q10	“Размер” на постижението	код
69	скромно/единично постижение	1
70	съществено постижение	2
71	голямо, систематично, необратимо	3
72	не може да се определи/друго	4

Q11	Оценки	код
73.1	явна хвалба: за воля/добронамереност/желание	1
73.2	явна хвалба: за напредък	2
73.3	явна хвалба: за конкретен резултат	3
73.4	явна хвалба: за цялостен/качествено нов/систематичен резултат	4
74	констатации (всевъзможни)	5
75.1	критики: за липса (недостатъчна) воля/добронамереност/желание	6
75.2	критики: за липса (недостатъчен или само формален) напредък	7
75.3	критики: за липса (недостатъчен) конкретен резултат	8
75.4	критики: за липса на цялостен резултат – (“Корупцията остава проблем”)	9
75.5	липсва, слаб административен капацитет	10

Q12	Степен на категоричност на оценката	код
76	безусловно положителна оценка	1
77	положителна оценка с уговорки	2
78	амбивалентна оценка (донякъде, понякога, от една страна, от друга страна)	3
79	въпреки положителния нюанс, акцентът е върку неудовлетвореност (формалност на действието, действие без очаквания резултат)	4
80.1	безусловно отрицателна оценка (изразена чрез констатирана липса на нещо съществено	5
80.2	безусловно отрицателна оценка чрез заявена неудовлетвореност	6
81	няма оценка, а само констатация	7

Q13	Обхват на оценката	код
82	отделен казус вътре в определен публичен сектор	1
83	отделен сектор като цяло	2
84	системна оценка (като цяло)	3
85	не може да се каже/определи	4

Q14	Устойчивост на оценката	код
86	за първи път, начало, наченки	1
87	трайна/запазваща се оценка	2
88	не може да се каже/определи	3

Q15	Степен на яснота на адресата на оценка	код
89	ясен конкретен/частен адресат (институцията трябва да направи/е направила)	1
90	неясен институционален адресат (трябва да се направи/направено е)	2
91	ясен общ адресат (правителството)	3
92	неясно, но най-вероятно правителството (доколкото е от неговата компетентност)	4
91a	Ясен общ адресат (парламент)	7
93	абстрактно – България, обществото, всички	5
94	липсва адресат/не може да се определи	6

Q16	Кой не си е свършил работата в борбата с корупцията?	код
95	МВР и съпровождащи институции за сигурност/институции на изпълнителната власт – комисии всякакви	01
95.2	местна администрация	12
96	досъдебната фаза – следствие и прокуратура	02
97	съдът/съдилищата/съдиите	03
98	съдебната система като цяло	04
99	ВСС	05
100	Правителство	06
101	Парламент	07
102	няма връзка между властите	08
103	гражданското общество	09
104	не е ясно/всички/културата/България	10
105	Друго	11

Q17	Начин на говорене за корупцията	код
106	има конкретни/единични <i>случаи</i>	01
107	има <i>обществен проблем</i> с корупцията (масово разпространена, систематична)	02
108	има корупция на <i>високо политическо равнище</i>	03
109	липсва <i>политика</i> за борба (стратегия, цялостна програма, междуинституционално взаимодействие и пр.)	04
110	липсват <i>инструменти</i> (норми, институции, механизми) за борба	05
111	липсва политика <i>на превенция</i>	06
112	няма <i>резултати</i> от действията	07
113	<i>това е проблем на свободната търговия, на икономическия потенциал и пр.</i>	08
114	<i>това е проблем на правовата държава, върховенството на правото, граждански права</i>	09
115	<i>заплаха за ЕС</i>	10
116	Друго	11

Q18	Открит акцент върху динамиката на проблема с корупцията	код
117	задълбочава се	1
118	постоянства	2
119	намалява	3
120	не може да се определи (не е визирана динамика)	4

Q19	Препоръки:	код
121	да активизира усилията си; да се предприемат бързи и ефективни действия	01
122	да се продължава (поддържа, надгражда и пр.) постигнатия напредък действия	02
123	необходимост от ясно разграничаване на ролите, като гарант за успех	03
124	взаимодействие между разследващите органи (и другите елементи на съдебната система)	04
125	ефективно да се прилага законодателството	05
126	да укрепи капацитета на съдебната власт	06
127	политическия ангажимент	07
128	създаване на по-ефективен закон за (конфликт на интереси, отнемане на имущество, специализиран съд)	08
129	необходимост от цялостни реформи, за да се подобри съдебната практика	09
130	необходими са конституционни промени	10
131	да се демонстрират конкретни резултати	11
132	Друго	12

ВЪПРОСНИК за качествен анализ на начина на разглеждане на проблема за борбата с корупцията в политически документи на парламентарно представени партии 2001-2012

Q1	Политическа партия	Код
	Атака	1
	БСП	2
	Евролевица	3
	БЗНС	4
	ВМРО	5
	ДПС	6
	ГЕРБ	7
	НДСВ	8
	РЗС	9
	ОДС	10
	ДСБ	11
	СДС (Съюз на демократичните сили)	12
	ССД (Съюз на свободните демократи)	13
	Синя коалиция	14
	Коалиция БНС (БЗНС – Народен съюз, ВМРО – Българско национално движение, Съюз на свободните демократи)	15
	Ако случайно изникне друга партия – кодирайте с последователен номер, напр. 16, 17 и си отбележете кой е партийният субект.	

Q2	ТИП ДОКУМЕНТ	Код
	(Поставеното от партията наименование на документа не е задължително да съвпада със същността и съдържанието му – може да се казва Стратегическа рамка, но да е по съдържание по-скоро предизборна програма, а не визия за дългосрочно развитие)	
	Изчерпателна предизборна програма / платформа (може да носи и друго заглавие, но е с предизборна насоченост и представя партийната програма, конкретни точки, визия за политики – следва да е по-обширен документ)	1
	Кратък предизборен партийен документ (например 20 точки, Договор за силна България (напр. 2-3 странички – личи, че е предизборен, има заявени основни цели, но е далеч по-повърхностен от програма/платформа).	2
	Стратегическа визия от по- дългосрочен характер (напр. България 2013-2020)	3
	Резолюции относно цели и приоритети, относно основни ценности на партията и др. (напр. резолюция срещу корупцията).	4
	Управленски проект по конкретна тема (напр. здравеопазване)	5
	Друго	6

Q2A	Брой редове в целия документ (Изброява се с Wordcount и се записва числото.)	
------------	---	--

Q2B	Брой редове в абзаца (Изброява се с Wordcount и се записва числото.)	
------------	---	--

Q2C	Номер на абзаца, който се шифрира, след като на целия документ на всеки абзац е асоцииран номер	
-----	---	--

Q3	ГОДИНА	Код
	*Всяка година е с код последните две цифри (например 2000 г. = код 00).	
	2001	01
	2002	02
	2003	03
	2004	04
	2005	05
	2006	06
	2007	07
	2008	08
	2009	09
	2010	10
	2011	11
	2012	12
	Не е ясно, неизвестна година	13

Q4	Къде е проблемът на обществото? На целия партиен документ, приоритет на партията, основния документ, приоритетния документ – основни критерии, по които търсим (всеки верен)	Код
	Икономиката	1
	Политиката	2
	Правораздаването	3
	Всичко е сбъркано/общественото устройство=конституцията: (напр. българската демокрация (очевидно) не се е състояла; демократичните принципи – изпразнени от съдържание; сбъркан преход; опорочен преход; след 20 години на преход, който се оказва преход на ограбване на България, преход на геноцид спрямо българския народ; правилата, заложен в действащата конституция, пораждаат тежки институционални кризи; правилата, заложен в действащата конституция водят до безвластие; държавният механизъм не е в състояние да се справи)	4
	Друго	5

Q4a	Поредност на структурния дял	Код
	Преамбюл	1
	1	2
	2	3
	3	4
	4	5
	5	6
	6	7
	7	8
	8	9
	9	10
	10	11
	11	12
	12	13
	13	14
	14	15
	15	16
	Друго	17
	Заключение	18

Q5	Какви са проблемите на икономиката? (всеки верен)	Код
	Механизмът на възникване на богатството – икономически групировки, които с легитимни средства заемат непропорционални размери в икономиката – референция към миналото, акцент върху миналото, произход, генезис (напр. през политиката и държавата, а не през икономиката и производството; България - държава на мутрите , олигарсите и политическата мафия; мафията окончателно е овладяла държавата / олигарси под политическа закрила; икономиката функционира под контрола на олигархия, която свързва политическия елит с мафията; олигарси по руски модел;	01
	Престъпният бизнес доминира – организирана престъпност (напр. през годините на прехода корупцията, финансовите измами и наглите кражби завзеха огромно пространство; дебеливоротите момчета от организираната престъпност на 90-те години днес - заменени от престъпници с „бели якички“; олигарси по руски модел)	02
	Безотговорност и безнаказаност на държавното участие в икономиката – държавата провежда политика да бъде грабена, позволява злоупотреби, държавата я няма; Държавата позволи/позволява да бъде ограбвана собствеността ѝ – (напр. обществени поръчки и апорти, оцеляващи държавата и общините в особено големи размери; истерично приватизиране на основните национални активи на България / България е оцетена / скандална приватизация / приватизационното рентниерство на изпълнителната власт; заменки; и пр)	03
	Държавните институции пречат/препъват бизнеса, държавата е прекомерна	04
	Партиен рекет над бизнеса	05
	Източва се ДДС	06
	паневропейски схеми за митническа контрабанда	07
	Проблеми на управлението на европейските средства (напр. злоупотреба с европейските фондове + хаос и престъпно забавяне на усвояването на средства от европейските фондове.)	08
	Чрез съдебната система противозаконно се преразпределя собственост	09
	Корупция, злоупотреби – заплаха за икономиката (напр. корупцията, финансовите измами и наглите кражби - заплаха за съществуването на пазарната икономика, демократичното общество, правовата държава и членството на България в Европейския съюз)	11
	Целенасочена политика на стабилизирана бедност за мнозинството и свръхзабогатяване на криминалния политико-икономически „елит“; ДПС държи целенасочено турското малцинство бедно, за да са зависим от политическо представителство, целенасочена политика за бедност, лекарите са бедни и учителите, за да не могат да бъдат независими и да изразяват своето мнение	12
	Малцина господстват върху икономиката – банкови кръгове и други, олигархия (напр. виртуалната спекулативна капиталова игра, работеща за малка олигархична върхушка; и пр.)	13
	Икономически проблеми – кредитиране, работна ръка , инвестиции, изтичане на работна сила в чужбина	14
	Друго	15

Q6	Какви са проблемите на политическата система (всеки верен)	Код
	„Генетични“ проблеми (на самото устройство) (напр. връзката между държава и гражданско общество е скъсана; обществен негативизъм и nihilизъм към многопартийната политическа демокрация; изгубена вяра на българските граждани в държавността и правовата държава; българската демокрация (очевидно) не се е състояла; сбъркан като дизайн преход; опорочен при реализацията преход; наследени и усъвършенствани корупционни практики, наложени в преходни управленските мандати);	1
	Функционални проблеми на политическата системата, които я поставят изобщо под въпрос (на начина на функциониране) (демократичните принципи – изпразнени от съдържание; имитативна демокрация; ляво и дясно е само спекулативно; твърде много квазиполитически формации (нямат електорална база, нямат организация..); проблем на системата	2
	Качество на партийно провежданото управление (напр. некадърно правителство; посредственост сред политиците; безотговорност/арогантност на управляващите; ниска политическа култура / ниско качество на политическия живот, погрешна политика; национално безотговорна политика / безхаберие на политиците), не се спазват стандартите от субектите	3
	Корупция и мафиотизация Напр. престъпно правителство; зависимо от групировки, олигарси	4
	Зависимост на българската политики от външни сили – (вземане на решения в чужд интерес...)	5
	Политически проблеми – баланс на институции, не се изпълняват правомощията, злоупотреба с правомощия, връзка с гражданството, вътрешно системни политически проблеми, а не патология, нормални неефективности	6
	Друго	7

Q7	Какви са проблемите на правораздаването? (всеки верен)	Код
	Политическа зависимост	1
	Зависимост от крупни интереси/обслужване на частни интереси – купена съдебна система, системната сисетма ан блок обслужба силните на деня	2
	Корумпираност на отделни лица	3
	Некомпетентост	4
	Неефективност	5
	Безотговорност	6
	Сбъркана система, трябва да сменим съдебната система	7
	Следствие	8
	Прокуратура	9
	Съд	10
	Управление на съдебната системата	11
	Друго	12

Q8	Къде има <i>изрично посочена</i> корупция? – да е изписано, а не по подразбиране - ако не е посочен – празно го оставяме (всеки верен)	Код
	Икономиката	
	○ Бизнеса	01
	○ Финансите – банки и капиталово движение, данъци, митници	02
	○ Зависимост от държавните институции – корупция т.к. министерство на земеделието спъва проектите, държавна институция генерира корупция	03
	Политиката в лицето на	
	○ Отделни/конкретни лица	04
	○ Партиите	05
	○ Цялата партийна система	06
	○ Отделни държавни институции, провеждащи партийна политика:	
	○ Парламент	07
	○ Правителство	08
	○ Президентство	09
	○ Отделни министерства	10
	○ Цялата държавна власт	11
	Публичната администрация в лицето на:	
	○ Чиновниците	12
	○ Агенции или други ведомства, <i>безотносително към партийността</i>	13
	Полиция	
	○ ДС създаде мафиите	14
	○ Полицията покровителства мафиите	15
	○ Полицията е корумпирана	16
	Прокуратура (конкретно спомената)	17
	Съдебна система (като цяло)	18
	Корупцията е навсякъде / системен проблем	19
	Друго	20

Q9	Губещите/заstraшените от проблемите са (всеки верен)	Код
	Всички европейски граждани/ЕС	1
	Гражданите	2
	Хората	3
	Народът	4
	Обществото	5
	Друг губещ	6
	Не са посочени губещи	7

Q10	Характер на предлаганите решения за посочените проблеми – икономика, политика, правораздаване	Код
	„Отделна панацея” – един прост отговор	1
	Отделни мерки от различен порядък – конкретни мерки, но в насипно състояние	2
	Секторна политика	3
	Цялостна стратегия, съдържаща съгласувани политики	4
	Друго	5

Q11	Характер на предлаганите решения за проблема с корупцията, ако е говорено за корупция (всеки верен)	Код
	„Отделна панацея”	1
	Отделни мерки от различен порядък	2
	Секторна политика	3
	Цялостна стратегия, съдържаща съгласувани политики	4
	Друго	5

Q13	Мерки срещу проблемите с корупцията (всеки верен)	Код
	Политики чрез данъци и данъчни закони (напр. въвеждане на данък върху трансферите на офшорни компании; преразпределението на бюджета в полза на българските граждани, а не на управленската върхушка; пренасочване на вътрешните ресурси от сенчестата икономика и от невзетите от бюджета вземания към бюджета; стриктен контрол на бюджетните средства; нови санкции при злоупотреби с бюджетни средства;)	1
	Ревизия на собствеността (напр. ревизиране и прекратяване на сделки, сключени при неизгодни за страната ни условия (вкл. заменки, концесии, аренды, покупко-продажби, приватизационни сделки); конфискуване на незаконно придобитото имущество; преразглеждане на приватизационните сделки; отмяна на всички т.нар. заменки със земи; пълна ревизия на връщането на земите на техните истински собственици)	2
	Чрез държавна репресия към ред (напр. война на кражбите и корупцията / война на гребителите на българския народ; операция „Хайка ще обезглави и ликвидира бандитските групировки; специален антиразбойнически закон и безмилостни действия на властта;)	3
	Политика (policy) на противодействие на корупцията и организираната престъпност (напр. изработване на профил на престъпността през последните 10 години, програма за най-специални мерки срещу престъпността / изработване стратегия за национална сигурност)	4
	Структурни промени в правоохраняващите институции (напр. децентрализация на правомощията на МВР в местната власт / създаване Общинска полиция; повишаване ефективността на събирането на разузнавателна информация за престъпността; структурно и организационно преустройство на полицейските органи / възстановяване на Национална служба „Полиция” и на Главна дирекция „Борба с организираната престъпност” в структурата на МВР; трансформиране на полицията от силова структура в институция, предлагаща услугата сигурност).	5
	Друго	6

Q14	Мерки срещу проблемите в съдебната система (всеки верен)	Код
	Работеща прокуратура	01
	Ефективно правораздаване / бързодействаща, работеща, действаща съдебна система, подобряване	02
	Ограничаване имунитета на магистратите	03
	Единна концепция за реформа на наказателното законодателство / (напр. нова/оптимизирана правна рамка в областта на корупцията и организираната престъпност (Нов НК, нов НПК, промени в Закон за...));	04
	Вътрешноведомствен контрол; напр. разследване на корумпирани магистрати;	05
	Ясно разграничаване на правомощията на съда, прокуратурата и следствието / ясни взаимоотношения между тях	06
	Подобряване ефективността на Висшия съдебен съвет	07
	Силна и независима съдебна власт / премахване опитите за поставянето на магистратите в политическа зависимост	08
	Механизми за стриктно прилагане на професионалните и моралните критерии при приемането на кадрови решения относно съдиите и другите магистрати	09
	Реална съдебна реформа	10
	Държавна стратегия и програма за контрол и превенция на престъпността	11
	утвърждаване на специализираните структури за борба с корупция – в ДАНС, МВР и ВКП	12
	координация и взаимодействие на органите, имащи отговорности в противодействието на корупцията	13
	рязко повишаване на разкриваемостта и наказуемостта на извършените престъпления	14
	изграждане на добре заплатена полиция с възможности за следствени действия	15
	усъвършенстване на дейността на съдебната администрация; изграждане на “Съдебна полиция” – разследване сред магистратите , м-ми за вътрешен самоконтрол	16
	определяне на крайни, твърди срокове за завършване на делата; ограничаване на възможностите за отлагане на разглеждането на делата; въвеждане на еднократна възможност за връщане на делата от съда за доразследване	17
	намаляване на формализма в наказателното производство	18
	финансова обезпеченост на съдебната власт	19
	информационно-техническо обезпечаване на съдебната власт (информационна система, компютризация и др.)	20
	издигане авторитета на магистратите / повишаване социалния статус	21
	усъвършенстване правилата и процедурите на работа на магистратите – вътрешно ведомствени правила, правилници за работа	22
	повишаване на квалификацията на магистратите	23
	Друго	24

Q15	Равнище на разпространение на корупцията – за целия документ - упоменато (всеки верен)	Код
	изобщо не е споменат като проблем – не се среща корупция изобщо в доклада	1
	това е вътрешен проблем/патология на отделен публичен сектор (икономика, политика, право, администрация и пр.)	2
	това е самостоятелно обособен проблем на обществото	3
	това е централният Проблем на България	4
	Друго	5

Q16	Корупция и организирана престъпност – за целия документ – доколко в партийния документ и двете присъстват изрично	Код
	нито едното, нито другото е споменато	1
	само организирана престъпност	2
	само корупция	3
	и двете, но пределно общо (мафиотизация, руски модел, престъпления на белите якички)	4
	изрично са споменати и двете като различни неща – и организирана престъпност, и корупция	5
	изрично е спомената <i>политическата</i> корупция във <i>връзката</i> ѝ с организираната престъпност	6
	Друго	7

СПИСЪК НА ИНТЕРВЮИРАНИТЕ ЕКСПЕРТИ

- **Министър на правосъдието**
- **Заместник-министър на правосъдието**
- **Заместник-министър на финансите**
- **Заместник-министър на образованието**
- **Секретар на Съвета по европейски въпроси**
- **Експерт на ЕК, отговарящ за осъществяването на МСП у нас**
- **Експерт в Министерски съвет/анализатор на ЕК**
- **Политически анализатор на ЕК**
- **Политически анализатор на ЕК**
- **Експерт на ЕК в страна от Западните Балкани**
- **Експерт на ЕК за България от времето на подготовката за членство**
- **Експерт на НПО с ключова роля в мониторинга по МСП**

Приложение 4

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
РАВНИЦА НА ОБЩНОСТ НА ПОРАЖЕНИЕТО	националните общества, членове на ЕС, интересите на страните-членки, ЕС като цяло	266	24,4%	38,6%
	страна член/правителство	359	32,9%	52,0%
	- държавни институции:	426	39,1%	61,7%
	- институции посредници (медии)	4	,4%	,6%
	- институции частни (неправителствени) + тяхната мрежа, т.е. гражд. общество	12	1,1%	1,7%
	гражданите на националното общество	23	2,1%	3,3%
Общо		1090	100,0%	158,0%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
ВИДОВЕ СЕКТОРИ	политическата система като цяло, политически живот, демокрация - включително партии, изборен процес и пр.	45	2,2%	6,5%
	изпълнителна власт (правителство и президент, министерства)	87	4,2%	12,6%
	законодателна власт (парламент, депутати, комисии, закони)	314	15,1%	45,6%
	правоохраняваща система (МВР, полицаи, структури на службите за сигурност, военни; институции за борба с организирана престъпност; борба с корупция)	354	17,0%	51,5%
	съдебна власт/законоприлагане - като цялостна система	291	14,0%	42,3%
	досъдебна фаза - следствие и прокуратура	196	9,4%	28,5%
	съдебна фаза - съдии и съдилища	206	9,9%	29,9%
	управление на съдебната система - ВВС, инспекторат, МП	183	8,8%	26,6%
	финансова система (митници, НАП и данъчни престъпления, злоупотреби с фондове, пране на пари, включително банкова система и финансово разузнаване)	81	3,9%	11,8%
	икономика (отрасли, бизнес и търговия, туризъм и т.н., защита на конкуренцията, енергетика, приватизация)	17	,8%	2,5%
	финансиране по програми на ЕС	61	2,9%	8,9%
	публична администрация (отделни министерства, местна власт, обществени поръчки, прозрачност)	166	8,0%	24,1%
	Екология	4	,2%	,6%
	образователна система	11	,5%	1,6%
	Здравеопазване	16	,8%	2,3%
	гражданско общество (включва неправителствен сектор, публични комуникации, гражд. права, медии)	45	2,2%	6,5%
	Общо		2077	100,0%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
ХАРАКТЕР НА ПОСТАВЕНИЯ ВЪПРОС	материална база: условия за работа	17	1,0%	2,6%
	материална база: недостиг на средства за заплати	6	,3%	,9%
	кадри: компетентност	120	6,9%	18,2%
	кадри: мотивация (заплащане, кариерно развитие, професионална етика)	112	6,5%	17,0%
	кадри: отговорност	39	2,3%	5,9%
	нормативна база: липсва	11	,6%	1,7%
	нормативна база: дефектна (пропуски, вътрешно противоречива и пр.)	68	3,9%	10,3%
	нормативна база: не се прилага, въпреки че е налична	15	,9%	2,3%
	институционален дефицит: липсва някаква институция	6	,3%	,9%
	институционален дефицит: механизъм на действие - (не)съгласуваност, бързина, ефективност, прозрачност; контролни механизми и пр.	388	22,5%	59,0%
	институционален дефицит: независимост	82	4,7%	12,5%
	институционален дефицит: резултатност/ефективност	202	11,7%	30,7%
	институционален дефицит: необходима институционална реформа	99	5,7%	15,0%
	институционален дефицит: взаимодействие с други институции	77	4,5%	11,7%
	Корупция, ЗЛОУПОТРЕБА С ВЛАСТ	292	16,9%	44,4%
	политическа субектност: воля	25	1,4%	3,8%
	политическа субектност: компетентност	4	,2%	,6%
	политическа субектност: отговорност	4	,2%	,6%
	политическа субектност: политически инструментариум (стратегия, програма за действие, (не)налични институции)	66	3,8%	10,0%
	политическа субектност: политическа отговорност	27	1,6%	4,1%
върховенство на закона	6	,3%	,9%	
обща (всеобхватна социална) реформа	23	1,3%	3,5%	
Информационна система: няма достатъчно надеждно инфо и данни за разследвания	39	2,3%	5,9%	
Общо		1728	100,0%	262,6%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Съдържателен характер на постижението	подобрен кадрови капацитет	27	5,9%	7,7%
	приета нормативна база	87	19,1%	24,9%
	създадена институция	40	8,8%	11,5%
	посочени постигнати конкретни резултати	149	32,7%	42,7%
	обща декларация за подобрени резултати (подобрена работа)	104	22,9%	29,8%
	явни свидетелства за правителствен ангажимент за резултат	35	7,7%	10,0%
	друго	1	,2%	,3%
	Осъдителни присъди	12	2,6%	3,4%
Общо		455	100,0%	130,4%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
"Размер" на постижението	скромно/единично постижение	284	81,4%	81,4%
	съществено постижение	56	16,0%	16,0%
	голямо, систематично, необратимо	1	,3%	,3%
	не може да се определи/друго	8	2,3%	2,3%
Общо		349	100,0%	100,0%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Темп на постижението	наченки, първи стъпки	314	89,2%	90,0%
	поддържане, липса на забавяне	20	5,7%	5,7%
	ускоряване	7	2,0%	2,0%
	устойчиво ускоряване, явен напредък	2	,6%	,6%
	не може да се определи	9	2,6%	2,6%
Общо		352	100,0%	100,9%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Оценки	явна хвалба: за воля/добронамереност/желание	100	12,0%	14,6%
	явна хвалба: за напредък	89	10,7%	13,0%
	явна хвалба: за конкретен резултат	34	4,1%	4,9%
	явна хвалба: за цялостен/качествено нов/систематичен резултат	2	,2%	,3%
	констатации (всевъзможни)	310	37,1%	45,1%
	критики: за липса (недостатъчен или само формален) напредък	222	26,6%	32,3%
	критики: за липса (недостатъчен) конкретен резултат	67	8,0%	9,8%
	критики: за липса на цялостен резултат - ("Корупцията остава проблем")	5	,6%	,7%
	Липсва, слаб административен капацитет	6	,7%	,9%
Общо		835	100,0%	121,5%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Обхват на оценката	отделен казус вътре в определен публичен сектор	81	10,0%	11,8%
	отделен сектор като цяло	446	54,8%	65,1%
	системна оценка (като цяло)	286	35,1%	41,8%
	не може да се каже/определи	1	,1%	,1%
Общо		814	100,0%	118,8%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Степен на категоричност на оценката	безусловно положителна оценка	72	10,3%	10,5%
	положителна оценка с уговорки	15	2,2%	2,2%
	амбивалентна оценка (донякъде, понякога, от една страна, от друга страна)	118	16,9%	17,2%
	въпреки положителния нюанс, акцентът е върху неудовлетвореност (формалност на действието, действие без очаквания резултат)	16	2,3%	2,3%
	безусловно отрицателна оценка (изразена чрез констатирана липса на нещо съществено)	172	24,7%	25,0%
	безусловно отрицателна оценка чрез заявена неудовлетвореност	6	,9%	,9%
	няма оценка, а само констатация	298	42,8%	43,3%
Общо		697	100,0%	101,3%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Степен на яснота на адресата на оценка	ясен конкретен/частен адресат (институцията трябва да направи/е направила)	374	46,8%	54,5%
	неясен институционален адресат (трябва да се направи/направено е)	285	35,6%	41,5%
	ясен общ адресат (правителството)	30	3,8%	4,4%
	неясно, но най-вероятно правителството (доколкото е от неговата компетентност)	25	3,1%	3,6%
	абстрактно - България, обществото, всички	59	7,4%	8,6%
	липсва адресат/не може да се определи	16	2,0%	2,3%
	Ясен общ адресат (парламент)	11	1,4%	1,6%
Общо		800	100,0%	116,6%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Кой не си е свършил работата в борбата с корупцията?	МВР и съпровождащи институции за сигурност/институции на изпълнителната власт - комисии всякакви	65	21,2%	28,3%
	досъдебната фаза - следствие и прокуратура	33	10,7%	14,3%
	съдът/съдилищата/съдиите	49	16,0%	21,3%
	съдебната система като цяло	43	14,0%	18,7%
	ВСС	7	2,3%	3,0%
	правителство	27	8,8%	11,7%
	парламент	22	7,2%	9,6%
	няма връзка между властите	5	1,6%	2,2%
	гражданското общество	1	,3%	,4%
	не е ясно/всички/културата/България	49	16,0%	21,3%
Местна администрация	4	1,3%	1,7%	
Друго	2	,7%	,9%	
Общо		307	100,0%	133,5%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Начин на говорене за корупцията	има конкретни/единични случаи	4	1,2%	1,5%
	има обществен проблем с корупцията (масово разпространена, систематична)	230	67,4%	87,1%
	има корупция на високо политическо равнище	74	21,7%	28,0%
	липсва политика за борба (стратегия, цялостна програма, междуинституционално взаимодействие и пр.)	11	3,2%	4,2%
	липсват инструменти (норми, институции, механизми) за борба	1	,3%	,4%
	липсва политика на превенция	3	,9%	1,1%
	няма резултати от действията	17	5,0%	6,4%
заплаха за ЕС	1	,3%	,4%	
Общо		341	100,0%	129,2%

		Отговори		Процент от случаите
		Брой	Процент	
Препоръки	да активизира усилията си, да се предприемат бързи и ефективни действия	63	15,6%	24,6%
	да се продължава (поддържа, надгражда и пр.) постигнатия напредък действия	22	5,4%	8,6%
	необходимост от ясно разграничаване на ролите, като гарант за успех	12	3,0%	4,7%
	взаимодействие между разследващите органи (и другите елементи на съдебната система)	25	6,2%	9,8%
	ефективно са се прилага законодателството	45	11,1%	17,6%
	да укрепи капацитета на съдебната власт	74	18,3%	28,9%
	политическия ангажимент	40	9,9%	15,6%
	създаване на по-ефективен закон за (конфликт на интереси, отнемане на имущество, специализиран съд)	30	7,4%	11,7%
	необходимост от цялостни реформи, за да се подобри съдебната практика	40	9,9%	15,6%
	необходими са конституционни промени	2	,5%	,8%
	да се демонстрират конкретни резултати	35	8,7%	13,7%
	друго	16	4,0%	6,3%
	Общо		404	100,0%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент		Брой	Процент	
РАВНИЦА НА ОБЩНОСТ НА ПОРАЖЕНИЕТО	националните общества, членове на ЕС, интересите на страните-членки, ЕС като цяло	266	24,4%	38,6%	144	13,9%	21,5%
	страна член/правителство	359	32,9%	52,0%	454	43,9%	67,8%
	- държавни институции:	426	39,1%	61,7%	402	38,9%	60,0%
	- институции посредници (медии)	4	,4%	,6%	3	,3%	,4%
	- институции частни (неправителствени) + тяхната мрежа, т.е. гражд. общество	12	1,1%	1,7%	16	1,5%	2,4%
	гражданите на националното общество	23	2,1%	3,3%	14	1,4%	2,1%
Общо		1090	100,0%	158,0%	1034	100,0%	154,3%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент	Брой	Процент		
ВИДОВЕ	политическа система като цяло,	45	2,2%	6,5%	49	2,7%	7,3%
СЕКТОРИ	политически живот, демокрация - включително партии, изборен процес и пр.						
	изпълнителна власт (правителство и президент, министерства)	87	4,2%	12,6%	75	4,1%	11,2%
	законодателна власт (парламент, депутати, комисии, закони)	314	15,1%	45,6%	238	12,9%	35,5%
	правоохраняваща система (МВР, полицаи, структури на службите за сигурност, военни; организирана престъпност; борба с корупция и орг. престъпност)	354	17,0%	51,5%	377	20,5%	56,3%
	съдебна власт/законоприлагане - като цялостна система	291	14,0%	42,3%	232	12,6%	34,6%
	досъдебна фаза - следствие и прокуратура	196	9,4%	28,5%	212	11,5%	31,6%
	съдебна фаза - съдии и съдилища	206	9,9%	29,9%	239	13,0%	35,7%
	управление на съдебната система - ВВС, инспекторат, МП	183	8,8%	26,6%	89	4,8%	13,3%
	финансова система (митници, НАП и данъчни престъпления, злоупотреби с фондове, пране на пари, включително банкова система и финансово разузнаване)	81	3,9%	11,8%	44	2,4%	6,6%
	икономика (отрасли, бизнес и търговия, туризъм и т.н., защита на конкуренцията, енергетика, приватизация)	17	,8%	2,5%	11	,6%	1,6%
	финансиране по програми на ЕС	61	2,9%	8,9%	49	2,7%	7,3%
	публична администрация (отделни министерства, местна власт, обществени поръчки, прозрачност)	166	8,0%	24,1%	150	8,2%	22,4%
	Екология	4	,2%	,6%	16	,9%	2,4%
	образователна система	11	,5%	1,6%	22	1,2%	3,3%
	Здравеопазване	16	,8%	2,3%	1	,1%	,1%
	гражданско общество (включва неправителствен сектор, публични комуникации, гражд. права, медии)	45	2,2%	6,5%	28	1,5%	4,2%
Общо		2077	100,0%	301,9%	1838	100,0%	274,3%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент	Брой	Процент		
ХАРАКТЕР НА ПОСТАВЕНИЯ ВЪПРОС	материална база: условия за работа	17	1,0%	2,6%	13	,8%	1,9%
	материална база: недостиг на средства за заплати	6	,3%	,9%	7	,4%	1,0%
	кадри: компетентност	120	6,9%	18,2%	50	3,2%	7,5%
	кадри: мотивация (заплащане, кариерно развитие, професионална етика)	112	6,5%	17,0%	95	6,1%	14,2%
	кадри: отговорност	39	2,3%	5,9%	20	1,3%	3,0%
	нормативна база: липсва	11	,6%	1,7%	34	2,2%	5,1%
	нормативна база: дефектна (пропуски, вътрешнопротиворечива и пр.)	68	3,9%	10,3%	76	4,9%	11,3%
	нормативна база: не се прилага, въпреки че е налична	15	,9%	2,3%	20	1,3%	3,0%
	институционален дефицит: липсва някаква институция	6	,3%	,9%	5	,3%	,7%
	институционален дефицит: механизъм на действие - (не)съгласуваност, бързина, ефективност, прозрачност; контролни механизми и пр.	388	22,5%	59,0%	330	21,1%	49,3%
	институционален дефицит: независимост	82	4,7%	12,5%	62	4,0%	9,3%
	институционален дефицит: резултатност/ефективност	202	11,7%	30,7%	150	9,6%	22,4%
	институционален дефицит: необходима институционална реформа	99	5,7%	15,0%	64	4,1%	9,6%
	институционален дефицит: взаимодействие с други институции	77	4,5%	11,7%	64	4,1%	9,6%
	Корупция, ЗЛОУПОТРЕБА С ВЛАСТ	292	16,9%	44,4%	320	20,5%	47,8%
	политическа субектност: воля	25	1,4%	3,8%	30	1,9%	4,5%
	политическа субектност: компетентност	4	,2%	,6%	13	,8%	1,9%
	политическа субектност: отговорност	4	,2%	,6%	10	,6%	1,5%
	политическа субектност: политически инструментариум (стратегия, програма за действие, (не)налични институции)	66	3,8%	10,0%	25	1,6%	3,7%
	политическа субектност: политическа отговорност	27	1,6%	4,1%	51	3,3%	7,6%
	върховенство на закона	6	,3%	,9%	31	2,0%	4,6%
	обща (всеобхватна социална) реформа	23	1,3%	3,5%	19	1,2%	2,8%
	Информационна система: няма достатъчно надеждно инфо и данни за разследвания	39	2,3%	5,9%	23	1,5%	3,4%
Общо		1728	100,0%	262,6%	1564	100,0%	233,4%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент		Брой	Процент	
Съдържателен характер на постижението	подобрен кадрови капацитет	27	5,9%	7,7%	3	,8%	,9%
	приета нормативна база	87	19,1%	24,9%	42	11,9%	13,2%
	създадена институция	40	8,8%	11,5%	12	3,4%	3,8%
	посочени постигнати конкретни резултати	149	32,7%	42,7%	131	37,1%	41,2%
	обща декларация за подобвени резултати (подобрена работа)	104	22,9%	29,8%	100	28,3%	31,4%
	явни свидетелства за правителствен ангажимент за резултат	35	7,7%	10,0%	9	2,5%	2,8%
	друго	1	,2%	,3%	43	12,2%	13,5%
	Осъдителни присъди	12	2,6%	3,4%	13	3,7%	4,1%
Общо		455	100,0%	130,4%	353	100,0%	111,0%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент		Брой	Процент	
Темп на постижението	наченки, първи стъпки	314	89,2%	90,0%	190	58,8%	59,9%
	поддържане, липса на забавяне	20	5,7%	5,7%	49	15,2%	15,5%
	Ускоряване	7	2,0%	2,0%	34	10,5%	10,7%
	устойчиво ускоряване, явен напредък	2	,6%	,6%	11	3,4%	3,5%
	прогрес, качествен скок				5	1,5%	1,6%
не може да се определи	9	2,6%	2,6%	34	10,5%	10,7%	
Общо		352	100,0%	100,9%	323	100,0%	101,9%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент		Брой	Процент	
"Размер" на постижението	скромно/единично постижение	284	81,4%	81,4%	141	44,3%	44,5%
	съществено постижение	56	16,0%	16,0%	83	26,1%	26,2%
	голямо, систематично, необратимо	1	,3%	,3%	22	6,9%	6,9%
	не може да се определи/друго	8	2,3%	2,3%	72	22,6%	22,7%
Общо		349	100,0%	100,0%	318	100,0%	100,3%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент		Брой	Процент	
Оценки	явна хвалба: за воля/добронамереност/желание	100	12,0%	14,6%	10	1,1%	1,5%
	явна хвалба: за напредък	89	10,7%	13,0%	244	26,4%	36,6%
	явна хвалба: за конкретен резултат	34	4,1%	4,9%	47	5,1%	7,0%
	явна хвалба: за цялостен/качествено нов/систематичен резултат	2	,2%	,3%	7	,8%	1,0%
	Констатации (всевъзможни)	310	37,1%	45,1%	207	22,4%	31,0%
	критики: за липса (недостатъчен или само формален) напредък	222	26,6%	32,3%	9	1,0%	1,3%
	критики: за липса (недостатъчен) конкретен резултат	67	8,0%	9,8%	276	29,8%	41,4%
	критики: за липса на цялостен резултат - ("Корупцията остава проблем")	5	,6%	,7%	65	7,0%	9,7%
	Липсва, слаб административен капацитет	6	,7%	,9%	37	4,0%	5,5%
	Общо		835	100,0%	121,5%	925	100,0%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент	Брой	Процент		
Степен на категоричност на оценката	безусловно положителна оценка	72	10,3%	10,5%	34	5,1%	5,1%
	положителна оценка с уговорки	15	2,2%	2,2%	124	18,4%	18,6%
	амбивалентна оценка (донякъде, понякога, от една страна, от друга страна)	118	16,9%	17,2%	46	6,8%	6,9%
	въпреки положителния нюанс, акцентът е върху	16	2,3%	2,3%	130	19,3%	19,5%
	неудовлетвореност (формалност на действието, действие без очаквания резултат)	172	24,7%	25,0%	86	12,8%	12,9%
	безусловно отрицателна оценка (изразена чрез констатирана липса на нещо съществено)	6	,9%	,9%	101	15,0%	15,2%
безусловно отрицателна оценка чрез заявена неудовлетвореност няма оценка, а само констатация	298	42,8%	43,3%	152	22,6%	22,8%	
Общо		697	100,0%	101,3%	673	100,0%	101,1%

		България		Процент от случаите	Румъния		Процент от случаите
		Отговори			Отговори		
		Брой	Процент	Брой	Процент		
Препоръки	да активизира усилията си; да се предприемат бързи и ефективни действия	63	15,6%	24,6%	28	13,3%	19,6%
	да се продължава (поддържа, надгражда и пр.) постигнатия напредък действия	22	5,4%	8,6%	14	6,7%	9,8%
	необходимост от ясно	12	3,0%	4,7%	2	1,0%	1,4%
	разграничаване на ролите, като гарант за успех	25	6,2%	9,8%	15	7,1%	10,5%
	взаимодействие между разследващите органи (и другите елементи на съдебната система)	45	11,1%	17,6%	8	3,8%	5,6%
	ефективно са се прилага законодателството	74	18,3%	28,9%	17	8,1%	11,9%
	да укрепи капацитета на съдебната власт	40	9,9%	15,6%	28	13,3%	19,6%
	политическия ангажимент създаване на по-ефективен закон за (конфликт на интереси, отнемане на имущество, специализиран съд)	30	7,4%	11,7%	11	5,2%	7,7%
	необходимост от цялостни реформи, за да се подобри съдебната практика	40	9,9%	15,6%	7	3,3%	4,9%
	необходими са конституционни промени	2	,5%	,8%	1	,5%	,7%
	да се демонстрират конкретни резултати	35	8,7%	13,7%	44	21,0%	30,8%
	Друго	16	4,0%	6,3%	35	16,7%	24,5%
	Общо		404	100,0%	157,8%	210	100,0%

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
РАВНИЩА НА ОБЩНОСТ НА ПОРАЖЕНИЕТО	националните общества, членове на ЕС, интересите на страните-членки, ЕС като цяло	Брой % по колони	10 12,7%	42 18,8%	48 30,0%	45 26,6%	34 26,8%	87 26,2%	266
	страна член/правителство	Брой % по колони	30 38,0%	80 35,9%	54 33,8%	53 31,4%	38 29,9%	104 31,3%	359
	- държавни институции:	Брой % по колони	38 48,1%	96 43,0%	55 34,4%	65 38,5%	47 37,0%	125 37,7%	426
	- институции посредници (медии)	Брой % по колони	1 1,3%	0 ,0%	2 1,3%	1 ,6%	0 ,0%	0 ,0%	4
	- институции частни (неправителствени) + тяхната мрежа, т.е. гражд. общество	Брой % по колони	0 ,0%	4 1,8%	0 ,0%	0 ,0%	1 ,8%	7 2,1%	12
	граждани на националното общество	Брой % по колони	0 ,0%	1 ,4%	1 ,6%	5 3,0%	7 5,5%	9 2,7%	23
	Общо	Брой	79	223	160	169	127	332	1090

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
ХАРАКТЕР НА ПОСТАВЕНИЯ ВЪПРОС	материална база: условия за работа	Брой % по колони	4 2,8%	5 1,4%	1 ,5%	1 ,5%	2 1,0%	4 ,7%	17
	материална база: недостиг на средства за заплати	Брой % по колони	0 ,0%	2 ,6%	0 ,0%	0 ,0%	1 ,5%	3 ,5%	6
	кадри: компетентност	Брой % по колони	11 7,7%	35 9,7%	6 2,7%	15 6,9%	22 10,8%	31 5,3%	120
	кадри: мотивация (заплащане, кариерно развитие, професионална етика)	Брой % по колони	6 4,2%	10 2,8%	3 1,4%	8 3,7%	18 8,9%	67 11,5%	112
	кадри: отговорност	Брой % по колони	2 1,4%	10 2,8%	3 1,4%	5 2,3%	5 2,5%	14 2,4%	39
	нормативна база: липсва	Брой % по колони	2 1,4%	6 1,7%	2 ,9%	0 ,0%	0 ,0%	1 ,2%	11
	нормативна база: дефектна (пропуски, вътрешнопротиворечива и пр.)	Брой % по колони	2 1,4%	11 3,0%	16 7,2%	11 5,1%	4 2,0%	24 4,1%	68
	нормативна база: не се	Брой	2	2	7	1	0	3	15

		ГОДИНА						Общо
		2007	2008	2009	2010	2011	2012	
прилага, въпреки че е налична	% по колони	1,4%	,6%	3,2%	,5%	,0%	,5%	
институционален дефицит: липсва някаква институция	Брой % по колони	0 ,0%	2 ,6%	0 ,0%	1 ,5%	0 ,0%	3 ,5%	6
институционален дефицит: механизъм на действие - (не)съгласуваност, бързина, ефективност, прозрачност; контролни механизми и пр.	Брой % по колони	27 19,0%	75 20,8%	57 25,8%	62 28,7%	43 21,2%	124 21,2%	388
институционален дефицит: независимост	Брой % по колони	7 4,9%	10 2,8%	11 5,0%	10 4,6%	9 4,4%	35 6,0%	82
институционален дефицит: резултатност/ефективност	Брой % по колони	28 19,7%	52 14,4%	24 10,9%	23 10,6%	14 6,9%	61 10,4%	202
институционален дефицит: необходима институционална реформа	Брой % по колони	6 4,2%	14 3,9%	16 7,2%	8 3,7%	14 6,9%	41 7,0%	99
институционален дефицит: взаимодействие с други институции	Брой % по колони	2 1,4%	18 5,0%	4 1,8%	11 5,1%	16 7,9%	26 4,4%	77
Корупция, ЗЛОУПОТРЕБА С ВЛАСТ	Брой % по колони	29 20,4%	77 21,3%	37 16,7%	35 16,2%	32 15,8%	82 14,0%	292
политическа субектност: воля	Брой % по колони	4 2,8%	6 1,7%	8 3,6%	2 ,9%	1 ,5%	4 ,7%	25
политическа субектност: компетентност	Брой % по колони	1 ,7%	2 ,6%	0 ,0%	1 ,5%	0 ,0%	0 ,0%	4
политическа субектност: отговорност	Брой % по колони	1 ,7%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	3 ,5%	4
политическа субектност: политически инструментарииум (стратегия, програма за действие, (не)налични институции)	Брой % по колони	1 ,7%	2 ,6%	6 2,7%	12 5,6%	15 7,4%	30 5,1%	66
политическа субектност: политическа отговорност	Брой % по колони	2 1,4%	4 1,1%	9 4,1%	2 ,9%	1 ,5%	9 1,5%	27
върховенство на закона	Брой % по колони	2 1,4%	2 ,6%	1 ,5%	0 ,0%	0 ,0%	1 ,2%	6
обща (всеобхватна социална) реформа	Брой % по колони	2 1,4%	5 1,4%	4 1,8%	3 1,4%	2 1,0%	7 1,2%	23
Информационна система: няма достатъчно надеждно инфо и данни за разследвания	Брой % по колони	1 ,7%	11 3,0%	6 2,7%	5 2,3%	4 2,0%	12 2,1%	39

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Съдържателен характер на постижението	подобрен кадрови капацитет	Брой % по колони	2 6,3%	3 3,5%	6 8,6%	4 5,5%	5 8,1%	7 5,3%	27
	приета нормативна база	Брой % по колони	6 18,8%	20 23,5%	13 18,6%	3 4,1%	12 19,4%	33 24,8%	87
	създадена институция	Брой % по колони	1 3,1%	14 16,5%	3 4,3%	0 ,0%	3 4,8%	19 14,3%	40
	посочени постигнати конкретни резултати	Брой % по колони	15 46,9%	23 27,1%	20 28,6%	33 45,2%	17 27,4%	41 30,8%	149
	обща декларация за подобри резултати (подобнена работа)	Брой % по колони	7 21,9%	14 16,5%	17 24,3%	25 34,2%	18 29,0%	23 17,3%	104
	явни свидетелства за правителствен ангажимент за резултат	Брой % по колони	1 3,1%	7 8,2%	11 15,7%	5 6,8%	4 6,5%	7 5,3%	35
	друго	Брой % по колони	0 ,0%	1 1,2%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	1
	Осъдителни присъди	Брой % по колони	0 ,0%	3 3,5%	0 ,0%	3 4,1%	3 4,8%	3 2,3%	12
Общо	Брой	32	85	70	73	62	133	455	

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Темп на постижението	наченки, първи стъпки	Брой % по колони	28 90,3%	57 85,1%	49 94,2%	59 90,8%	34 79,1%	87 92,6%	314
	поддържане, липса на забавяне	Брой % по колони	2 6,5%	3 4,5%	1 1,9%	2 3,1%	6 14,0%	6 6,4%	20
	Ускоряване	Брой % по колони	1 3,2%	2 3,0%	1 1,9%	2 3,1%	1 2,3%	0 ,0%	7
	устойчиво ускоряване, явен напредък	Брой % по колони	0 ,0%	1 1,5%	0 ,0%	1 1,5%	0 ,0%	0 ,0%	2
	не може да се определи	Брой % по колони	0 ,0%	4 6,0%	1 1,9%	1 1,5%	2 4,7%	1 1,1%	9
	Общо	Брой	31	67	52	65	43	94	352

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Степен на категоричност на оценката	безусловно положителна оценка	Брой % по колони	4 6,1%	12 8,3%	17 17,5%	15 13,9%	13 15,9%	11 5,5%	72
	положителна оценка с уговорки	Брой % по колони	1 1,5%	2 1,4%	5 5,2%	2 1,9%	5 6,1%	0 ,0%	15
	амбивалентна оценка (донякъде, понякога, от една страна, от друга страна)	Брой % по колони	9 13,6%	25 17,2%	14 14,4%	26 24,1%	14 17,1%	30 15,1%	118
	въпреки положителния нюанс, акцентът е върху недовлетвореност (формалност на действието, действие без очаквания резултат)	Брой % по колони	3 4,5%	2 1,4%	8 8,2%	2 1,9%	0 ,0%	1 ,5%	16
	безусловно отрицателна оценка (изразена чрез констатирана липса на нещо съществено	Брой % по колони	24 36,4%	48 33,1%	25 25,8%	26 24,1%	16 19,5%	33 16,6%	172
	безусловно отрицателна оценка чрез заявена недовлетвореност	Брой % по колони	0 ,0%	2 1,4%	0 ,0%	0 ,0%	1 1,2%	3 1,5%	6
	няма оценка, а само констатация	Брой % по колони	25 37,9%	54 37,2%	28 28,9%	37 34,3%	33 40,2%	121 60,8%	298
Общо	Брой		66	145	97	108	82	199	697

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Обхват на оценката	отделен казус вътре в определен публичен сектор	Брой % по колони	23 28,0%	9 5,0%	21 16,4%	14 11,6%	7 7,9%	7 3,3%	81
	отделен сектор като цяло	Брой % по колони	36 43,9%	111 61,7%	55 43,0%	66 54,5%	50 56,2%	128 59,8%	446
	системна оценка (като цяло)	Брой % по колони	22 26,8%	60 33,3%	52 40,6%	41 33,9%	32 36,0%	79 36,9%	286
	не може да се каже/определи	Брой % по колони	1 1,2%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	1
Общо	Брой		82	180	128	121	89	214	814

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Кой не си е свършил работата в борбата с корупцията?	МВР и съпровождащи институции за сигурност/институции на изпълнителната власт - комисии всякакви	Брой % по колони	10 23,8%	21 24,7%	4 11,8%	8 21,6%	6 18,8%	16 20,8%	65
	досъдебната фаза - следствие и прокуратура	Брой % по колони	7 16,7%	8 9,4%	3 8,8%	2 5,4%	5 15,6%	8 10,4%	33
	съдът/ съдилищата/ съдиите	Брой % по колони	6 14,3%	9 10,6%	5 14,7%	4 10,8%	6 18,8%	19 24,7%	49
	съдебната система като цяло	Брой % по колони	6 14,3%	10 11,8%	2 5,9%	9 24,3%	6 18,8%	10 13,0%	43
	ВСС	Брой % по колони	2 4,8%	1 1,2%	0 ,0%	1 2,7%	0 ,0%	3 3,9%	7
	правителство	Брой % по колони	1 2,4%	11 12,9%	12 35,3%	1 2,7%	2 6,3%	0 ,0%	27
	парламент	Брой % по колони	2 4,8%	2 2,4%	3 8,8%	2 5,4%	2 6,3%	11 14,3%	22
	няма връзка между властите	Брой % по колони	0 ,0%	3 3,5%	2 5,9%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	5
	гражданското общество	Брой % по колони	0 ,0%	1 1,2%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	1
	не е ясно/ всички/ културата/България	Брой % по колони	8 19,0%	16 18,8%	3 8,8%	10 27,0%	5 15,6%	7 9,1%	49
Друго	Брой % по колони	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	2 2,6%	2	
Местна администрация	Брой % по колони	0 ,0%	3 3,5%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	1 1,3%	4	
Общо	Брой	42	85	34	37	32	77	307	

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Начин на говорене за корупцията	има конкретни/единични случаи	Брой % по колони	1 3,0%	2 2,4%	0 ,0%	1 2,3%	0 ,0%	0 ,0%	4
	<i>има обществен проблем с корупцията (масово разпространена, систематична)</i>	Брой % по колони	25 75,8%	58 70,7%	32 71,1%	32 72,7%	24 55,8%	59 62,8%	230
	<i>има корупция на високо политическо равнище</i>	Брой % по колони	6 18,2%	16 19,5%	10 22,2%	11 25,0%	8 18,6%	23 24,5%	74
	липсва политика за борба (стратегия, цялостна програма, междуинституционално взаимодействие и пр.)	Брой % по колони	0 ,0%	2 2,4%	2 4,4%	0 ,0%	6 14,0%	1 1,1%	11
	липсват инструменти (норми, институции, механизми) за борба	Брой % по колони	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	1 1,1%	1
	липсва политика на превенция	Брой % по колони	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	3 3,2%	3
	няма резултати от действията	Брой % по колони	1 3,0%	3 3,7%	1 2,2%	0 ,0%	5 11,6%	7 7,4%	17
	заплаха за ЕС	Брой % по колони	0 ,0%	1 1,2%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	0 ,0%	1

			ГОДИНА						Общо
			2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Препоръки	да активизира усилията си; да се предприемат бързи и ефективни действия	Брой % по колони	2 9,1%	5 9,1%	5 16,7%	0 0%	8 21,6%	8 15,7%	28
	да се продължава (поддържа, надгражда и пр.) постигнатия напредък действия	Брой % по колони	2 9,1%	2 3,6%	2 6,7%	1 6,7%	1 2,7%	6 11,8%	14
	необходимост от ясно разграничаване на ролите, като гарант за успех	Брой % по колони	1 4,5%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	1 2,0%	2
	взаимодействие между разследващите органи (и другите елементи на съдебната система)	Брой % по колони	1 4,5%	3 5,5%	2 6,7%	2 13,3%	3 8,1%	4 7,8%	15
	ефективно са се прилага законодателството	Брой % по колони	0 0%	3 5,5%	1 3,3%	1 6,7%	1 2,7%	2 3,9%	8
	да укрепи капацитета на съдебната власт	Брой % по колони	4 18,2%	3 5,5%	4 13,3%	0 0%	2 5,4%	4 7,8%	17
	политическия ангажимент	Брой % по колони	4 18,2%	5 9,1%	3 10,0%	4 26,7%	4 10,8%	8 15,7%	28
	създаване на по-ефективен закон за (конфликт на интереси, отнемане на имущество, специализиран съд)	Брой % по колони	0 0%	1 1,8%	4 13,3%	3 20,0%	1 2,7%	2 3,9%	11
	необходимост от цялостни реформи, за да се подобри съдебната практика	Брой % по колони	1 4,5%	3 5,5%	1 3,3%	0 0%	0 0%	2 3,9%	7
	необходими са конституционни промени	Брой % по колони	0 0%	1 1,8%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	1
	да се демонстрират конкретни резултати	Брой % по колони	4 18,2%	15 27,3%	5 16,7%	1 6,7%	8 21,6%	11 21,6%	44
	Друго	Брой % по колони	3 13,6%	14 25,5%	3 10,0%	3 20,0%	9 24,3%	3 5,9%	35
	Общо	Брой	22	55	30	15	37	51	210

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 105

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 105

**"СРЕДНАТА КЛАСА": МЕЖДУ "ПРОИЗВОДСТВОТО"
И "ПОТРЕБЛЕНИЕТО" НА ЖИТЕЙСКИ ШАНСОВЕ**

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Dimitar Blagoev. "THE MIDDLE CLASS": BETWEEN "PRODUCTION" AND "CONSUMPTION" OF LIFE CHANCES.

Paper presents, on the background of a discussion on prerequisites for "classness" and socio-historical construction of "class", a conceptual framework for sociological understanding of possibility conditions for middle class emergence and evolvement as a "producer" of life chances. Several socio-economic processes are discussed that engender the middle class' shifts towards life chances "consumption" and back to their "production".

За необходимостта от преосмисляне на „средната класа“

Тематизирането – било то фокусирано или опосредствано – на средната класа в социалните науки през последните (поне) три десетилетия все по-силно наподобява състояние, което може да се онагледи чрез един от скечовете на популярното (включително и в България в миналото) телевизионно предаване „Мъпет шоу“. В него, докато две от марионетките си тананикат, друг, изскачащ отвсякъде персонаж, натрапчиво се намесва в мелодията и вмъква постоянно в нея повтарящия се до втръсване рефрен „манá-манá“. В края на скеча, единият от двамата коментатори в

ложата на Театъра на мъпетите пита колегата си „Въпросът е какво е това „манá-манá?“, който му отговаря „Въпросът е кой го е еня?“¹.

Илюстративният паралел с рефрена „средна класа“ в социалните науки не е само на повърхността. Нарастващото използване на „средна класа“ – от страна на социално-научния „истаблшмънт“ в различните академични ложи, през плеядата от актьори на сцената на публичността, до масовия зрител пред нея – като уж саморазбираща се при банализираната ѝ словоупотреба, е свързано същевременно както с трудно установим смисъл при опит за идентификацията ѝ, така и, парадоксално на пръв поглед, с отсъствие на съдържателен интерес у протагонистите. Разбира се, че това е и симптом за терминологичен дисонанс и понятийна какофония на попрището на социалните науки. Но по-сериозният проблем е в скритото, зад рутинното припяване на рефрена, изгубване на *собствено познавателния* интерес към феномена, който пък става все по-невидим под множеството пластове на публичната (включително и научна) културация на темата „средна класа“ като *common sense*, която е една от предпоставките за споменатия по-горе *non-sense*. Само че, за разлика от скеча, дисхармонията в социалните науки и особено в социологията не (би трябвало да) предизвиква смях, а опит за рефлексия върху комплекса от предпоставки, направил я възможна, както и търсене на релевантни научно-познавателни начини за евентуалното ѝ преодоляване.

Това състояние само привидно лесно може да бъде обяснено като част от по-фундаменталния проблем с кризата на класовия (като сърцевина на стратификационния) анализ, социологическите рефлексии върху който достигнаха своя апогей след средата на 90-те години на миналия век (вж. Lee, Turner 1996; Scott 1996), а „смъртта на класата“ се беше превърнала в средоточие на стратификационните дебати през посоченото десетилетие (Pakulski, Waters 1996; Marshal 1997). Избухването на социологическия интерес към отмирането на класовия анализ (като симптом за изчезването) и на класата стана към края на двадесети век, но неговата актуалност има дълга история, поне от поставянето му от Нисбет (Nisbet 1959), откогато започва предлагането и на некласови обяснителни модели на стратификационните процеси². Едва в анализа на Скот (Scott 1996) обаче могат да бъдат открити някои експлицирани, но по-често имплицитни, теоретични и емпирични основания за идентификация на

¹ Краткият скеч може да бъде видян тук: http://www.youtube.com/watch?v=8N_tupPBtWQ

² Един от интелектуалните контексти на избухването на некласовата интерпретация се съдържа още в позицията на Бек, че стратификацията се измества от „индивидуализирани социални неравенства“ на основата на разнообразие от индивидуализирани стилове на живот (Бек 2013 [1988]: 129), подсилена по-късно от концепцията на Бауман за тенденцията на преход от модерното общество, основано на производство, към пост-модерното, основано на потребление (Bauman 1992).

проблема като произведен от социално-историческата конструираност както на класата, така и на социологическите ѝ концептуализации.

Иронията е в това, че последните, въпреки претенцията си за привилегираност от позициите на научната истина, твърде рядко стигат до рефлексия на собствената си социално-историческа конструираност в контекста на икономически, политически и културални процеси, чиито проекции, но и конституенти, са разнообразни извъннаучни дискурси, дифузирани в самите социологически концептуализации. Един от ефектите на този недостиг на саморефлексия се оказва споменатото нарастващо възприемане на възгледа за смъртта на класата сред широк и увеличаващ се кръг от играчи на „социологическия терен“, особено извън марксистките и неомарксистките академични клубове.

Парадоксът, скициран от Скот (Scott 1996: 2), за нарастването на продукцията от все по-разнородни текстове, занимаващи се с класата, едновременно с намаляването на тяхното значение, всъщност съдържа в себе си социологическия проблем „Как е възможно обяснителният потенциал на многообразните проявления на интереса към класата да е обратнопропорционален на интензифицирането на този интерес?“. Състоянието на класовия анализ, идентифицирано през този парадокс, обаче не е ситуативно и специфично за посочения период, а може да бъде мислено като иманентно на дългата история на неговото осъществяване. Въпреки това, не ми е известен друг концептуален текст, който фокусирано да рефлектира върху парадокса или поне сериозно да го тематизира. Неглижирането на проблема вероятно се дължи и на убедеността, че специфични, рамкирани в недълъг период, дебати (за „смъртта на класата“, например) не трябва да се разглеждат като (част от) тенденция, и следователно не заслужават аналитично внимание, доколкото изглеждат ефимерни.

Разбирането на основанията за „кризата на класовия анализ“ като вътрешноприсъща характеристика на социологическата традиция на стратификационни анализи, а не като краткотраен инцидент, може да бъде по-продуктивно търсено на по-широко социологическо поле, отколкото в по-тясната дисциплина на социология на стратификацията³. Пример за намиране на част от тези основания е анализът на връзката между класа и капитализъм, направен от Бъргър, и най-вече аргументацията му за *комплексния и динамичен характер на стратификацията* (Бъргър 1998: гл. 4). Изводимото от този анализ разбиране на стратификацията като процес носи

³ Разгръщането на теоретико-методологическите основания на това твърдение би излязло извън непосредствения ми интерес тук; затова и го пропускам.

допълнителни познавателни ползи по отношение на обяснението на парадоксалната яловост на свръхпроизводството на текстове в областта на класовия и стратификационния анализ, в смисъл, че изследователският интерес е възможно да изпуска от вниманието си стратификационните процеси, поради тяхната интензивност, динамика и сложност. Това разминаване се усилва допълнително, ако концептуалният апарат е изграден върху (имплицитно или експлицитно) структуралистко схващане за социалната стратификация⁴. Тоест, основните причини за идентифицирания от Скот парадокс могат да бъдат намерени във взаимодействието между все по-ускореното (и изглеждащо като дезинтегриращо се) разгръщане на предмета и интензифициращите се дебати за неговото битие (независимо дали схващано като динамизиращо се или не), използващи за неговия анализ различни по степента си на релевантност подходи.

Нещо повече, един по-рефлексивен прочит на текста на Скот може (надхвърляйки интенциите на автора да обясни парадокса като дължащ се основно на некритичното смесване на различни извън-научни „образи на стратификация” при формирането на почти всяка социологическа реферативна рамка по отношение на стратификацията⁵) да допринесе за конструиране на разбиране за *класата като непрекъснато актуализиращ се синтетичен резултат от взаимодействието (включително и обратните въздействия) и взаимопроникването между а) икономически, политически и културални процеси на социална диференциация, б) публичните (официален, идеологически, политически, научен, интелектуален, медиен и пр.) дискурси върху тях, в) практикуваната във всекидневието социално-групова (само)идентификация, г) икономическите, политически и идеологически интереси на големи социални групи, и д) социологическите концептуализации и анализи както на (някои от) компонентните на този синтез, така и на (някои от) взаимодействията между (и обратните въздействия върху) тях*⁶.

Тезата ми е, че колкото по-усложняващ се и по-динамизиращ се става този „синтетичен резултат”, толкова по-изпълзващи се от възможността да бъдат социологически разбрани се оказват неговите все по-разнообразяващи се конкретни

⁴ Това е валидно и за (нео)марксистките, и за (нео)функционалистките перспективи, обхващащи, впрочем, широки територии от стратификационния анализ.

⁵ Като според него единственото изключение е Вебер.

⁶ Това твърдение също има своите граници на валидност, доколкото отразява социално-историческата конструираност на класата в обществата, в които трайното разгръщане на капиталистически социални отношения е контекст и резултат на социално-груповите идеологически, политически и синдикални конфликти, икономически производните социално-групови идентификации, автономизираната и диференцирана модерна публичност (включително социалните науки), които във взаимопораждането си съграждат тези общества на т.нар. „класически модерен капитализъм”.

емпирични проявления и все по-разбъгващи се теоретични и концептуални (ре)конструкции. Не е случайна, следователно, траурната процесия на класовите анализи, загубили своя предмет.

Твърдя, че „проблемът с класата” започва с оформящото се в отломките на разпадащия се средновековен социален ред в Западна Европа през XVII век *различие между генезиса на класовостта и генезиса на класата*. „Класовостта” като нов принцип на разполагане в социалното пространство, качествено различен от феодалния, възниква в разширяващите се анклавни капиталистически икономически дейности и предполага, че социалната позиция в ново-конституиращите се обществени отношения е изводима от позицията във формиращия се на основата на интензифициращи се търговски, индустриални и комерсиално-аграрни взаимодействия прото-пазар. „Класата”, *от друга страна*, възниква след като автономизиращата се интелектуална мисъл (тръгнала от въодушевеното описание на диференциациите в античния римски свят, преминала към формирането на научни класификации в природния свят) се насочва през XVIII в. към описание – от позициите на зараждащата се полит-икономия – на сходствата в икономическите характеристики на индивидите от нововъзникващата градска (но и селска) икономически активна прослойка, която вече търси с икономически, но и политически средства легитимация както на себе си, така и на принципа, който я прави възможна. Популяризацията на полит-икономическите класификации и политическата им употреба в либералната и социалистическата мисъл, в контекста на започващия все повече да се налага принцип на класовост, задвижва процеса на социална конструираност на класата, формулиран по-горе в този текст.

Социологически съществено за настоящия анализ е, че тази рефлексия на самото нововъзникващо капиталистическо общество върху създаването от него принцип на класовост е насочена основно към разширяващата се „социална база” на дребните и средни предприемачи, тоест, „класата” се появява, за да опише именно това, което след средата на XVIII в. възниква в рамките на публичните дискурси, предметяващи тази рефлексия, като „средна класа” – притежателите на собственост, които я включват в някаква икономическа употреба, влагайки умения, инициативност, интелект, хитрост, труд и т.н., за да произвеждат доход чрез нея. Щрихираният процес е възможен обаче само в контекста на ценността на свободата и приемането на свързани с нея риск, на предприемчивостта и свързаното с нея осъзнаване на живота като зависещ предимно от собствените усилия. Това „възникване” на „средната класа” се случва в рамките на

политическия, идеологически и популярен контекст, дискутиран по-горе. Няколко неизчерпателни, но симптоматични примера за това:

„Средната класа”, преди да навлезе в социологическа понятийна употреба, функционира продължително като елемент от самоописанието на капиталистическите общества в Западна Европа и Северна Америка. Например, зад употребата на „средна класа” стои самоопределянето на английската буржоазия от средата на XVIII до средата на XX в. като междинната (средна) класа, осигуряваща *социалния интегритет* между аристокрацията, обуржоазяваща се от векове, и пролетариата, невъзразяващ срещу обуржоазяването му. От друга страна, за разлика от британската “middle class”, специфичното за самосъзнанието на френската “bourgeoisie” е, че се гордее със своята *социална отчлененост* от другите участници в социалния живот – „аристократичните безделници” и „безгащниците”. За сметка на това, британската буржоазия проявява изострена чувствителност към ранговете вътре в собствената си структура – upper middle class (едра буржоазия), middle middle class (средна буржоазия) и lower middle class (дребна буржоазия). В този смисъл, в британския публичен дискурс „средна класа” всъщност е изразът за буржоазия, като дистинкцията акцентира на йерархията в обществения престиж вътре в рамките на буржоазията – висша, средна, нисша.

Появата и разгръщането на феномена „буржоазия” („средна класа”), макар и осъществявало се привидно по твърде различен начин, има поне една обща черта⁷. Разгръщането ѝ става „еволюционно”, „стъпка по стъпка” в продължение на поне две столетия (срв. Earle 1989; Токвил 1991; Scott 1996), през които средната класа/ буржоазията се е „самонаправила”, тоест, *създава е условията на собствената си възможност като класа* в процеса на взаимно усилващото се създаване на пазара и капиталистическото предприемачество. За разлика от това, в нововъзникващата социалност в Северна Америка през XVIII и XIX в., *правителственият интервенционизъм* постоянно създава разнообразни социални предпоставки (сред най-важните са юридическите, но също и материални – като транспортна инфраструктура, например), преднамерено стимулирайки социалната експанзия точно на „средната класа”.

След средата на XX в., успоредно с мащабното нарастване на сектора на услугите в икономиката и на значението на знанието за обществото, социолозите започнаха да „разширяват” и „своето” понятие за средна класа, прибавяйки към

⁷ Ако ограничим аргументацията само илюстративно до примерите на горните две, британската и френската, социалности (изключвайки много други важни, като Нидерландия, например).

буржоазията все повече групи по занятие, притежаващи специални компетентности, умения или експертност. Условието беше да имат поне минимална степен на автономност, осигурявана от възможностите, предоставяни от свободния пазар, включително пазара на труда. Тази социологическа „всеядност” се осъществяваше в политическия и идеологически контекст на възход на западните „общества на благоденствието”. Той благоприятстваше появата на „теорията за обуржоазяването на работническата класа”, от позициите на която се конструира своеобразие от емпирични свидетелства (възможни поради реализирането на икономическата и социалната политика за изграждане на общество на масово потребление, в което бяха въввлечени и работниците), аргументиращи появата на „благоденстващия работник” (Goldthorpe et al. 1969) и потенциала за превръщането му в част от „средната класа”. За финален акорд на тази величествена симфония на преображението се възприемаше инкорпорирането на работническата в средната класа с всички съпътстващи метаморфози към приближаване до културата, ценностите и действията на последната, чийто резултат ще бъде постигането на безкласовост.

През последните няколко десетилетия на XX в. се засили процесът на отмиране на условията за възможност на колективни (класови) идентичности – за сметка на индивидуалните и груповите стилове на живот (организиращи се все повече около рязко нарасналата роля на потреблението) в една все по-динамична и разнородна социална структура. Връзката между класата, човешкото съзнание и икономическите, политическите и потребителските действия ставаше все по-хлабава и все по-малко адекватна точно в обществото, което средната класа изобрети⁸. Разкъсването на доминиращата класовия анализ (в продължение на десетилетия) верига „С-С-Д” („структура – съзнание – действие”) беше проекция на отслабването и изчезването на обвързаността между класова позиция, ценностни и ментални, включително идеологически, модели на светореагиране, и практически (политически, потребителски) действия⁹. Това се съпътства от успоредно протичащ процес на

⁸ Това стана видимо дори и за най-ригидните концептуализации, например, откакто британските работници започнаха все по-често да поглеждат към бюлетините на Консервативната партия, а буржоазията – към лейбъристите (кулминацията беше при управлението на Тони Блеър).

⁹ В основата на този процес стои интензифицирането на динамиката и качествената промяна в социалната стратификация. Например, доминирането на междупоколенческата мобилност над вътрешнопоколенческата в обществата на класическия модерен капитализъм означава възпроизводство и запазване на културния модел в рамките на класата, но процесът на обръщане на тенденцията в полза на вътрешнопоколенческата мобилност и особено качествената трансформация на самите класови позиции (Благоев 2009) все повече започва да води до „преминаване” в друга социална позиция/„класа”, без това да е свързано с културна промяна.

промяна, при която се остава в рамките на същата класа, но при значимо различен модел на потребителското поведение. Заради субективното нарастване на значението на потреблението и лайфстайла, все повече се размиват границите на феномена „средна класа”, тъй като този процес се разгръща на всички равнища на една все по-динамична и фрагментирана социална стратификация. Търсенето на аналитична сигурност спрямо нея води до теоретична и емпирична фиксация върху потреблението/лайфстайла на средната класа, а в по-крайни и несофистицирани случаи (от страна на някои социолози и мнозинството икономисти) – и до фокусиране върху привижданото като единствено общо и „твърдо” място – доходът, като основна конститутивна характеристика на „средната класа”¹⁰.

Да обобщя накратко: Постоянстващото в „средната класа” е постоянната промяна в самия феномен, както и в многообразието на неговите проявления, поради начина на неговото социално конструиране в специфични социални, икономически, политически и ценностни контексти, част от които, в немалка степен, се оказва и самата социология. Това като че ли на пръв поглед затруднява осмислянето и изследването на средната класа и опита за преодоляване на това сериозно препятствие минава през познавателното конструиране на повтарящ се специфичен набор от условия на нейната възможност, независимо от конкретиката на социалното „време-пространство”. В социалните науки е станало баналност това, че тази нова класа е обхващала всички пазарни агенти, свързани с производството на стоки за пазара с цел печалба. Ще припомня обаче и още един важен аспект, който много често се пропуска – качеството на предприемача да е *посредник* между ресурсите, стоящи в основата на производството, и нуждите на потребителите от резултатите на производството. Тоест, предприемаческата нагласа и активност е не само в рационално „изчисляване” на цели, средства и резултати в рамките на пазарните ситуации, но е и в *съ-общаване и свързване на разнородни конституенти на пазарните процеси*.

За възможността за реконцептуализация на „средната класа” през връзката „средна класа – житейски шансове”

Тезата ми в тази част на текста е, че в изследването на връзката „средна класа – житейски шансове” има евристичен потенциал отвъд достигнатото познание от социалните науки и той може да бъде търсен в перспективата на един важен, но досега

¹⁰ Един произволен пример: Средната класа се определя чрез средната стойност на разпределението на относителния доход на домакинствата (Birdsall et al. 2000). И толкова!

пренебрегван аспект на средната класа, свързан с процеса на социално конструиране на житейските шансове. Как обаче тази връзка може да бъде преосмислена в контекста на един социален свят, за който се твърди, че е с характеристиките не на класово, а на мрежово общество (Кастелс 2004), а от друга страна е все по-индивидуализиращ се, отвъд всякакви групови обвързаности (Бек 2013)? Задачата по търсене на отговори на този въпрос се усложнява допълнително в контекста на разглеждането на съвременната социалност като все по-турбулентна и размножествяваща се, както икономически¹¹, така и институционално¹². Как може да се осъществи една реконцептуализация?

Ако приемем за валидна аргументацията на Скот за конститутивната роля, която имат извън-социологически „образи на стратификация” за социологическия концептуален апарат, то предложението от него аналитичен ход за избяване на стратификационните анализи от дефектите на този познавателен промискуитет изглежда на пръв поглед продуктивен: За да се върне класовият анализ отново към предмета си, е нужно да се приложи Веберовият подход към стратификацията чрез провеждането на ясни аналитични дистинкции между икономическите измерения (класовите ситуации), тези на политическото господство (ситуации на командна власт), и на социалната почит и стила на живот в общности и групи (статусни ситуации), давайки си все пак сметка, че те са взаимосвързани в конкретно-историческите им проявления. Но ако проблемът не е толкова в „изчистването от несвойствени познавателни примеси” на социологическия дискурс върху класата, а – както беше показано по-горе в текста – тя е сложен и нееднороден социално-исторически конструкт, тогава познавателната ефективност на преодоляването му ще бъде най-малкото съмнителна. Направеното вече в настоящия текст разграничение между класа и класовост може да послужи за преодоляване на препятствията пред прилагането на идеално-типическия подход на Вебер към класовостта, вместо към класата, доколкото това префокусиране би позволило да се идентифицират самите основания на класовата стратификация.

Ето защо преосмислянето на връзката „средна класа – житейски шансове” ще бъде направено първоначално чрез използване на Веберовия подход към „класа” и „шансове”, а след това – и отвъд него. Допълнителните причини за употребата му в настоящия текст са, от една страна, защото пръв Вебер въвежда понятието „житейски

¹¹ За което свидетелстват аргументите в дебата за множеството видове съвременен капитализъм (Hall, Soskice 2001).

¹² Напр., дебатът за противоположните институционални конфигурации в различните общества (Maeyer 2005: 17); или за ескалиращата институционална променливост (Svallfors 2005: 14).

шансове” и от него тръгва традицията на техния анализ *в контекста на анализа на класата*. От друга страна, при изследването си на капиталистическата модерна (формална) рационалност, той неизбежно навлиза в анализ на по-широките институционални, ценностни и ментални предпоставки на капиталистическия предприемач (Вебер 2005), чието „масовизиране” стои в основата на създаването на буржоазията/средната класа. Трето, защото чрез използването на Веберовия идеално-типически подход към „класата”, „генетичните маркери” конкретно в понятието „средна класа” могат да бъдат деконструирани и реконструирани с оглед на изработването на идеален тип за нея като парадигмално проявление на класовостта.

Вебер разглежда класите, статусните групи и партиите като „феномени на разпределението на власт в една [политическа] общност” (Weber 1946: 181) в анализа си на икономическия, социалния и правния ред¹³. Първоначално Веберовият идеален тип за „класа” се състои от следните елементи: „(1) голям брой хора, имащи общ специфичен причинен компонент на житейските си шансове, доколкото (2) този компонент е представен изключително от икономически интереси за притежанието на блага и възможности за доход, и (3) е представен в рамките на условията на стоковите или трудовите пазари” (Weber 1946: 181). Но в една своя по-късна работа („*Статусни групи и класи*”) Вебер скицира идеалния тип за „класова ситуация” (като предпоставка за възникването на „класа”) като „типичната вероятност за 1. придобиване на блага, 2. постигане на позиция в живота, и 3. намиране на вътрешно удовлетворение – вероятност, която произтича от относителния контрол върху блага и умения, и от техните, носещи доход употреби, в рамките на определен икономически ред” (Weber 1978: 302). Тоест, може да се твърди, без да се подменя съдържателната логика на Вебер, че „класовостта”, която възниква чрез „класови ситуации”, предполага характерен икономически ред, рамкиран от множество пазарни условия за преследване на икономически интереси, които по специфичен начин обуславят житейските шансове на тези, които споделят обща класова ситуация (и така представляват „класа”), като разпределението на икономическата власт (в *конкретната* политическа общност) създава условията за възможност на специфични житейски шансове. От гледна точка на настоящия текст е важен аналитичният акцент на връзката между класовостта и житейските шансове.

¹³ Част от аргументацията отгук до края на текста е свързана с разискванията на връзката „класа – житейски шансове”, които съм направил другаде (вж. Vlagoev 2015).

Според Веберовите импликации в тези два идеални типа, както и в експлицитните му разяснения в *Икономика и общество* (Weber 1946: 375), житейските шансове се различават от възможностите („opportunities”). Няма съмнение, че и двете съдържат позитивна конотация, предполагаща възможно подобрене или положителна промяна основно в икономически смисъл. Житейските шансове могат да се разглеждат като обхващащи много по-широки социални феномени извън чисто икономическите, макар в концепцията на Вебер те да се разглеждат като икономически обусловени. Възможностите, от друга страна, са ограничени само до свързани с икономиката феномени – възможности за доход (пак там: 110, 315), възможности за бизнес (пак там: 45), възможности за икономическо предимство (пак там: 68, 80), възможности за печалба (пак там: 73; 90; 91; 110; 158; 161), икономически възможности (пак там: 84, 329), пазарни възможности (пак там: 148, 153). Тъй като Веберовият аналитичен интерес е насочен към икономическите основания на класата, е разбираемо защо фокусът му пада върху икономическите възможности (като структурна категория)¹⁴.

Социологически значимото в случая е, че и шансовете, и възможностите предполагат *вероятност* (probability) като тяхна конститутивна характеристика – разбиране, което е проекция на Веберовия *пробабилитски* подход на социална каузалност. От друга страна, житейските шансове са *причинени*, доколкото съществува индивидуален *интерес* към възможностите за получаване на доход. Макар, както беше посочено по-горе, Вебер постоянно да използва „възможности”, това не е така с „житейските шансове”, които той дискутира твърде рядко в текстовете си. Нещо повече, изследователската територия на „житейските шансове” остава девствена за десетилетия. Едва след преоткриването на Веберовата „разбираща социология” и разцветата на индивидуалистките парадигми след средата на XX в. в контекста на все по-индивидуализиращото се капиталистическо общество, житейските шансове започват да получават нарастващо социологическо внимание, но от гледна точка на предопределянето им от социалната позиция в стратификационната система (Gerth, Mills 1953)¹⁵. Житейските шансове се придвижват към социологическия фокус в рамките на дискусията на Гидънс на Веберовия подход към тях (Giddens 1973) и се

¹⁴ Като твърде рядко изключение той използва „социални възможности” (Weber 1946: 341), извън икономическите, което не променя основната употреба на категорията.

¹⁵ Лесно може да се предположи, че интересът и на двамата към житейските шансове е провокиран вследствие на работата им върху съставителството, част от превода и редакцията на трудовете на Вебер за публикацията на *From Max Weber. Essays in Sociology* няколко години по-рано като съучастници в преоткриването на Вебер за социологията. Този интерес обаче е мимолетен и третостепенен от гледна точка на нео-марксистката им парадигмална обвързаност.

превръщат в основен изследователски предмет на Дарендорф (Dahrendorf 1979). Теоретико-методологически обаче, тенденцията е различна от Веберовия тип каузалност в житейските шансове и, независимо дали от нео-марксистки или структуралистки позиции, е доминирана от детерминизъм, особено по отношение на предпоставките, правещи възможни житейските шансове. Макар и в различна степен, всички тези подходи ги заварват вече налични и не търсят отговори на въпроса как всъщност те *възникват*. Дарендорф, който специално се занимава с този въпрос, разглежда житейските шансове като функция на структурираните и предзададени „възможности за избор” и „лигатурите”, но в рамките на този подход остава невъзможно да се аргументира социологически как се създават *нови* шансове. Проблемът става очевиден при един опит за конкретизация и доразвиване на теоретичната рамка на Дарендорф при интерпретацията на Веберовото разбиране на житейските шансове от страна на Ейбъл и колектив, че те са „социално детерминирани, а социалната структура е подредба на шансове” (Abel et al. 2000: 60).

Как всъщност се създават житейските шансове, които тези перспективи заварват като даденост? Как се осъществяват промените в житейските шансове, ако те винаги са производни на системата (структурата) или я изграждат – ако житейските шансове са характеристики на съответните социални позиции, изводими от класовата система, то как се променят самите позиции и съответно житейските шансове, при положение, че социалната мобилност се възприема *само* като придвижване на индивидите между позициите, докато последните постоенстват?¹⁶

Една нео-веберианска перспектива, според която основната роля на класовия анализ е именно в изследването на „взаимоотношението между класовата позиция и житейските шансове” (Green 2005: 34), може да даде някои по-скоро теоретични аргументи в подкрепа на конструирането на идеален тип, който да съдържа в себе си идея за начина, по който тези въпроси могат да получат отговор. Според интерпретацията на Брийн, пазарът разпределя житейските шансове „според ресурсите, които индивидите използват на него” (Green 2005: 32), като тези ресурси се различават по няколко начина. В пазарните позиции възникват вариации, основаващи се на различията в притежанието на пазарно релевантни „активи” (в смисъл на качества, предимства), като от значение е не „голото” им притежание, а практическата им употреба в пазарните размени. По-важното е, че индивидуалните ресурси,

¹⁶ Сходен аргумент може да се намери у Сьоренсен (Sørensen 1991: 72), според когото позициите са „празни”, а индивидите ги заемат, придвижвайки се между тях.

„инвестирани” на пазара, не предопределят по необходимост резултатите от участието в него (Breen 2005: 35). Лесно може да се разпознае, че подобно разбиране на връзката между индивидуални ресурси и „активи”, от една страна, и резултатите от прилагането им в пазарния контекст, потенциално препращащи към съответни житейски шансове, от друга страна, използва предпологаната от Вебер вероятностна същност на социалните каузалности. Оттласквайки се от тази интерпретация, ще се опитам да обвържа дискутираните дотук „класова ситуация”, „възможности”¹⁷, „индивидуален интерес към/от възможностите”, „индивидуални ресурси и активи”, „вероятност”, за да изградя идеален тип за „житейски шансове”, без да се ограничавам само до (трудова или стокова) пазар като техен единствен причинен компонент¹⁸.

Можем да разглеждаме *възможностите* като представляващи вероятността съдържащите се в социалната среда потенциали¹⁹ да благоприятстват нечие потенциално намерение за осъществяване на конкретно действие или дейност, насочено към тази специфична среда. Това означава, че възможностите не са „факти” или „дадености”, а са латентни и с вероятност да възникват само при наличието на преднамерена практическа насоченост на нечия ментална нагласа към конкретни компоненти от този социален контекст. Измежду всички социално ценени възможности конститутивни за класови ситуации са тези, които се отнасят, пряко или опосредствано, към пазара, както и тези, чиито *резултати* имат икономическа (в широк смисъл) ценност, без значение дали имат някаква връзка с пазара. По сходен начин можем да разглеждаме *индивидуалните социални ресурси* като представляващи вероятността персоналните/семейните потенциали²⁰, *но в контекста на конкретна социална среда*, да благоприятстват нечие потенциално намерение за осъществяване на възможност; тоест, те са латентни и възникват като ресурси само в процеса на осъществяване на тази възможност. Следователно, и възможностите, и индивидуалните ресурси взаимно се интензифицират (и така се взаимопораждат) или неутрализират (и така – обезсилват) в

¹⁷ Оттук нататък в текста „възможности” ще се използва вместо по-релевантното, но натоварващо излишно фразата понятие „контекстни възможности”.

¹⁸ Макар пазарът, строго икономически разглеждан, да доминира капиталистическия начин на (въз)производство на социалните отношения, той отдавна не е единствената каузална и значима променлива в индивидуалните и груповите житейски ситуации.

¹⁹ Тези потенциали могат да включват (но не се ограничават до) местни, регионални и/или национални икономически, образователни, здравни, и пр. инфраструктури; разнообразие от институционални композиции, включително правната им рамка; общностни ценности и култура; трудови и демографски ресурси; социални услуги; социализирани природни ресурси.

²⁰ И тези потенциали могат да включват (но не се ограничават до) заложби; способности; умения; квалификации, ниво на образование; материални активи; социални мрежи.

ситуации на – подкрепяно от целеполагаща нагласа²¹ – насочване към потенциали на конкретна социална среда.

Тогава една „класова ситуация“ представлява типичната вероятност за осъществяване на пазарно-релевантни възможности чрез индивидуални ресурси. Можем да мислим констелацията от възможности и ресурси като импрегнирана със специфични потенциали за житейски шансове и именно *тяхното очакване* (или „предвкусване“) в преобладаващия случай легитимира участието в пазарните размени²². Само осъществените възможности (по)раждат типични житейски шансове според типичния начин, по който практически се разгръща „осцилацията“ между взаимно пораждащите се ресурси и възможности. „Класата“, тогава, е набор от тези типични позиции с характерните им житейски шансове, тоест, последните се създават в зависимост от вероятността за осъществяване на възможностите²³. В рамките на процеса на реализация на възможности съществува вероятност за възпроизводство и на индивидуални потенциали на включените в него, и на налични в социалната среда потенциали, а така също за *производство на нови*. Последната вероятност е свързана със степента на автономност, иновативност и гъвкавост в съвкупността от действия, насочени към социалната среда, като колкото по-голяма е тази степен, толкова по-голяма е вероятността за създаване на нови потенциали.

В този смисъл индивидуалните житейски шансове са едновременно предпоставка и резултат на съдържащия се в класовата позиция позитивен *стратификационен потенциал*, като обхватът и многообразието на житейски шансове са обвързани с обхвата и многообразието на този потенциал. В тази реферативна рамка създаването на възможности и/или създаването (развитието) на индивидуални ресурси произвеждат постоянно *условията на възможност на класова ситуация* и чрез нея – на „производството“ на житейски шансове. Тоест, когато ресурсите се приложат към възможностите с цел икономическа облага, според типичността на процеса на тяхното конкретно взаимодействие, възниква класова ситуация с характерните ѝ житейски

²¹ Като контрапример *изглежда* ценностно-рационалната нагласа, но тя е съдържателно (според социалните си последствия) сходна, както например е в случая с ранните протестантски предприемачи, анализирани от Вебер, чиято всекидневна нагласа и практика (станала възможна в ценностната рамка на тяхната насочена към света аскеза) се ориентира към собствената им социална среда и така създава социално пространство на взаимно индуциращи възникването си възможности и индивидуални/семеини ресурси.

²² Независимо дали това е стоков, трудов, финансов, информационен, и т.н. пазар.

²³ Разбира се, „класата“ е само един от начините за формиране и разпространение на житейски шансове, заедно със „статуса“ и „партията“ (във Веберов смисъл, срв. Vreen 2005). Предвид фокуса на този текст върху първия начин, тук се занимавам само с него.

шансове²⁴. В този смисъл житейските шансове не са просто „възможности“, а в хода на реализацията на последните може да се създават нови и да се променят съществуващите възможности, *разширявайки по този начин полето на практикуемата свобода* (в икономическата дейност, но и в потреблението, в културата, в свободното време, в стила на живот, в идентичностите). Житейските шансове съдържат потенциал за позитивно различие, за постижима ценена другост по отношение на материалните блага. Само доколкото се (съ)участва в създаването на условията на възможност на класовата ситуация, само дотолкова се „произвеждат“ житейски шансове, като социологически важно е, че участието в този *процес* създава условията на възможност както на своята, така и на класовата ситуация на други индивиди в рамките на съответната политическа общност.

От друга страна, оставането в рамките на осъществяване на *вече налични* извън индивида възможности и на наличните му индивидуални потенциали, можем да разглеждаме като „потребление“ на житейски шансове. Съотношението между „производство“ и „потребление“ на житейски шансове може да варира както в конкретната класова ситуация на индивида, така и в рамките на житейския му път.

Конструираният по-горе идеален тип за житейски шансове е приложим основно към разгръщащите се в рамките на класическата национална държава капиталистически отношения. Ще припомня, че Вебер, в анализа си на икономическия ред, разглежда класите като един от феномените на „разпределението на власт в една [политическа; национална по характера си – *бел. моя*] общност“²⁵. Възпроизводството на *начините* на определяване на житейски шансове в конкретната политическа общност (националната държава) в различните ѝ локални проявления води до групиране на сходни класови позиции според сходствата в техните предпоставки в местния социален контекст.

В началото на формирането на капиталистическите икономически отношения в Западна Европа, възникващата буржоазия „изобрети“ житейските шансове в рамките на процеса на пазарното конструиране на социалните си роли, създавайки все по-нарастващо многообразие от възможности в рамките на неговите социални и икономически контексти, и стимулирайки все повече и по-разнородни индивидуални социални ресурси. Опосредявайки контекстните възможности и персоналните ресурси

²⁴ А реализираните житейски шансове (въз)произвеждат социалната позиция (Благоев 2008: 178-179).

²⁵ Доминиращата, емпирично валидна форма на човешка съвместност в рамките на периода, в който Вебер твори най-продуктивно. Ирония на историята е, че нейната ерозия съвпада и с края на неговия социологически опус.

в процеса на разгръщане на предприемаческата си дейност (в собствено икономически смисъл), тя непреднамерено започна да осъществява тази значима социална иновация извън самите пазарни обмени. Това, което прави възможно отприщването на този иновативен потенциал, са възникналите автономни социални сили в резултат на появата на „възможности, открити за произвеждаща печалба предприемчивост” (Weber 1978: 202). Количественият ръст на икономическите средства и ресурси е обвързан с появата, развитието и диференциацията на способности и нужди, а тяхното взаимно усилване поражда размножествяване на житейски шансове и възможности, и така задвижва процеса на автономизация (Пак там: 375).

Можем да мислим за три типологично различни начина, чрез които „средната класа” създава нови житейски шансове: Първо, чрез „изобретяване” на несъществуващи потенциали на социалната среда, както преднамерено, така и като „страничен продукт” на нейното предприемачество, създаващи „силово поле” с вероятност да „възбуди” латентни индивидуални потенциали. Второ, чрез създаване на несъществуващи индивидуални потенциали или развиване на съществуващи такива (както свои, така и чужди), с вероятност да „възбудят” латентни потенциали на контекста. Трето, чрез активното си „посредничество” и свързване между налични, но оскъдни контекстни и индивидуални възможности, които иначе биха останали неразгърнати. И трите начина, които могат и да се припокриват и/или да се усилват взаимно, могат да имат за свой резултат нови житейски шансове, чийто автономизиращ ефект на свой ред отприщва допълнителен иновативен потенциал както в рамките на пазара, така и извън него.

Използването на „средни” за определяне на класите, които в някаква степен са свързани със създаването на житейски шансове, има своите основания във вътрешната композиция на един континуум на класови типологии, в който критерий за различие не е йерархията според количества, а степента на наличие на качеството „създаване на житейски шансове в рамките на класови ситуации”. В единия му край са класите, които не са свързани със създаването на житейски шансове, а разчитат само на такива, които са „заварени” в класовата им позиция (тоест, само „консумират” шансове). В другия край на континуума са класите, чиито житейски шансове, резултат на класовата им позиция, са с по-малка относителната тежест от шансовете, резултат от позициите им в другите две стратификационни измерения – Веберовите „статус” (в смисъл на социална почит и престиж) и „партия” (в смисъл на политическа власт или влияние). Тогава всички класи, които в някаква – по-голяма или по-малка степен – създават житейски

шансове при (въз)производството на класовите си позиции, ще бъдат в условната „среда“ на този континуум и, следователно, „средни“.

В рамките на типологията, използваща като разграничителен признак „производството“ и „потреблението“ на житейски шансове, има и един особен случай – това е *протреблението*²⁶ на житейски шансове. Това са всички, които създават житейски шансове, които самите те потребяват; типичен случай са онези, които икономистите наричат „самонаети“ и „свободни професии“. Дребните и средни предприемачи, когато оперират иновативно в конкретна пазарна ниша, са в специфична двойствена роля – една част от тях са протребители на житейски шансове и заедно с това създават нови житейски шансове. А тези от тях, които са част от „хранителната верига“ на по-голяма компания, която *обслужват* с икономическата си дейност, са всъщност предимно потребители на житейски шансове, създавани от гравитационния център на тази пазарна обвързаност. Тоест, всички, които създават в по-голяма или по-малка степен „добавена стойност“ към житейските шансове, могат да бъдат разглеждани в тази социологическа перспектива като „средна класа“²⁷. Този подход е различен от „причисляването“ към средната класа според критериите „създаване на работни места“, „специфично потребление“, „характерен лайфстайл“, „специфична група по занятие“, „висока позиция в управлението на процеси“, или просто „доход“.

И накрая, множественото число на „средни класи“ черпи идеята си от Вебер, при когото различията между класите са в резултат на различия в класовите ситуации. Ако съществуват същностни различия между класовите ситуации на средна класа, обвързана по-скоро с потребление на създадени от друг житейски шансове, и на средна класа, свързана по-скоро със създаването на житейски шансове, то тогава е оправдано аналитичното разграничение между две различни средни класи, съществуващи паралелно, независимо от конкретните обстоятелства на национална и културна специфика; оттук и допълнителен аргумент за множественото число на средни класи.

Но оставането на анализа в капана на имплицитната аисторичност²⁸ на този конкретен идеален тип задава част от познавателните му граници, които не могат (дори и частично) да бъдат преодоленни чрез промяна в него. Затова при решаването на

²⁶ Тук използвам неологизма на Тофлър (Тофлър 1991)

²⁷ Например това могат да са и служители в публичния или частен сектор – икономически и извънекономически, пазарен или не-пазарен – които имат висока степен на автономност и гъвкавост при взимане на решения, свързани с конкретното осъществяване на институционалната дейност, и *които иновират в осъществяването на съответната дейност по производство и разпространение на структурни предпоставки на житейски шансове.*

²⁸ Това е неотстраним (д)ефект на самата Веберова методология на идеалните типове.

изследователската задача трябва да се държи сметка за променящия се социален (културен, ценностен и институционален) контекст, особено през последния поне четвърт век. Процесите на ускоряващ се възход на глобализацията, огромният ръст на пространствената мобилност, причинен от нея, медиатизацията на социалните отношения и силно индивидуализиращата се дигитална комуникация са едни от основните предизвикателства, трансформиращи фундаментално самата същност на локалните, регионалните и националните „политически общности”, а следователно и на начина на формирането на класови ситуации в тяхната политическа, ценностна и правна рамка. Контекстната вкорененост на икономическите действия и следователно на житейските шансове намалява успоредно с нарастващата интензивност и качествената промяна в пазарните размени, опосредени от цифровата комуникация.

Икономическата глобализация и глобализиращата се чрез дигиталните технологии комуникация (включително, но не само Интернет) след края на ХХ в. стимулират един все по-ускоряващ се процес на откъсване на житейските шансове от тяхната локална/национална вкорененост. В едно дигитализиращо се „информационно общество” житейските шансове са свързани с глобално дисперсирани, а не толкова с пространствено ограничени в конкретна локалност, потенциали за класови ситуации. Последните представляват вероятността за срещане, пресичане и интерференция между набори от различни възможности, с потенциал да бъдат създадени в разнообразни социални контексти, от една страна, и огромно многообразие от индивидуализирани или мрежови потенциали за социални ресурси, от друга страна, които взаимно се „материализират” в процеса на дигитално опосредяване на индивидуални възможности и глобално достъпно многообразие от огромен брой местни икономически възможности, в резултат на което порождават житейски шансове.

Достъпните в (и чрез) глобалния интернет потенциали не са ограничени²⁹, тъй като в него не съществува конкретна „социална среда”, доколкото двата условни края на континуума „социално време – социално пространство” всъщност съвпадат. Във всяка относителна „точка” на употреба на интернет „тук” се слива с „там” едновременно със сливането между „сега”, „преди” и „после”, като по този начин се „трансцендират” (от гледна точка на възможностите) ограниченията на конкретната

²⁹ С важното изключение на авторитарни общества от един или друг вид, които ограничават за своите членове различни приложения и употреби на интернет.

социална среда. Интернет (като социална институция³⁰) създава потенциал за пораждање на нови възможности, които *могат* да генерират житейски шансове с много по-висока степен на вероятност, отколкото в „до-информационното общество“, тъй като благоприятства и интензифицира взаимодействието между глобално дисперсираните индивидуални потенциали, независимо от техния „произход“ и качествена определеност, и пазарни възможности, разпръснати в различни общества, независимо от степента им на икономическо развитие и пазарна институционализация.

За някои социално значими фази на „метаморфозите“ на „средната класа“

Оттук до края на текста ще се опитам да приложа идеалните типове, изградени дотук, към съдържателно важни фази на социалните „метаморфози“ на „средната класа“. Първоначално средната класа изобретява житейските шансове в рамките на пазарната си дейност, но колкото по-организиран и институционализиран става капитализмът при историческото си разгръщане, толкова повече намаляват възможностите на средната класа да „произвежда“ житейски шансове. В икономиката капиталистическата корпорация измества средната класа в ролята ѝ на създател на житейски шансове, играейки двойка роля – чрез технологизацията от една страна създава несъществуващи досега житейски шансове, а от друга – разрушава досега съществуващите житейски шансове. От друга страна, корпоративният капитализъм, който е продукт на икономическата концентрация по вътрешната логика на капиталовото нарастване и пазарна експанзия, измества предприемаческото действие от създаването на житейски шансове към собствената организационна логика на корпоративния капитал. Тогава представителите на средната класа (дребните и средни предприемачи, например) стават част от веригата на клиентските отношения с по-голяма корпорация и подчиняват логиката на своето икономическо битие на тях, отдалечавайки се от първостепенната си роля в производството на житейски шансове, ставайки все повече потребител на житейски шансове, пораждани в контекста на отношенията с по-горните брънки от организационната верига на пазарни зависимости.

Едновременно с това, през XIX в. и особено през първата половина на XX в., националната държава започва да монополизира и институционализира създаването на житейски шансове извън пазара (заради разрастването на бюрокрацията и създаването на модерни национални армии) чрез публичната образователната система и общата

³⁰ Вече има установена традиция Интернет да се изследва като социална институция; вж. напр. Witte, Mannon 2010: 3.

военна повинност, като по този начин създава контекстни възможности (институции и социална инфраструктура) и стимулира развитието на разнообразие от персонални и групови ресурси сред нарастващ брой индивиди и социални групи.

След средата на XX в. т.нар. „социална държава“ допълнително разширява обхвата на институционално създаваните предпоставки за житейски шансове чрез системите на общественото здравеопазване и на различните социални услуги. По този начин държавата се превръща в основния „производител“ на житейски шансове, за сметка на „класическата средна класа“, която става все по-фокусирана върху потреблението на материални и символни блага като вътрешна характеристика на специфичен за нея стил на живот, с което и започва да губи качествената си определеност на „средна класа“. Тези процеси, заедно с експанзията на меритокрацията и успоредно с възхода на знанието в икономиката и публичния сектор, водят до разширяването на обхвата на социалните групи, които изглеждат (включително и за широк спектър от социологически интерпретации) „средна класа“, на фона на стесняването на възможностите ѝ за производство на житейски шансове. Един от резултатите на тези процеси е, че „средната класа“ се посвещава все повече на „потребление“ на житейски шансове, отколкото на тяхното „производство“.

По-конкретно, взаимната „игра“ на средната класа със социалната държава от гледна точка на „производството“ на житейски шансове е процес, чиито типологични характеристики могат да се изведат кратко така: Колкото повече *структурни условия* за житейски шансове създава социалната държава, толкова повече средната класа иновира в житейски шансове; колкото повече *житейски шансове* създава самата социална държава (включително, например чрез „аутсорсване“ на своите задължения към неправителствения сектор³¹), толкова повече закрънява иновативната роля на средната класа и толкова повече тя просто „консумира“ създадените от социалната държава житейски шансове. Независимо от структурата и типа на режимите на социална държава, които освен това и варират както по време, така и по национален контекст³²,

³¹ Собствениците или мениджърите на тези НПО, които получават трансфери от публични фондове за осъществяването на дейности на социалната държава и са просто техни изпълнители, без да прилагат едно от своите основни качества – социално предприемачество, са само потребители на житейски шансове, вече създадени от или в рамките на институциите на социалната държава; и следователно не са „средна класа“.

³² От гледна точка на една разгърната типология на социалната държава, в зависимост от принципа, който се използва за класификация – било социални трансфери (пенсии, социални плащания за безработица или болест), или особено чрез предоставяне на услуги (здравни, образователни или социални услуги); както и в зависимост от степента на доминиране на съответния принцип (срв. Evers 1995).

през втората половина на XX в. средната класа и социалната държава формират един специфичен и непреднамерен „joint venture” за „производство” на житейски шансове: Средната класа създава малка част от контекстните възможности в икономиката, за сметка на тези, създавани в рамките на капиталистическата корпорация, а социалната държава създава многообразие от инфраструктурни и институционални контекстни възможности, както икономически, така и с неикономически характер, а чрез тях също и предпоставки за индивидуални възможности.

Трансформацията на социалната държава в посока на „социален плурализъм”, или „социален микс”³³ (Powell, Barrientos 2004), а впоследствие и към „социална държава, насочена към социални инвестиции” (Morel et al. 2012), променя съотношението между публично и частно в дейността на този, някога монолитен и преобладаващо публичен, „производител” на житейски шансове. Това развитие на свой ред е свързано с намаляване на обхвата на създаваните от социалната държава (предпоставки за) житейски шансове, едновременно с увеличаване на степента на автономия на все по-дисперсираните в социалността представители на частните пазарни субекти, участващи в този микс. В допълнение, успоредно с дейността на социалната държава за производство на житейски шансове, все повече се разраства (първо като вътрешен, а впоследствие и като все по-самостоятелен елемент на тези дейности) секторът на неправителствените или граждански организации, участващи самостоятелно в създаването на предпоставки за житейски шансове (контекстни и персонални възможности). Този процес е свързан както с развитието на разрастващ се дарителски „пазар”, подкрепящ предимно тези организации на гражданското общество, така и с разрастването на социалното инвестиране от страна на частни компании; а също и с възхода на социалното предприемачество.

Щрихирианият дотук процес на създаване на житейски шансове рамкира предпоставките на една динамична средна класа, преминаваща през непрекъснати и все по-интензивни трансформации, но без да отчита техния все по-дигитализиращ се социален контекст. Използвайки вече конструираните по-горе идеални типове за класова ситуация и средна класа от гледна точка на производството на житейски шансове, ще направя опит за изработване на идеално-типическа рамка, която да благоприятства разбирането на процесите на трансформация на средната класа и в дигитализиращия се свят.

³³ Процесът на нарастващ аутсорсинг на социални услуги от публичния сектор към частния и доброволческия сектори.

Опосреденият от дигиталните технологии пазарен обмен увеличава вероятността от възникването на множество класови ситуации, благоприятстващи средната класа на свой ред да опосредява възможностите и индивидуалните ресурси (и така да „произвежда” житейски шансове) в рамките на неговата гъвкава и флуидна социална инфраструктура. Всъщност не самият достъп до дигитални технологии и интернет разширява възможностите за производство на житейски шансове от средната класа, а по-скоро прилагането в ориентирани към пазар взаимодействия на съдържащите се в него възможности за създаване и възпроизводство на структурни и индивидуални потенциали. Това на практика може да води както до все по-ускоряващо се връщане на „средните класи” към производството на житейски шансове, така и до още по-значителната им диверсификация, особено на фона на взаимно обуславящите се глобализиране на пазарните (и в по-широк смисъл, на социалните) отношения и дигитализиране на техните опосредявания. Тъй като глобализацията и дигитализацията взаимно си „инжектират” динамика, към диверсификацията се прибавя и ускорена промяна в начина, по който възникват тези класови ситуации, и чрез тях – и в средната класа.

Могат да бъдат идентифицирани поне две тенденции в анализите на средната класа, отразяващи тези развития. От една страна, тръгвайки от идеята, че глобализационните процеси в средната класа имат за резултат оформянето и споделянето на общ лайфстайл, който е глобален, тя се редуцира до потребителските измерения на феномена. Това обаче заличава същностните разлики в класовите ситуации и обединява под титела „средна класа” принципно (по социалната им логика) несъвместими класови позиции. Глобалната икономическа и финансова криза „разобличи” импликациите на подобен подход, най-малкото защото показва неустойчивостта на множество потребителски практики, изтъкващи паяжината на този модел на потребителски лайфстайл, поради непосредствената или опосредената им *зависимост* от устойчиви и трайни икономически (тоест, „класови”) ситуации.

От друга страна, осъзнаването или усещането на невъзможността аналитично да се удържи нарастващото многообразие на променящите се форми, в които се проявява феноменът „средна класа” в една „флуидна модерност” (Bauman 2000), води до насочване на интереса към обозрими локални социални пространства, напр. конкретен град, където *неговата* средна класа „мисли глобално, а действа локално” (Butler 2002). Това обаче силно намалява познавателната способност за разбирането на глобализирането на феномена „създаване на житейски шансове от средната класа” в

дигитализиращата се социалност. Всъщност многостранните и разнопосочни трансформации в съвременната социалност освобождават иновацията на дигиталното опосредяване и свързване на безбройни контекстни (локално и национално специфични) възможности с индивидуални ресурси, разпръснати из глобализиращия се социален свят, като по този начин създават непрекъснато „инкубатор“ за пораждање на средни класи, произвеждащи „глокално“³⁴ житейски шансове.

„Глокалността“ от гледна точка на тези средни класи предполага или „да живееш локално и да действаш глобално“, или „да живееш глобално и да действаш локално“. В първия случай това са всички онези класови ситуации, при които индивидите обитават предимно своите локални социални пространства, като или активират техните потенциали чрез нечии други персонални ресурси, намиращи се в латентна форма извън тези социални среди и опосредени чрез Интернет, или прилагат своите ресурси за реализация на пазарни възможности, произтичащи от потенциалите на социални пространства, достижими основно чрез интернет.

Във втория случай това са всички онези класови ситуации, при които индивидите променят често своите локални „хабитати“ в резултат на пространствена мобилност, като или създават нови местни възможности чрез „инвестиране“ на собствените си специални персонални потенциали в тези социални пространства, или като прилагат своите персонални ресурси за реализация на пазарни възможности, произтичащи от потенциалите на местните социални пространства. Условието, при което тези специфични случаи могат да бъдат типологизирани като „дигитални класови ситуации“ на средна класа, е използването на дигиталните технологии да е обвързано с постоянната актуализация на местните или личните потенциали в процеса на осъществяване на сливането между възможности и индивидуални ресурси.

Именно институционалната гъвкавост и свобода на действието, характерни за Интернет, осигуряват макро-рамката на вероятностите за създаване на житейски шансове от средните класи в този дигитален контекст. Тук институционализацията на пазарните възможности за *потребление* на житейски шансове може да се анализира например в начина, по който в специфични интернет-платформи³⁵ едновременно се създават житейски шансове чрез конкретната виртуална общност, но и се потребяват

³⁴ Използвам това понятие като производно на неологизма „глокализация“, въведен в социологическа употреба от Робъртсън (Robertson 1995), за да обозначи двойствената същност на глобализацията, като интегрираща процеси на глобализация и локализация едновременно.

³⁵ Сред най-релевантните примери са Кикстартър (*Kickstarter*) и цялото многообразие от подобните му.

такива, *само доколкото* участниците са част от общността чрез спазване на определени в нейните рамки норми.

Резюмирайки накратко основната аргументация на текста за едно възможно разбиране на средната класа от гледна точка на ролята ѝ в „производството“ на житейски шансове, а не на материални стоки и услуги и символно знание, ще повторя каква е социологическата значимост на социалната иновация на средната класа, особено при съвременното състояние на обществата: Активирайки свои потенциали с цел получаване на конкурентно предимство при реализиране на възможност в рамките на пазарна ситуация, тя всъщност задвижва сложната мрежа от взаимодействия (включително и обратни въздействия) между потенциалите на социалната среда и на индивидите, генерирайки възможности и персонални ресурси – процес, който *благоприятства условията на възможност на специфични житейски шансове*. Социалната иновативност на средната класа като „производител“ на житейски шансове се ревитализира в рамките на гъвкавата и флуидна социална инфраструктура на опосредения от дигиталните технологии пазарен обмен, преодоляващ ценностната и институционалната обусловеност на локалното социално „време-пространство“.

Има ли „опасност“ при сегашната дигитализираща се социалност институциите на дигиталната комуникация да изместят поражданата от тях „средна класа“ от ролята ѝ на „производител“ на житейски шансове? По-вероятен е вариант на развитие, при който се осъществява процес на автономизация на тази „средна класа“, заради пластичността, гъвкавостта и демократичността на самата дигитална комуникация. Механизмите за възпроизводство на автономност, съдържащи се в нея, същевременно носят защитен потенциал спрямо задушавачата прегръдка на шестте принципа на Втората вълна (Тофлър 1991), водещи до монопол (в икономическото поле) и авторитарност (в политическото поле), ограничаване на възможностите за свободен избор (между различни пазарни възможности; на стил на живот; на житейска стратегия). Именно възпроизводството на тези принципи е един от механизмите за икономико-политическото „изтласкване“ на средната класа от ролята ѝ на производител на житейски шансове.

И накрая, трябва да бъдат преодолените две заблуди, пречатващи разбирането на начина, по който се разгръщат класовите ситуации на дигитализиращия се пазар. Първата е илюзията за самодействието на глобалния дигитализиран пазар, втората – за самодействието на рационалния икономически агент, създаващ дигиталната реалност на пазара чрез безграничните възможности на цифровите технологии. Накратко, трябва

да си даваме сметка, че за да се осъществи разгръщането на глобалните пазарните размени, е необходимо да има автономни субекти, които, осъществявайки ги, да възпроизвеждат непрекъснато институционалните основи, правещи възможни както самите участници именно като автономни, така и пазарните им взаимодействия, реализиращи класовите ситуации. Проблемът е в липсата на пространствено дефинирана общност (поради несъвместимостта на интернет с качеството „топос“), която да опосредява дигитализацията на пазар и неговите агенти. Тъй като тя не може да бъде „политическа“ в класическия Веберов смисъл, възникването на специфични интернет-общности с флуидна структура е единственият социално значим и относително устойчив гарант на траенето на класовите ситуации, възникващи от дигитализираното опосредяване между възможности и ресурси, осъществявано от „средните класи“. От друга страна, новите класови ситуации, от които те възникват, вече не са йерархизирани, или поне не по начина, по който това е валидно за стратификацията на модерното индустриално, „до-информационно“, общество. Тогава определението за „средна“ на класата, възникваща от тях, не може да отразява дистинкциите в цифровата реалност и трябва да се преосмисли в посока на две типологични различия. Първото е разпределено в континуума „сздаващи житейски шансове – потребяващи житейски шансове“, а второто е според дихотомията „използващи/неизползващи дигиталните технологии“, доколкото достъпът до интернет е инструмент за предприемачески усилия, кулминиращи в създаването на житейски шансове.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бек, У.** 2013. *Рисковото общество. По пътя към една друга модерност.* София: Критика и хуманизъм.
- Благоев, Д.** 2009. „Процеси на стратификационна трансформация в България след 1989г.: Методологически предизвикателства и социо-исторически контексти на динамизацията на социалния живот.“ В: Стефанов, И., М. Минева (съст.) *Социологията пред предизвикателството на различията.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 319-339.
- Благоев, Д.** 2008. „Житейски шансове и статусна динамика.“ В: *Състояние на обществото.* София: Институт „Отворено общество“, 177-220.
- Бъргър, П.** 1998. *Капиталистическата революция.* София: ЛИК.
- Вебер, М.** 2005. *Протестантската етика и духът на капитализма.* София: Издателство „Захарий Стоянов“.

- Кастелс, М.** 2004. *Възходът на мрежовото общество*. София: ЛИК.
- Токвил, А.** 1992. *Бившият режим и революцията*. София: „Избор”.
- Тофлър, А.** 1991. *Третата вълна*. София: ИК „П. К. Яворов”.
- Abel, T., W. Cockerham, S. Niemann.** 2000. „A Critical Approach to Lifestyle and Health.“ In: Watson, J., S. Platt (eds.) *Researching Health Promotion*. London: Routledge.
- Bauman, Z.** 1992. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman Z.** 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Birdsall, N., C. Graham, S. Pettinato.** 2000. Stuck in the Tunnel: Is Globalization Muddling the Middle Class? Working paper No. 14, *Center on Social and Economic Dynamics*, Brookings Institution.
- Blagoev, D.** 2015. „Middle Classes” under Transformation in a Digitizing World. *Weber and the Digital Divide. Special Section of the International Journal of Communication* (forthcoming)
- Breen, R.** 2005. „Foundations of a neo-Weberian class analysis.“ In: Wright, E. O. (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butler, T.** 2002. Thinking Global but Acting Local: The Middle Classes in the City. *Sociological Research Online*, 7(3), <http://www.socresonline.org.uk/7/3/butler.html>
- Dahrendorf, R.** 1979. *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Earle, P.** 1989. *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London 1660-1730*. Berkeley: University of California Press.
- Evers, A.** 1995. Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 6 (2), 159-182.
- Gerth, H., C. W. Mills.** 1953. *Character and Social Structure: The Psychology of Social Institutions*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Giddens, A.** 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. New York: Harper and Row. Cambridge.
- Goldthorpe, J. H., D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt.** 1969. *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, P. A., D. Soskice.** 2001. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press.
- Lee, D. J., B. S. Turner.** 1996. *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. London: Longman.
- Mayer, K. U.** 2005. „Life Courses and Life Chances in a Comparative Perspective.“ In: Svallfors, S. (ed.) *Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective*. Stanford: Stanford University Press.
- Marshal, G.** 1997. *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies*. London: SAGE.
- Morel, N., B. Palier, J. Palme** (eds.) 2012. *Towards a Social Investment Welfare State?* Bristol: The Policy Press University of Bristol.

- Nisbet, R. A.** 1959. The Decline and Fall of Social Class. *Pacific Sociological Review*, 2, 11-17.
- Pakulski, J., M. Waters.** 1996. *The Death of Class*. London: SAGE.
- Powell, M., A. Barrientos.** 2004. Welfare Regimes and the Welfare Mix. *European Journal of Political Research*, vol. 43, 83–105.
- Robertson, R.** 1995. “Glocalization: Time-space and Homogeneity-heterogeneity.” In: Featherstone, M., S. Lash, R. Robertson (eds.) *Global Modernities*. London: SAGE.
- Scott, J. C.** 1996. *Stratification and Power. Structures of Class, Status and Command*. Cambridge: Polity Press.
- Sørensen, A. B.** 1991. On the Usefulness of Class Analysis in Research of Social Mobility and Socioeconomic Inequality. *Acta Sociologica*, 34 (2), 71-87.
- Svallfors, S.** 2005. “Introduction.” In: Svallfors, S. (ed.) *Analyzing Inequality: Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective*. Stanford: Stanford University Press.
- Weber, M.** 1946. *From Max Weber. Essays in Sociology*. Ed. by Gerth, H. H., C. Wright Mills. Oxford University Press.
- Weber, M.** 1978. *Economy and society*. University of California Press.
- Witte, J. C., S. E. Mannon.** 2010. *The Internet and Social Inequalities*. London: Routledge.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 105

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 105

**УПРАВЛЕНИЕ НА КАЧЕСТВОТО В ОРГАНИЗАЦИОННО-ИКОНОМИЧЕСКИ
КОНТЕКСТ: ТЕХНО-ИКОНОМИЧЕСКИ VS. СОЦИАЛЕН ПОДХОД**

ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ

Emil Georgiev. QUALITY MANAGEMENT IN ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC
CONTEXT: TECHNO-ECONOMIC VS. SOCIAL APPROACH

This article deals with quality management as an aspect of business management. Quality management is analyzed in two opposing paradigmatic approaches. The first one is being the techno-economic universalism, which accepts that there is always one single "best way" to manage. Management is regarded as a purely technical process, allowing for its complete standardization. This approach is based on the popular international standard for quality management ISO9001. The second one is the social approach defining management as a form of human activity, aimed at achieving specific goals, and depending on a specific cultural environment. In the sociological perspective, "quality" is considered as a socially constructed convention, while quality management (an aspect of business management) - as a social process that can't be formally standardized.

Текстът разглежда понятието „качество”, относимо към управленската философия и практика за структуриране на бизнес процеси, известна като управление на качеството. „Качеството” като характеристика на даден продукт или услуга е обект дотолкова, доколкото управлението на качеството в организационен контекст е неразривно свързано със стремеж към

достигане до определени обективни параметри, посредством прилагане на управленски механизми. Главна авторова теза е, че управлението на качеството (като аспект от бизнес управлението) е социален процес и неговата акуратност винаги зависи от конкретна социално-произведена конвенция, и не може да бъде релевантно формализирано, стандартизирано и сведено до квалитетричен алгоритъм¹. Текстът има следната логика на изложение: в началото неизчерпателно се задава интерпретативна рамка за термина „качество“; следва дефиниране на управлението на качеството като функция на бизнес управлението в организационно-икономически контекст; материалът експлицира формирането и развитието на концепцията за управление на качеството в традиционния *универсалистки* възглед към бизнес управлението; проследяват се главните концептуално-теоретични (TQM) и приложно-методологически (ISO9001) постижения в сферата, характеризиращи се с техно-икономически подход за управлението на качеството²; в рамките на алтернативния *ситуационалистки* подход към управлението, текстът предлага социално-конструктивистка концепция, акцентираща върху социалните механизми, които стоят зад процесите на дефиниране на управлението на качеството в организационно-икономически контекст; текстът завършва с обобщение на главните твърдения и изводи.

Както във всекидневния език, така и в научните дискурси, понятието „качество“ притежава множество значения и интерпретации, които го правят многоаспектна категория. Във философски план, според Хегел (цит. по Барт, 2010), *качеството е тъждествена с битието определеност*. Техническият аспект на качеството е тъждествен с преследването на *съвършенство* в обективните характеристики на материалното. Юридическият спектър на качеството е нормативното отражение на качеството в стандартите и нормативите, емитирани от национални и международни органи. Ключово за развитието и съвременните концепции е класическото икономическо гледище, което се характеризира с акцент върху *потребителската стойност* на качеството на даден обект, формирана не от всички негови свойства, а само от едно

¹ Квалитетрията е методика за измерване и квантификация на показателите за качеството. Целта е да се дават количествени оценки на качествените характеристики на продуктите. Квалитетрията изхожда от допускането, че качеството зависи от голям брой свойства на разглеждания продукт, които могат да бъдат групирани по степен на важност и изразени в цифров вид (Филева и Тужаров, 2007, с. 33).

² Тук се визира управленската концепция заложенa в стандарт ISO9001:2008

свойство, което обуславя полезността и удовлетворява определени човешки потребности. Когато говорим за управление на качеството в организационно-икономически контекст акцентираме върху социалните механизми на бизнес управлението (мениджмънта)³.

На абстрактно равнище в науката за бизнес управление съществуват две⁴ диаметрално противоположни парадигми: *универсалистка* и *ситуационалистка* (Ivanchevich, 1989). Докато първата се характеризира с възгледа, че винаги *има един най-добър начин да се управлява*, който трябва да бъде дефиниран и следван, втората се характеризира с разбирането, че *има много начини да се управлява*, които варират в зависимост от специфичните обстоятелства, цели и социални контексти. В рамките на *универсалисткия* възглед попадат т.нар. *класически теории* за управлението – *Научният мениджмънт*, *Бюрокрацията* и *Административната теория*. *Научното управление* се свързва с идеите на Фредерик Тейлър и се основава върху убежденията, че съществува най-добър начин (метод) за изпълнение на определена работа. Следователно работният процес трябва да се декомпозира до стриктна поредица от елементарни задачи, чието изпълнение да се рационализира с цел постигане на максимална ефективност (Давидков, 2006, с. 30; Mullins, 1993). Теорията за *Бюрокрацията* (в смисъл на определен тип организационно устройство), предложена от Макс Вебер, акцентира върху вътрешната специализация и стриктната организационна йерархия (Вебер, 1992). *Административната теория* разработена от Анри Файол акцентира върху *систематизацията* на управлението. Разграничавайки функциите в дейността на мениджъра планиране, организиране, ръководство, координация и контрол, Файол разглежда човешкия елемент (работниците) като потенциално деструктивен фактор, който трябва да бъде строго контролиран. *Административната теория* поставя ударение върху разделението на труда, авторитета, дисциплината и стриктната верига за контрол (Draft, 1983).

³ Термините *бизнес управление* и *мениджмънт* се разглеждат като синоними в настоящия текст. Една класическа дефиниция на Питър Дракър (1973, с. 41) разглежда управлението като дейност, която следва да *определя целите и мисията на организацията, да прави труда производителен, да регулира социалните въздействия и отговорности*. Изчерпателното дефиниране на цитираните понятия не е предмет на настоящия материал.

⁴ Настоящото разграничение на две парадигми е условно и се прави единствено с цел ясно разграничаване на две противоположни фундаментални идеи и концепции за управлението.

В рамките на *универсалистките* подходи към управлението, унифицирането на решенията и действията се постига чрез формални правила и регулатори. Човешкият фактор е сведен до съвкупност от рационални роли и задачи в рамките на организационната йерархия (Давидков, 2006, с. 30-32). Алтернативният *ситуационистки* възглед акцентира върху по-пълното отчитане на индивидуалните характеристики на конкретната организация, отчитайки състоянието на външната и вътрешната ѝ среда. Ключова предпоставка е разбирането, че хората, а не формалните схеми, правят организацията, като ролята на мениджъра се състои в овладяване на социалните сили в организацията и във формирането на нейните ценности (Barnard, 1952) *Ситуационната теория*, създадена от Т. Бърнс и Г. Столкър, разглежда подходящата организационна форма и стил на управление като зависими от вида и формата на задачите и от конкретните условия на средата (Burns & Stalker, 1961). Тази перспектива разглежда управлението и логиката на протичането на дейностите в организацията в много по-висока степен въз основа на неформалните съображения, отколкото в съответствие с формалните предписания (Mullins, 1993).

Управлението на качеството в организационен контекст представлява процес, включващ управленските функции планиране и взимане на решения, организиране, ръководене, координиране, мотивиране и контрол⁵, насочени към дейностите и ресурсите в организацията с цел постигане на пълно съответствие между крайните резултати от нейната дейност и стандартизираните изисквания за целта (Радев, 2007, с. 4). Под управление на качеството в този смисъл се разбира въздействието на производствения процес с цел осигуряване на необходимото качество на продукта. В съвременните условия то се основава на имплицитното допускане, че дейностите не могат да бъдат ефективни, след като продуктите са произведени (или услугите предоставени), а това трябва да става в хода на тяхното производство.

Историческото формиране и еволюция на идеите за управление на качеството са свързани със социално-икономическите условия след средата на XX^{-ти} век, които изправят фирмите и организациите пред нови предизвикателства. Практически до края на XIX^{-ти} век трансферът на стоки между държавите не е достатъчно развит, защото все още не съществуват бързи и сигурни

⁵ *Планиране, организиране, ръководене и контрол* се приемат за базови управленски функции. (Вж. Wehrich, Koontz and Cannice, 2010; Нейкова, 2008, с.57-59; Давидков, 2006, с. 101-102; Станчева, 2006, с. 27-28;)

инфраструктурни комуникационни канали. С тяхното развитие и увеличената конкуренция между производителите, промяната на потребителските образци, технологичния напредък, високите изисквания на клиентите и много други фактори, се благоприятства появата на нови цялостни концепции, свързани с управлението на качеството, третиращи го като философия на управленските и производствени процеси, а не единствено като технически характеристики на даден продукт. Под „качество“ започва имплицитно да се разбира стремеж за постигане на симбиоза между техническите характеристики (издръжливост, материали и т.н.) на даден продукт или услуга и способността за удовлетворяване потребностите на клиента. Глобализацията на пазарите създава необходимост от универсалност, което обуславя появата и развитието на концепции и практики, насочени към въвеждане на универсални *стандарти*⁶, които да гарантират стандартизацията на промишлените процеси. От друга страна въвеждането на стандартите като норма в производствената дейност подпомага прилагането на управленските функции от ръководствата на организациите. Първият *работен стандарт* е създаден от американския изобретател и индустриалец Илай Уитни, който разделя производствените процеси на отделни елементи и операции, стандартизирани в продуктове и технологически смисъл (Baida, 1987).

„Началото“⁷ на т. нар. съвременна концепция за управление на качеството се свързва с името на Валтер Шухарт, който въвежда понятието *непрекъснат цикъл на технологичните промени на базата на статистически контрол на качеството* – т. нар. *цикъл на Шухарт (PDCA - Plan-Do-Check-Act)* (Shewhart, 1917, с. 433). Идеите на Шухарт за първи път са използвани в практиката през 30-те години на XX-ти век в САЩ. Без никакво съмнение в традиционната теория и практика на управлението на качеството ключова роля има концепцията *Тотално управление на качеството* (Total Quality Management или TQM). Тази управленска методология възниква първоначално в Япония през 50-те години на XX-ти век, като успешно набира популярност и бързо намира приложение в цял свят. Родоначалник на тази мениджърска концепция е Арманд Файгенбаум, който въвежда понятието *Тотален контрол на качеството* (Feigenbaum, 1956, с.

⁶ Стандартът е нормативен документ по стандартизация, който определя норми, правила и изисквания към обекта на стандартизация (Радев, 2007, с. 11).

⁷ Понятието за „съвременност“ не е еднозначно. Отчитайки това, правя уговорката, че дефинирането на „начало на съвременността“ е твърде условно.

93-101), разглеждайки управлението на качеството като функция в производствената система (Дамянов, 2004). По-късно Уилям Деминг разширява обхвата на цикъла на Шухарт, формулирайки известните *Четиринадесет принципи* за управление на качеството (Deming, 1994). През 1951 г. в Япония е създадена награда по качеството, а по това време се появява и трудът на Джоузеф Джуран *Наръчник за управление на качеството* (Juran, 1999), в който е представена неговата трилогия, дефинираща три управленски процеса, необходими на всички предприятия за тяхното подобряване, а именно планиране, подобряване и управление на качеството. По-късно през 1962 г. се появява теорията на Каору Ишикава, която гласи, че в понятието качество, освен качеството на продукта, се включват и обслужването, качественото управление, самото предприятие, както и човешкия живот (Ишикава, 1994). В развитието на бизнес философията на TQM значим принос прави Филип Кросби (Crosby, 1984), известен с концепцията *Нула дефект* (цит. по Fairfield, 2001) и създаването на четири принципа, върху които се базира дейността по усъвършенстване на качеството.

От терминологична гледна точка, опитите да бъде формулирано самото понятие „качество“ във философско-методологическото лоно на TQM са довели до различни, техноконкономически по своята същина, дефиниции във връзка с него:

Ишикава (1994, с. 87-88) определя качеството като *свойство, реално удовлетворяващо потребителя.*

Дж. Оакланд (1998) дефинира качеството като *най-силно конкурентно предимство, а TQM модела за управление като всеобхватен подход за подобряване на конкурентоспособността, ефективността и гъвкавостта на цялото предприятие.*

П. Филева и Х. Тужаров (2007, с. 32) разглеждат качеството като *комплексно понятие, характеризиращо ефективността на всички страни от дейността: разработка на стратегии, организация на производството, маркетинг и т.н.*

ISO (БДС, 2007) дефинира качеството като *степен, до която съвкупност от присъщи характеристики удовлетворяват изискванията.*

Г. Пасхос (2001, с. 90) систематизира основни определения за „качество“ в специализираната литература: *качеството е това, което отговаря и дори надхвърля очакванията на клиента; то е използваемостта на продукта, съгласно неговото предназначение; качеството е всяка*

дейност (следователно не само продукт) на фирмата, имаща за цел задоволяването на потребностите на клиента; качеството е начин за управление на организацията, влияещ на всяка дейност и на всеки процес; то означава оцеляване; качеството е степента, до която даден продукт или услуга удовлетворява техническите предписания и изискванията на клиента.

Базовата идея на TQM е бизнес управлението да бъде фокусирано върху осигуряване на клиентите на продукти и услуги със стандартизирано, непроменящо се качество, които отговарят на техните конкретни потребности. TQM акцентира изключително върху това, процесите да протичат „правилно”, без да са необходими последващи корекции, дефекти и брак в широкия смисъл на думата. В същността на концепцията се откроява идеята, че фирмата трябва да работи не само над качеството на продукцията си, но и над качеството на организацията като цяло, включително и над работата на персонала (Николова, 2008, с. 2). Този стремеж е изразен в наименованието, съдържащо три аспекта – *тотално*, разбирано като общо, фирмено в смисъл на *управление и качество*, тълкувано не само като качество на продукта. (Хаджиев, 1999) Може да се обобщи, че **TQM моделът се състои в разбирането, че качеството на продукта е функция на организационното управление.**

По-късно през 70^{-те} и 80^{-те} години на XX^{-ти} **TQM философията за управление става основа на трансформацията на идеи и управленски механизми, прилагани в отделни компании, в стандарти, имащи широкоспектърно приложение.** Чрез тях се цели да бъдат постигнати унифицирани норми за качество на предлаганите на пазарите стоки и услуги. Характерното в случая е, че все още често срещана практика е в различните региони на света да съществуват различни стандарти относно един и същи вид изделия. Те са съобразени със спецификата на тези райони и техните технико-икономически възможности. В този период започва интензивното протичане на процеса на хармонизиране на тези регионални норми с международните, които отчитат качествените изисквания към стоките от позицията на глобализацията на икономическите отношения. Посочените действия и техният времеви период поставят началото на унифицирането и стандартизирането на показателите, чрез които се определят физическите, функционалните, и като цяло потребителските свойства на изделията. За да бъдат постигнати целите на процеса взаимозаменяемост е необходимо да бъдат въведени единни (унифицирани) правила за проектиране, изработване и реализиране на взаимнозаменяемите изделия и процеси. Те са обект на стандартизация.

В съвременното стандартизацията представлява прилагане на подредена система от повтарящи се функции, които се извършват в рамките на индустрията, технологиите, науката и икономиката с цел установяване и прилагане на правила и норми, относно управленските функции, дейностите проектиране, изработване, реализиране и експлоатация, осъществявани в различните области на стопанския и икономически живот (Heras-Saizarbitoria, 2010, с. 4; Радев, 2007, с. 9). В организационно-мениджърски аспект стандартизацията се превръща в инструмент за унифицирано управление на качеството. Това става възможно предимно благодарение на емитираните от *Международната организация за стандартизация* (International Organization for Standardization или ISO)⁸ стандарти за бизнес управление. В сферата на управлението на качеството основната цел на ISO е създаването на стандарт, базиран на TQM, който да подпомага развитието на стандартизацията в световен мащаб с цел редуциране на съществуващите бариери за осъществяване на процесите на интегриране на националните икономики в глобална икономическа система, в т. ч. разработване и прилагане на стандартизирана система за управление на качеството в организациите (Радев, 2007, с. 13). В световен мащаб най-популярни са Системите за управление на качеството, базирани на серията стандарти ISO9000⁹ и в частност на ISO9001¹⁰ в актуалната му версия от

⁸ Международната организация по стандартизация е най-големият международен орган за разработване и публикуване на стандарти. Основана е в Лондон на 23.02.1947 г. от делегати на 26 страни, а понастоящем е обединение от 163 национални органи за стандартизация, всеки от които представлява своята собствена страна. В своето портфолио организацията има емитирани повече от 18 000 международни стандарта и други нормативни документи (Стипцов, 2012).

⁹ISO9000 е серия от стандарти, емитирани от Международната организация по стандартизация - ISO, регламентиращи управлението на качеството в предприятията. Когато се говори за серията стандарти ISO9000, освен ISO9001, съдържащ изисквания към изграждане на система за управление на качеството, се включват и стандарти, дефиниращи специфичното тълкуване на термини и определения и допълнителни стандарти с насоки за интерпретация на изискванията в някои специфични организации – медицински заведения, органи на местното самоуправление и др. Серията ISO 9000 обединява следните международни стандарти: *ISO9000 – Системи за управление на качеството – Основни принципи и речник*; *ISO9001 – Системи за управление на качеството – Изисквания*; *ISO9004 – Системи за управление на качеството*; *Ръководство за подобряване на резултатите* (ISO, 2014; ASQ, 2014). През 1987 г. ISO поставя началото на семейството стандарти ISO9000 за сертифициране на системи за управление на качеството (Heras-Saizarbitoria, 2010, с.14). При разработката са заимствани стандарти, използвани от Министерството на отбраната на САЩ за оценка на системите, осигуряващи качеството на доставяната военна продукция, които през 50-те години стават основа за разработката на т. нар. *Публикации за осигуряване на качеството в съюзните страни на НАТО* (Allied Quality Assurance Publications - AQAP). По-късно през 70-те години Британският институт по стандартизация (BSI) доразработва военните стандарти на НАТО и през 1979 г. ги издава като британски стандарт BS5750. На негова база през 1987 г. Технически комитет 176 на ISO издава първата версия на ISO9001. За кратко време след емитирането на стандарта 80-те страни членки на ISO,

2008 година. ISO интерпретира и разглежда категорията управление на качество като съвкупност от компоненти и показатели, които образуват система. Системният подход в бизнес управлението се свързва с името на Лудвиг фон Берталанфи и неговата класическа дефиниция за система като *комплекс от елементи, които се намират във взаимодействие*, т. е. съвкупност от определени принципи и методи за изследване на обектите като система, обединяваща в едно цяло множество взаимосвързани елементи или процеси (Берталанфи, 1973, с. 20-37). На теоретично равнище системният подход е опит за изграждане на *цялостен организационен контекст* (Давидков, 2006, с. 36). Всички емитирани от ISO стандарти се базират на системна логика и процесен подход към организационното управление. В този смисъл управлението на качеството се разглежда като функция на системата за управление. Възникването и развитието на стандартизираните системи за управление на качеството е свързано с насочване на усилията към предварително разработване на формални процедури за изпълнение на дейности, които взаимосвързано водят до подобряване на процесите, осигуряващи високо качество на продуктите, изделията и/или услугите (Чанкова, 2006, с. 2). В тази логика мениджърските стандарти, емитирани от ISO като инструмент за управление, разглеждат *качество на входа* (всички видове ресурси), *качество на процеса* (трансформацията на ресурсите в резултат), *качество на изхода* (резултата) (Борисов, 1995). Систематичното определяне и управление на използваните процеси в една организация и особено взаимодействията между процесите, се нарича *процесен подход* (Ненова, 2013, с. 253-256). Процесният подход е концепция, характеризираща всички емитирани от ISO международни стандарти за управление. В същността

включително САЩ, Япония и държавите, съставляващи Европейския съюз, приемат ISO9001 като свой национален стандарт за управление на качеството (това се случва посредством националните стандартизационни органи. В Република България *Българският институт за стандартизация* е националният орган за стандартизация).

¹⁰ Стандарт ISO9001:2008 поставя изисквания към проектирането, изграждането и внедряването на система за управление на качеството в организацията. От първата си версия през 1987 г. до днес стандартът ISO9001 е обект на непрекъснат преглед и актуализация. През 1994 г. е направена първата му ревизия, като разликите спрямо изданието от 1987 г. са незначителни. Съществена промяна в изискванията на стандарта е направена с версията му от 2000 година. Последната до момента промяна на ISO9001 е извършена през 2008 г., като разликите в сравнение с версията от 2000 г. са предимно козметични (BSI, 2014; Heras-Saizarbitoria, 2010, с. 12-15). Официалното издание на стандарт ISO9001, валидно в България, е *БДС EN ISO 9001:2008. системи за управление на качеството. Изисквания (ISO 9001:2008)*. Според официалната статистика на ISO през 2012 г. 1 101 272 организации от цял свят са внедрили система за управление на качеството и са се сертифицирали съгласно стандарт ISO9001 в актуалната му версия от 2008 г. (ISO, 2014). По данни на Сдружение “Клуб 9000”, към юли 2014 г. в България 2773 организации притежават валидни сертификати за съответствие със стандарт ISO9001:2008 (Сдружение „Клуб 9000”, 2014).

му стои идеята, че всяка дейност или съвкупност от дейности, която използва ресурси, за да превърне входните елементи в изходни, може да бъде определена като процес. За да функционират ефективно, организациите трябва да идентифицират и да управляват многобройни, взаимосвързани и взаимодействащи си процеси. Изходните елементи на даден процес формират непосредствено входните елементи за следващия.

Системите за управление на качеството, базирани на стандарт ISO9001:2008, рефлектират управлението и формалната организационна структура на дадена фирма, предприятие или друга организация, с цел да бъде гарантирано качеството на даден продукт или услуга на клиента, независимо от страничните и/или субективни фактори. Системите за управление на качеството, по идея на създателите им, трябва да са приложими във всяка фирма, организация, предприятие или друга институция, която има желание да ги внедри, без значение от големината, географската локация или спецификата на дейността ѝ. Обхватът, който системата за управление на качеството има в дадена фирма, т. е. дейността, за която се прилага, се определя от сектора на икономическа или друг тип активност на конкретната организация, която желае да внедри системата. Идеалнотипологично погледнато проектирането, разработването и внедряването на системата за управление на качеството трябва да се съобрази с конкретните условия, организационна структура и фирмена култура, които са заварено институционализирани и обективирани. Под „съобразени” тук се има предвид, че по презумпция (и претенция) на създателите на стандарта, конкретните регламенти и правила, които императивно се налагат с неговото внедряване, трябва да бъдат така подбрани и интерпретирани от отговорния за въвеждането на стандарта субект (който обикновено е външен консултант, в редки случаи е служител или екип от самата организация внедрител), че да не предизвикат вътрешнофирмено напрежение и конфликт със съществуващите формални и особено неформални правила на организацията. В практиката именно помиряването на изискванията на стандарта и заварените социални отношения и изградени навици в конкретна фирма понякога не само е невъзможно, но и води до сериозно „напрежение”. За да бъде обяснено това твърдение е необходимо да бъдат експлицирани механизмите, чрез които изискванията на стандарта намират практическо изражение в ежедневните дейности на организациите.

Изискванията на Системата за управление на качеството във всяка конкретна организация се материализират чрез задължителния набор от документи¹¹, съдържащ регламенти и формални норми, определящи трудовия процес и технологичната последователност на всички етапи от създаването на продукта/услугата и предаването на продукта на клиента или предоставянето на услугата. Посредством тези инструменти документираната системата за управление на качеството се превръща в един своеобразен *правилник за работа на организацията*, задаващ задължителни норми за извършване на всички дейности на организацията. От тук следва, че системата за управление на качеството може да се дефинира и като конгломерат от норми или формални правила, част от формалната структура на организацията, които детерминират пряко трудовото поведение на хората, които я съставяват. Стандарт ISO9001 се характеризира с изисквания за налагане на определен тип рационална управленска структура на ефикасно и ефективно разпределение на ресурсите, на централизирано безпристрастно, прозрачно, проследимо и формално обективирано управление, базирано на събиране, анализиране и структуриране на факти преди взимане на важни управленски решения. Казано с друго думи, стандартите от серията ISO9000 представляват своеобразна инструментална база, изградена на основата на надсубективни, прозрачни, проследими и нормативно ангажиращи норми на поведение на всички актьори и особено на власт имащите такива – рационален управленски модел, базиран на формални императивни процедури. Така **управлението на качеството, съгласно стандарт ISO9001, представлява системно ориентиран процес, включващ процедурно регламентиране на управленските функции планиране и взимане на решения, организиране, ръководене, координиране, мотивиране и контрол, насочени към дейностите и ресурсите в организацията, с цел постигане на пълно съответствие между крайните резултати от нейната дейност и стандартизираните изисквания за целта** (Радев, 2007, с. 4; БДС, 2007).

¹¹ Минимумът на документите, изискуеми от стандарт ISO9001:2008, представлява документирана *Политика по качеството*, документиран *Цели по качеството*, *Наръчник по качеството* и шест процедури по качеството (*Процедура за управление на документи*, *Процедура за управление на записите*, *Процедура за управление на несъответстващ продукт*, *Процедура за вътрешни одити*, *Процедура за превантивни действия* и *Процедура за коригиращи действия*). Според размера, дейността и структурата на компанията обемът на тези документи варира значително, но обикновено е в границите между 100 и 250 стандартни страници.

Два ключови момента следва да бъдат ясно експлицирани. Първо: стандартизацията, реализираща се посредством ISO9001, поставя акцент върху техно-икономически аспекти на управлението на качеството. Главното допускане е, че качеството може да бъде гарантирано, посредством стандартизацията на процесите в организацията и чрез тяхното процедурно, алгоритмизирано управление. Тоест в логиката на един **универсалистки възглед към управлението, стандартизацията имплицитно съдържа в себе си презумпцията за определен тип формална процедурна рационалност, характеризираща се със съществуването на „един най-добър начин“ за протичането на даден процес и създаването на продукт и/или услуга.** Допускането е, че трябва да бъде идентифициран този механизъм на логическа последователност от действия, които ще доведат до най-добрите резултати. Ключовият аспект на тази, по същество технократска рационалност, е, че „универсалният най-добър начин, най-добрият модел“ съществува и той трябва да бъде установен и следван в рамките на организацията, тъй като в резултат ще доведе до най-добър и качествен продукт и/или услуга. **Стандарт ISO9001 се е превърнал в международно легитимен инструмент за стандартизирано управление на качеството.** Легитимацията, самопровъзгласяването на стандарта за „(най-)добра управленска практика“ става възможно благодарение на авторитетни организации като ISO, които притежават символната власт да пропагандират и нормативната да емитират стандарти. Властово подкрепен от авторитетни международни организации, стандартът се легитимира и институционализира посредством императивния елемент на задължителността. Постепенно конкретни пазари (в рамките на дадени икономически сектори), първоначално „асимилирали“ стандарта като общодостъпен стратегически инструмент, впоследствие моделират широките изисквания към „качеството“ на управление в конкретни очаквания към фирмите. В резултат, посредством механизма на международната сертификация¹²,

¹² Важна особеност и средство за развитието и разпространението на стандартизацията е сертификацията. Системите за управление, разработени в съответствие с изискванията на международни стандарти, могат да бъдат одитирани (проверявани, контролирани) от трета независима страна и при положителен резултат да бъдат сертифицирани (да се издаде документ за съответствие със стандарта). От значение е да се уточни, че за да притежава легален сертификат за съответствие с един или повече международни стандарти, организацията която е въвела в практиката си система за управление, трябва да премине успешно независим и обективен сертификационен одит от сертификационна организация, акредитирана съгласно ISO/IEC 17021 от акредитиращ орган, който е член на Международния акредитационен форум (International Accreditation Forum - Multilateral Recognition Agreement (IAF MLA) (IAF, 2014). Сертификатите, които се издават на успешно преминалите сертификационен одит организации, са с валидност 3 години от датата на издаването им. След изтичане на този период организациите могат да бъдат ресертифицирани за нов тригодишен период. Всяка година от периода на валидност на сертификата се извършва

стандартизираното управление на качеството се „налага“ като институционален ред за организациите, опериращи в конкретни пазари (Allaire, 2009, с. 14-18). Рационално бюрократичният управленски модел, въплътен в стандарт ISO9001 има претенцията и презумпцията, че е релевантен, независимо от конкретните характеристики на организацията, за която се прилага (дейност, големина, структура), и социокултурните особености на съответния географски район. В този смисъл стандартът представлява една технологична представа за качествено управление – алгоритмизирана последователност от „най-добри решения“.

Второ: **стандартизацията, първоначално възникнала с цел да унифицира и хармонизира технологични процеси, се е трансформирала в универсалистки стандарти за социални процеси, какъвто е бизнес управлението.** Следователно техно-икономическите подходи (намерили приемственост и широка популярност в стандарт ISO9001) разглеждат и дефинират управлението на качеството като алгоритмизирана, формална процедурна рационалност (в традициите на Тейлър и Вебер). Управлението на качеството като функция на „най-добрия начин да се управлява“ предполага да гарантира на клиентите стандартизиран набор от познаваеми, физически и функционални свойства, създаващи предпоставка за рамкиране на „качествен“ продукт (или услуга) във вид, съответстващ на конкретни технически концепции.

Алтернативният *ситуационалистки* възглед към управлението предполага, че съществуват множество различни подходи към мениджърския процес, които могат да бъдат релевантни в различни ситуации. За да бъде конструирана една социологическа концепция за управление на качеството, е необходимо „качеството“ (макар и абстрактно в смислов аспект понятие) да се интерпретира, посредством социално фокусиран подход.

Теоретичните постижения на *Социалния конструктивизъм*¹³, чрез *фундаменталното допускане, че социалният свят е социално конструиран* (Mizuchi & Fein, 1999, с. 654), позволяват реинтерпретация на смисъла на понятието „качество“ и процеса на управление на качеството в организационен контекст от една друга, социологическа перспектива. Поставяйки

контролен одит (според практиките на сертифициращата компания). При констатирани груби несъответствия сертификатът може да бъде отнет.

¹³ Вж. Camargo-Borges & Rasera, 2013; Andrews, 2012; Ran & Golden, 2011; Leeds-Hurwitz, 2009, с. 892-895; Mattila & Aaltio, 2006, с. 15-23; Levine, 1999, с. 81-91; Mizuchi & Fein, 1999; Бъргър & Лукман, 1996; Burr, 1995

акцента върху хората, които заедно генерират смисъл и създават свои организационни светове, „качеството” може да бъде разглеждано като процес на социално договаряне, легитимен в границите на конкретна социална група. Йенс Бекерт (2007, с. 15) илюстрира това, посредством социалния механизъм и процес на приписване на пазарна стойност на даден продукт или услуга, реконструирайки социалната обективизация и легитимираност на остойносттаването. Излаганата от Бекерт теза е, че класификацията на качеството може да се основава на стандарти, които правят възможни обективни описания за качество на продуктите във връзка с други продукти от същия клас, но това е приложимо, когато съществуват обективни технически критерии за класификация (пак там). В основата на такава класификация стои технически стандарт. Но тези класификации целят единствено създаване на функционална стойност на един продукт в сравнение с останалите и са възможност за недвусмислено класифициране само в случай на много прости продукти. Ако продуктите (или услугите) са по-сложни, тогава критериите за оценка трябва да се установят на социално ниво – в социалните процеси, които да доведат до приемането им. Следователно, **„качеството” не е обективна външна реалност, а субективен социален смисъл.** Конструирването на споделени в рамките на дадена социална среда характеристики на „качеството” е свързано неизбежно с наличието и интерпретацията на информация за оценявания обект. Декодирването на информацията в смисъл изисква субективна, социално рефлектирана интерпретация на дискурса (Wright, 2004, с. 8-9; Miranda & Saunders, 2003, с. 87-106; Dixon & Napke, 2003, с. 142-144; Fearon & Laitin, 2000, с. 851-852; Hatch, 1997, с. 275-288). С други думи, социалното конструирване на смисъла предопределя интерпретацията на информацията, имаща стойност в процеса на охарактеризиране на качеството. Така например споделеното в рамките на дадена социална група разбиране на характеристиките на желан социален статус, може да мотивира символно потребление, което да остави на заден план значимостта на техническите характеристики на дадена стока (Witt, 2008). По подобен начин се създава и легитимира „качеството” в т. нар. *незаконни пазари*. Във функциониращите извън нормативната държавна регулация пазарни системи критериите за „качество” се създават посредством механизмите на социална договореност между актьорите, участващи в тях (Beckert & Wehinger, 2011, с. 8-12).

От една социално-конструктивистка гледна точка към „качеството” могат да бъдат открити следните аспекти: **(1) „качеството” не е изначално съществуваща обективна**

даденост, а се тълкува, конструира и интерпретира в зависимост от конкретни индивидуални и социално-културни регионални особености; „качеството“ винаги зависи от ситуацията и обстоятелствата, в които даден „потребител“ се намира; и (2) „качеството“ на даден продукт не е еднозначна, самостоятелно измерима характеристика, а представлява съвкупност от социално значими характеристики, които формират неговата стойност за даден потребител (Beckert & Musselin, 2013; Cidell & Alberts, 2006, с. 999-1007; Holleran, Bredahl & Zaibet, 1999, с. 669-683). В този смисъл, можем да мислим за „качеството“ като социален процес на договаряне, който задава границите и характеристиките на качествения продукт, услуга или процес като легитимен за дадена социална група. Логично е да приемем, че в рамките на различни социални групи (и различни професионални среди) легитимните критерии за „качество“ ще са различни за продукти и/или услуги с едни и същи характеристики. Следователно, парадоксално амбивалентно е самото възприемане за стандартизирано и унифицирано управление на качеството (и в този смисъл на управлението като социален процес изобщо), при положение, че не съществува константен и еднозначен смисъл за това, какво е „качество“, а е единствено коректно да се твърди, че съществува множество от социално приемливи значения, които са много различни и варират в различен социален контекст.

В противовес на *универсалистките* техно-икономически подходи към управлението, характеризиращи се с формална процедурна рационалност, една *ситуационалистка* социологическа трактовка дефинира управлението като вид човешка дейност (с творчески характер), насочена към постигане на конкретни цели, неразривно свързани със съдържателните характеристики на социалната система. Такъв подход към управлението акцентира върху структурата на социалните явления и процеси, които са в основата на постигането на целите на организацията, разглеждана като тип социална общност. Една социално-конструктивистка перспектива към бизнес управлението предполага, че самите механизми на управлението са социално детерминирани, т.е. функциите планиране, организиране и контрол на дадени процеси са „произведени“ и интернализирани от конкретен социален контекст (Harding, 2003). Казано с други думи, социалната среда създава и легитимира критериите за качеството на социалните процеси. Погледнато през социологическа призма, качеството в организационно-икономически контекст следва да се разглежда като социално произведена категория, подобно на репутацията, имиджа (Rindova, Pollock & Hayward,

2006, с. 6-7; Rao, 1994, с. 29-44), лидерството (Billsberry, 2009, с. 1-2) и др. А социално-културните категории не са *някаква технология, която е паднала от небето* (Rigby & Sanchis, 2006, с. 22) и не могат да бъдат унифицирани, уеднаквени и стандартизирани, защото тяхната релевантност се създава, обективира, легитимира и фалшифицира (последното в смисъла на Попър) в рамките на социалния опит и интеракциите на актьорите. **Социалният подход към управлението на качеството „си дава сметка”, че изборът на цели и подходи в управлението не може да бъде праволинеен, дедуктивен процес. Социалният подход към управлението на качеството се определя не толкова с безпристрастно и ясно мислене и рационално целеполагане, а най-вече със социални обобщения, анализ на предишни дадености и други динамични фактори, които са в диалектична връзка с хората, съставляващи дадена организационна система. Управлението на качеството в този смисъл се рефлектира, определя и насочва от значимите в конкретна социална среда аперцепции за „качество” на продукт или услуга. Следователно и това е главна теза на настоящия текст: За да бъде релевантно управлението на качеството (и бизнес управлението в по-широк смисъл) трябва да бъде мислено като резултат от конкретна социална конвенция, „произведена” в рамките на дадена индивидуална (организационна) и социално-културна (историческа и регионална) биография, която не подлежи на акуратно унифициране и стандартизиране, защото не съществува и няма как да бъде легитимен „един най-добър начин” за случване на социални процеси.**

В един по-широк смисъл, настоящият анализ е опит за дефиниране на една социологическа позиция към мениджмънта, изградена в лоното на социалния конструктивизъм, и характеризираща се с идеята, че управлението е вид (творческа) човешка дейност. Казвам, това с ясното съзнание, че подобна теза изисква теоретико-методологическа аргументация, която е извън пределите на настоящия текст. Наложителна е уговорката, че всяка крайна оценка по отношение на въпроса кое управление е по-добро, ще бъде субективна и непълна по своята същност. Противопоставянето и сравняването на два диаметрално противоположни възгледа позволява да се експлицира именно тази нееднозначност на управленския процес. За да разберем и да сме в състояние релевантно и максимално безпристрастно да оценим конкретното съдържание на управлението, ние се нуждаем от еднозначен отговор на множество въпроси. Незначително малка част от тях са: *кога можем да приемем една организация за добра?*; *кога*

целите на една организация са добри?; какво означава добро управление? и т.н. В исторически аспект подобни въпроси са получавали множество хетерогенни отговори, чието систематизиране не е предмет на този текст. И ако в заключение все пак трябва да се изведе една макар и субективна социологическа позиция за релевантността на управлението в широк смисъл (съдържаща, но надхвърляща управлението на качеството), то тя ще бъде заключена в следното.

Социологическата рефлексия към бизнес управлението предполага поглед отвъд имплицитното икономическо дефиниране на термините *ефективност* и *ефикасност*¹⁴ на мениджмънта. Всяка надеждна основа, на която се изгражда управленската стратегия и практика, следва да отчита социалните особености на хората, които съставляват дадена организация. Познаването и съобразяването с потребностите, интересите, ценностите, мотивите и очакванията на хората са стабилна предпоставка за акуратно планиране и целеполагане на организационно равнище. Подобен подход вероятно би позволил на мениджърите да влияят върху формирането на организационните роли и мотивацията за постигане на целите – както на бизнес равнище, така и на личностно. Следователно качествено управление в организационен аспект може да бъде мислено като социален процес на създаване и поддържане на баланс между личните, субективни стремежи и организационните (бизнес) цели. Баланс, който от позицията на автора, не може да бъде дългосрочно удържан в рамките на процедурна формална стандартизация на вътрешно-организационните процеси. Стандартизираните, дедуктивно изведени критерии за ефективност и ефикасност на управленския процес не могат да бъдат релевантни. Ефективната дейност на организацията е възможна само при отчитане на социалния фактор. За да бъде даден управленски подход релевантен за постигането на конкретни цели, той следва да бъде в синхрон със социалната (следователно променлива) природа на актьорите, чието поведение се стреми да повлияе.

В настоящият текст е направен опит за проследяване и анализ на два парадигмално противоположни подхода към управлението на качеството в организационно-икономически контекст. Първият е универсалистският техно-икономически – „един най-добър начин”, подлежащ на идентификация и формална стандартизация, намерил широко практическо

¹⁴ Вж. Bartuševičienė & Šakalytė, 2013; Zokaei & Simons, 2006, с. 141-162; Наумов, 2004, с. 31

приложение в международния стандарт ISO9001 и базираните на него Системи за управление на качеството. Вторият е социалният подход, дефиниращ управлението на качеството като вид човешка дейност, насочена към постигане на конкретни цели и удовлетворяване на изисквания, създадени и легитимирани от конкретна културна среда. От социологическа перспектива всякакъв опит за формална процедурна стандартизация на социални процеси (каквото е управлението) е нерелевантен и неуместен опит, който трудно (ако не и невъзможно) би могъл да доведе до постигане на устойчиви положителни икономически резултати за бизнес организациите.

ЛИТЕРАТУРА:

- Барт, Т.** 2010. *Управление качеством*. Учебный курс (учебно-методический комплекс), Московский институт экономики, менеджмента и права, Центр дистанционных образовательных технологий МИЭМП http://www.e-college.ru/xbooks/xbook066/book/index/index.html?part-005*page.htm Последно посетена на 16.05.2014.
- Берталанфи, Л.** 1973. История и статус общей теории систем. В: *Системные исследования*, 5.
- Борисов, В.** 1995. *Въведение в Здравния мениджмънт (избрани лекции)*. София: Лукс 92.
- Български държавен стандарт*. 2007. БДС EN ISO 9000:2007 Системи за управление на качеството. Основни принципи и речник (ISO 9000:2005). София.
- Бъргър, П., Лукман, Т.** 1996. *Социалното конструиране на реалността*. София: Критика и хуманизъм.
- Вебер, М.** 1992. *Социология на господството. Социология на религията*, София: УИ "Св. Кл. Охридски".
- Давидков, Ц.** 2006. *Управление на организациите. Поведението в организационен контекст*, София: УИ "Св. Кл. Охридски".
- Дамянов, Д. и кол.** 2004. *Иновациите – политика и практика*. София.
- Ишикава, К.** 1994. *Тотално управление на качеството в Япония*. София: Христо Ботев.
- Наумов, И.** 2004. *Организационно поведение*. София: Рал Колобър.
- Нейкова, Р.** 2008. *Основи на управлението*. София: Издателство на ВУЗФ.

- Ненова, А.** 2013. Интегрирани системи за управление на качеството, околната среда, безопасността и здравето в бизнес организациите. В: *Научни трудове на Русенския университет*, 52 (1.2)
- Николова, И.** 2008, Теоретична основа на тоталното управление на качеството –основни модели и изследвания. В: *8 Международна Конференция Авангардни Машиностроителни Обработки*.
- Пасхос, Г.** 2001. Тотално управление на качеството
http://qmconsult.eu/free_books/tqmtdocument.pdf Последно посетена на 30.07.2012.
- Радев, К.** 2007. *Организационно поведение*. София: Авангард Прима.
- Сдружение "Клуб 9000". 2014. Справочник сертифицирани фирми. София.
<http://www.club9000.org/bg/ISO9001-Certified-Firms.php> Последно посетена на 11.08.2014.
- Станчева, А.** 2006. *Основи на управлението*. Варна: Стено.
- Стипцов, В.** 2012. *Защо и как да се сертифицираме?* София: Издателска къща при ЛТУ.
- Филева, П., Х. Тужаров.** 2007. *Тотално управление на качеството или новата философия на бизнеса*. София: Асеновци.
- Хаджиев, К.** 1999. *Проектиране на високо съвършени организации*. София: Люрен.
- Чанкова, Л.** 2006. Системите за управление на качеството (ISO 9000) и логистиката на индустриални фирми в България. В: *Икономически алтернативи*, 3
- Allaire, G.** 2009. Economics of Conventions and the New Economic Sociology and our Understanding of Food Quality and New Food Markets and Trade Institutions. paper provided by *International Association of Agricultural Economists* in its series 2009 Conference, August 16-22, 2009, Beijing, China with number 53203.
- American Society for Quality. 2014. What is the ISO 9000 Standards Series? <http://asq.org/learn-about-quality/iso-9000/overview/overview.html> Последно посетена на 02.07.2014.
- Andrews, T.** 2012. What is Social Constructionism? *Grounded Theory Review*, 1(11)
<http://groundedtheoryreview.com/2012/06/01/what-is-social-constructionism/> Последно посетена на 13.08.2014.
- Baida, P.** 1987. Eli Whitney's Other Talent. *American Heritage*, 38(4)
<http://www.americanheritage.com/content/eli-whitney%E2%80%99s-other-talent?page=show>
 Последно посетена на 10.05.2014.

- Bartuševičienė, I., Šakalytė, E.** 2013. Organizational Assessment: Effectiveness Vs. Efficiency. In: *Social Transformations in Contemporary Society*, 1
- Beckert, J., Musselin, C.** 2013. *Constructing Quality The Classification of Goods in Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Beckert, J., Wehinger, F.** 2011. In the Shadow: Illegal Markets and Economic Sociology. In: *MPIfG Discussion Paper*, 11(9).
- Beckert, J.** 2007. The Social Order of Markets. http://www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp07-15.pdf
Последно посетена на 30.07.2012.
- Barnard, Ch.**1952. *Organization and Management*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Billsberry, J.** 2009. The Social Construction of Leadership Education. In: *Journal of Leadership Education*, 8(2).
- Burns, T., Stalker, G.** 1961. *The Management of Innovation*. London: Tavistock.
- Burr, V.** 1995. *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.
- Camargo-Borges, C., Rasera, E.** 2013. Social Constructionism in the Context of Organization Development: Dialogue, Imagination, and Co-Creation as Resources of Change. In: *SAGE Open*, April-June 2013: 1–7.
- Cidell, J., Alberts, H.** 2006. Constructing quality: The multinational histories of chocolate. In: *Geoforum* 37.
- Crosby, Ph.**1984. *Quality without tears: the art of hassle-free management*. McGraw-Hill Professional.
- Daft, R.1983. *Organization Theory and Design*. West Publishing Company, College&School Division.
- Deming, W.** 1994. *Prize Committee:Deming Prize Guide for Overseas Companies*. Tokio: Union of Japanese Engineers and Sciences.
- Dixon, D., Hapke, H.** 2003. Cultivating Discourse: The Social Construction of Agricultural Legislation. In: *Annals of the Association of American Geographers*, 93(1).
- Drusker, P.** 1973. *Management: Tasks, Responsibilities, Practices*. NY: Harper and Row.
- Fairfield, J.** 2001. *Corporate culture and the quality organization*. Greenwood Publishing Group.
- Fearon, J., Laitin, D.** 2000, Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. In: *International Organization*, 54(4)
- Feigenbaum, A.** 1956. Total Quality-Control. In: *Harvard Business Review*, 34(6)

International Accreditation Forum. 2014. <http://www.iaf.nu> Последно посетена на 28.07.2014.

International Organization for Standardization. 2014.

<http://www.iso.org/iso/home/standards/certification/iso-survey.htm> Последно посетена на 02.01.2014.

Ivanchevich, J. 1989. *Management. Principles and Functions*. Business Pubns.

Juran, J. 1999. *Juran's Quality Handbook, Fifth Edintion*. McGrawn-Hill.

Harding, N. 2003. *The Social Construction of Management*. London: Routledge.

Hatch, M. 1997. Irony and the Social Construction of Contradiction in the Humor of a Management Team. In: *Organization Science*, 8(3).

Heras-Saizarbitoria, I. 2010. ISO 9001, ISO 14001 and other global metastandards. http://www.sc.ehu.es/oewhesai/LB_03_2010.pdf Последно посетена на 07.01.2013.

Holleran, E., Bredahl, M. and Zaibet, L. 1999. Private Incentives For Adopting Food Safety And Quality Assurance. In: *Food Policy*, 24.

Leeds-Hurwitz, W. 2009. *Social construction of reality*. In: *S.Littlejohn & K.Foss (Eds.). Encyclopedia of communication theory*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Levine, D. 1999. Identity, the Group, and the Social Construction of Reality. In: *Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society*.

Mattila, M., Aaltio, I. 2006. From Tools to Social Construction of Organizational Reality: Studying Value Dissemination in three Case Companies. In: *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies* 11(2).

Miranda, S., Saunders, C. 2003. The Social Construction Of Meaning: An Alternative Perspective On Information Sharing. In: *Information Systems Research*, 14(1).

Mizruchi M., Fein L. 1999. The Social Construction of Organizational Knowledge: A Study of the Uses of Coercive, Mimetic, and Normative Isomorphism. In: *Administrative Science Quarterly*, 44(4).

Mullins, L. 1993. *Management and Organisational Behaviour*. UK.

Okland,J., Porter, L. 1998. *Total Quality Management*. UK: Butterworth-Heinemann

Ran, B., Golden, J. 2011. Who Are We? The Social Construction of Organizational Identity Through Sense-Exchanging. In: *Administration & Society*. 43(4).

- Rigby, M., Sanchis, E.** 2006. The concept of skill and its social construction. In: *European journal of vocational training*. 37(1).
- Rindova, V., Pollock, T., Hayward, M.** 2006. Celebrity Firms: The Social Construction of Market Popularity. In: *Academy of Management Review*, 31(1).
- Rao, H.** 1994. The social construction of reputation: Certification contests, legitimation, and the survival of organizations in the American automobile industry: 1895–1912. In: *Strategic Management Journal*, 15(1).
- Shewhart, W.** 1917. *A study of the accelerated motion of small drops through a viscous medium*. Press of the New Era Printing Company.
- The British Standards Institution. 2014. ISO 9001 Quality Management, <http://www.bsigroup.com/en-GB/iso-9001-quality-management/> Последно посетена на 11.08.2014.
- Weihrich, H., Koontz, H., Cannice, M.** 2010. *Management: A Global and Entrepreneurial Perspective*, 13e. New Delhi: Tata McGraw Hill.
- Witt, U.** 2008. Symbolic Consumption and the Social Construction of Product Characteristics. In: *Papers on Economics and Evolution*.
- Wright, A.** 2004. The use of scenarios in social construction of sense. In: *Working Paper Series 2004, Number WP001/04*. University of Wolverhampton, UK.
- Zokaei K. A. and Simons D. W.** 2006. Value chain analysis in consumer focus improvement. A case study of the UK red meat industry. In: *The International Journal of Logistics Management*, 17(2).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 105

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 105

**РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА ТРИ БАЛКАНСКИ ГРАДА (НИШ, СОФИЯ И БУКУРЕЩ) В
КОНТЕКСТА НА ТЪМНИЯ ТУРИЗЪМ (DARK TOURISM)**

ИВЕЛИНА МОНЧЕВА

Ivelina Moncheva. REPRESENTATIONS OF THREE BALKAN CITIES IN THE CONTEXT OF DARK TOURISM

Stone (2006) argues that dark tourism involves visits to sites, attractions and exhibitions, which main or dominant themes have real or animated scenes of death, suffering, massacres. The paper focuses on the representations of the cities in the context of dark tourism on The Balkans, often imagined as “a shadow-land of mystery” (Todorova 2009: 29). The aim of the paper is to explore the concept of dark tourism, its implementation and the communication of collective/national memory and (political) ideology through dark sites. From Stone’s typological perspective, dark attractions themselves are classified into a number of different types.

„За тези, които не са били там, Балканите са сенчеста земя на мистерия; за тези, които ги познават, те стават още по-неясни...Интриги, заговори, мистерии, голяма смелост и отчаяни дела – нещата, които са душата на истинската романтика, днес са душата на Балканите” (Смит, цит. по Тодорова 2004: 35).

От средата на 90-те години на XX век тъмният (мрачен) туризъм (dark tourism) е изследван в различни аспекти и е назоваван с разнообразни термини (по Stone 2006): танатуризм (thanatourism – от *thanatos*, гръцката дума за смърт, Seaton 1996), туризъм на „тъмните петна/места” (black spot tourism, Rojek 1993); асоцииран с (културното) наследство на хора-жертви на трагедии или насилие (atrocitiy heritage tourism, Tunbridge, Ashworth, 1996); с инциденти или неочаквана насилствена смърт (morbid tourism, Blom 2000). Тъмният туризъм може да се дефинира като „пътуване към места, свързани със смърт, страдание и вдъхващи ужас” (Stone 2006: 146) или „посещения на места, където са станали трагедии или са загинали известни исторически личности, които продължават да влияят върху живота ни (Tarlow 2005: 48). Към тъмния туризъм се причисляват: местата на убийства и масова смърт, бойни полета, гробища, мавзолеи, църковни дворове, къщи на починали знаменитости, затвори (Seaton 1996; Tunbridge, Ashworth 1996; Foley, Lennon 1997; Lennon, Foley 2000; Dann, Seaton 2001; Strange, Kempa 2003; Stone, Sharpley 2008). Много от гореизброените са и места на (колективната) памет (Халбвакс 1996; Нора 2005). Следвайки модела на Ападурай (2006), Тумаркин ги нарича „пейзажи на травмата” (traumascapes) (Tumarkin 2005: 10).

Някои изследователи считат тъмните пътувания за разновидност на културния туризъм (особено този, свързан с културно наследство, включително и комунистическо), защото често тъмните атракции са културно и исторически значими (Ashworth 1993; Seaton 1999; Light 2000a; Dann, Seaton 2001; Sharpley 2009). Различни проблеми в контекста на тъмния туризъм на Балканите – от геноцида в Сребреница (Simic 2009), през туристическите обиколки, посветени на войните в бивша Югославия, до перспективите за

развитие на тъмните пътувания са разгледани от редица автори (Light 2000a; Light 2000b; Dimova 2009; Ivanov 2009; Naef 2011, 2013; Minić 2012; Милева-Божанова, Рибакoва 2013; Stojanov et al. 2013). Стоун (Stone 2006) систематизира различните атракции на тъмния туризъм в спектрограма с шест степени – от „най-светла” до „най-тъмна” – чрез няколко бинарни опозиции: такива с по-силно политическо и идеологическо влияние срещу тези с по-слабо политическо и идеологическо влияние; места *на* смърт и страдание – места, *асоциирани* със смърт и страдание; с образователна насоченост или ориентирани към развлечение; автентични срещу не-автентични; близки по време – отдалечени във времето. Той разграничава седем групи тъмни атракции: 1) тъмни увеселителни центрове (dark fun factories); 2) тъмни изложби (dark exhibitions); 3) тъмници/затвори (dark dungeons); 4) тъмни места за упокой (dark resting places); 5) тъмни олтари/светилища (dark shrines); 6) тъмни места на конфликт (dark conflict sites); 7) тъмни лагери на смъртта/геноцида (dark camps of genocide) (Stone 2006: 151).

Различни автори свързват репрезентацията с образа на града или на дестинацията. Според Страус „подобно на човек, градът придобива биография и репутация. Персонифицираният град може да се описва с лични местоимения и да се разглежда като способен на действие и притежание” (Страус 2002: 281). Тили смята, че „местата, както и хората, имат биографии... разказите изграждат част от тяхната митична стойност и историческа уместност, които като че ли са вкоренени в конкретни детайли от пейзажа и техните материални референтни точки могат да бъдат посетени, видяни и докоснати” (Tilley 1994: 33). За Хънтър „репрезентациите предлагат директен начин за разбиране на образа (съобразно терминологията и на туристите, и на дестинацията)” (Hunter 2008: 355). За Пиърс те са важен фактор при избора на дестинация (Pearce 2005). Стрингър определя имиджа на дестинацията като „рефлексия или репрезентация на сетивност или концептуална информация” (цит. по Pearce 2005: 92), а за Фриджън имиджът е „ментална репрезентация на обект, човек, място или събитие, който не присъства физически пред наблюдателя” (цит. по Pearce 2005: 92). Джъд твърди, че „конкуренцията за туристи започва с рекламата, същината на която е проектирането на имиджа” (Judd 1995: 176). Според същия автор различните реклами и статии интерпретират града, неговата история и култура, съветват туристите какво да правят и дори как да се чувстват (пак там: 177). За Хол градовете и местата се възприемат от някои от заинтересованите страни като

продукти, които могат да бъдат „пакетирани“ и „продадени“ (Hall et al. 2009: 91). Репрезентациите на градовете влияят върху избора на дестинация като (пре)утвърждават „специфични образи, нагласи и идентичности на дестинациите“ (Iwashita 2006: 59).

Целта на настоящата публикация е да покаже доколко типологията на Стоун (Stone 2006) е приложима към (тъмните) туристически атракции на Балканите и да изследва ролята им в репрезентациите на градовете¹ както и техните исторически, социо-културни, политически и идеологически контексти. Изследването е базирано върху методите на „включено наблюдение“ в туристически маршрути и на контент-анализ на пътеводители, туристически книги и блогове.

НИШ – ПЕЙЗАЖИ НА ТРАВМАТА²

Големият разказ, който присъства в репрезентациите на града, е този за съпротивата срещу османската власт, като можем да говорим за патриотични пейзажи (Daniels 1993: 5) на травмата. Същевременно Ниш е градът, където според класификацията на Стоун са локализирани най-тъмните атракции (от тези в избраните градове) – Челе кула (Кулата с черепите) и Концентрационният лагер „Червен кръст“. За Сийтън (Seaton 1999) и Янг (Young 1993) бойните полета и лагерите на смъртта са двете теми в тъмния туризъм, на които са посветени най-много изследвания. Уолтър сравнява посещението на бойните полета с религиозното поклонничество (Walter 1993: 82). Смит изказва предположение, че забележителностите или дестинациите, асоциирани с войната са „най-голямата самостоятелна категория от туристическите атракции по света“ (цит. по Stone 2006: 147).

Челе кула („Кулата с черепите“)³ е класирана като забележителност номер 1 на Ниш в популярния туристически сайт TripAdvisor, а снимка от нея илюстрира уводната страница на рубриката „Какво да видим?“ (What to see) в изданието на „Nis in your pocket“ (June-December 2012). Също така тя е и фрагмент от задължителната програма в повечето екскурзии до Ниш (от предлаганите в България) и обект на посещение с образователна цел сред сръбските ученици. Челе кула е определена и за най-атраktivния за пазара

¹ Според Сувантола (Suvantola 2002) често атракциите функционират като репрезентации на местата.

² По аналогия със заглавието на Тумаркин (Tumarkin 2005).

³ За повече информация за атракциите вж. линковете в цитираната литература.

туристически обект в Ниш в изследване по метода на аналитичната йерархия (Stojanov et al. 2013: 2311). Според класификацията на Стоун, Челе кула попада в по-тъмния регистър и в групата на тъмните олтари, тъй като през 30-те години на XX век над нея е изграден параклис. Тя е свързана с битката при Чегар, където войводата Синджелич взривява барутния склад с изстрел от пистолет, като нанася големи поражения на турската войска. След пълния разгром на Синджелич, нишкият паша нарежда да се обезглавят телата на всички въстаници, одират главите и кожата я пращат в Цариград, а черепите заиждат в стените на кула. В символен аспект тя е кула на назиданието, където жестокостта е „залог... за блясането на властта;... триумфална церемония на владетеля (Фуко 1998: 59). Цялата история за героичната саможертва е патетично пресъздадена в беседата на екскурзовода в духа на Видовданския култ. Цитиран е и Ламартин (думите на известните хора на изкуството носят допълнителен социален престиж): „Нека сърбите пазят този паметник. Той ще учи децата им за стойността на независимостта на една нация и ще показва цената, платена от дедите им." В този смисъл пейзажът на травмата е важен конституиращ елемент на груповата идентичност⁴. В контекста на тъмната туристическа индустрия обектът на наказанието се превръща в атракция и предмет на туристическия поглед. Паметникът на Чегар, разположен на едноименния хълм, е концептуално свързан с Челе кула и може да бъде разположен в тъмния спектър като тъмно място на конфликт.

Паметникът на освободителите, който се намира в самия център на Ниш, на площад „Крал Милан“ и обозначава периодите на освободителните борби срещу турците, българите и немците, тоест агресорите, е един от малкото знаци на триумфа в Ниш. Той не може да бъде характеризиран като тъмна атракция. Споменавам го като илюстрация на начина, по който туристическата индустрия е част от промените във взаимоотношенията между враждувалите някога страни⁵ – територията, завладявана някога от героя на кон, днес се консумира под формата на гледки, знаци и символи от туриста с фотоапарат.

Концентрационният лагер „Червен кръст“ (забележителност номер 2 в TripAdvisor) е един от малкото запазени фашистки лагери в Европа, който свидетелства за страданията

⁴ „Като спомен поражението струва повече от победата, защото вмениява в дълг, подбужда съвместни усилия” (Ренан, цит. по Асман 2004: 175).

⁵ Днес Ниш е партньор на няколко български града по проекти за трансгранично сътрудничество и чрез един от тях с европейски средства ще бъдат реконструирани някои от туристическите атракции (Stojanov et al. 2013: 2310).

на сръбското, ромското и еврейското население, на комунистите, на членовете на народно освободителното движение и партизаните, които са били затворени в него по време на немската окупация на Сърбия от 1941 до 1944 година. По време на Втората световна война през лагера са минали около 30 000 души, от които над 10 000 са разстреляни на близкия хълм Бубань – там е изграден Мемориалният парк „Бубан“, тоест това е тъмно място на конфликт. Според типологията на Стоун лагерът попада в най-тъмната част на спектрограмата, въпреки че първоначалните му функции и визията му са по-близки до тези на затвора, отколкото до фабриките на смъртта като Аушвиц. Наред с дрехите и играчките в експозицията са включени и снимки (завръщането на мъртвите според Барт 2001) и кратки биографични истории на някои от лагерниците. Сред тях е и детска снимка на режисьора Желимир Жилник (представител на „черната вълна“ в югославското кино), който е роден в лагера, а майка му е сред разстреляните на хълма Бубан. Подобни пейзажи на травмата надхвърлят локалния контекст и предразполагат към размисъл за общочовешките ценности. Тумаркин (Tumarkin 2005: 12) ги определя като медиатори между живите и мъртвите, където вече веднъж преживяните трагедии могат да бъдат съ-преживявани във времето.

Чрез тъмните атракции биографиите на нациите изтръгват „трогателните мъченичества, убийствата, екзекуциите, войните и холокоста“ (Андерсън 1998: 213). Репрезентацията на Ниш в контекста на тъмния туризъм е контрапоза на Лиотар, че носталгията по изгубените големи разкази е изчезнала при много хора, и че "вече е отминало времето на траура" (Лиотар 1996: 92).

1. СОФИЯ – БУКУРЕЩ: ПРОМЕНЯЩИТЕ СЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА ПОСТ-КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ СТОЛИЦИ И ТЪМНИЯТ ТУРИЗЪМ

В тази част ще се опитам да разгледам връзките между комунистическия и тъмния туризъм в София и Букурещ. Двата града имат сходна историческа съдба, а като столици те „са богати на символи градове, които съдържат качествата, чрез които държавата би искала да се представи пред света“ (Milroy, цит. по Hall 2002: 244). По комунистическо⁶ време и в двата града властва миметичният принцип, като моделът е Москва. Стандартизираната под влиянието на социализма архитектура на Централна и Източна

Европа и монументалното планиране, представителните сгради в столиците манифестират новия политически ред. След падането на Берлинската стена комунистическото минало се превръща в „нежелано” и „срамно” (Light 2000a: 145). Макдоналд определя като „нежелано наследство” това, което „повечето хора биха предпочели да нямат” (Macdonald 2006: 9). Според нея в парадигмата на нежеланото наследство и свързаните с него туристически практики се включват: робството, апартейдът, нацизмът, фашизмът, комунизмът, геноцидът, тероризмът и крайната бедност. Затова настъпилите след 1989 г. идеологически и урбанистични трансформации са особено интригуващи, тъй като „чрез архитектурата и дизайна столиците символизират националната идентичност и самооценка, промотират национални идеи и ценности; показват историята и културата” (Ritchie et al. 2007: 12). Според МакКанел туристите не виждат града, а комплекс от атракции, всяка от които е символен маркер (MacCannell 1999: 111). Янг и Кажмарек разглеждат три стратегии за реконструиране на идентичността на пост-социалистическите градове: 1) декомунизация⁷; 2) завръщане към пред-социалистическата златна епоха⁸; и 3) озападняване/европеизиране на градовете (Young, Kaczmarek 2008: 53-56). Съществуват няколко пресечни точки между стратегията на декомунизация⁹, комунизма и тъмния туризъм¹⁰, които ще бъдат разгледани в репрезентациите на двата града.

2.1. Букурещ – легендите за Дракула и Чаушеску

Туристическите текстове насищат местата със значения и ги превръщат в забележителности, които туристите трябва да посетят (Crang 2004: 75). Диетворст и Ашуърт говорят за процес на символна трансформация, тоест дестинациите се създават и пресъздават и от туристическите текстове, и от туристите (Dietvorst, Ashworth 1995: 4). В

⁷ Заличаване на социалистическото минало от градските пейзажи, промяна на имена на улици, демонтиране на паметници – най-яркият пример в България е взривяването на Мавзолея на Георги Димитров. Демонтирането на паметниците на Ленин в двата града и подмяната им със статуята на София и със статуята на Крал Карол Първи в Букурещ

⁸ Славното (далечно) минало и неговото богато културно-историческо наследство (дворци, църкви, манастири и т.н.).

⁹ Букурещ и София са сред малкото източноевропейски столици, в които няма музеи на комунизма, т.е. под въпрос е до каква степен двете балкански общества са декомунизирани и до колко декомунизацията не е само козметично разкрасяване на градските пейзажи.

¹⁰ Следвайки визията на Хол, че тъмното политическо минало на източно-европейските държави се превръща в туристическа атракция, Шарпли вярва, че запаметяването на комунистическото минало също принадлежи към тъмния туризъм (Sharpley 2009: 112).

повечето текстове, публикувани в румънски сайтове и пътеводители, Букурещ е представен като „Малкият Париж”, Европейска столица, мулти-етничен и мултикултурен¹¹ град. Ето защо особено любопитен е имиджът на града според пътеводителя „Букурещ: Румънски ученици представят своята родина” (Пътеводител 2005: 5):

Ако вярвах на представата, която моите приятели от Западна Европа имат за Букурещ¹², би трябвало да живея в родния си град заобиколен само от нещастие. Всъщност тук аз се чувствам добре. Без съмнение Букурещ е забързан, шумен град, в който редом с богатството царуват ужасна нищета и бедност.¹³ Но той е също красив и изискан град, въпреки че някои негови части са били разрушени преди 30 години от голямото земетресение¹⁴, а след това и от булдозерите на диктатора Чаушеску¹⁵. Днес градът се променя светкавично. Навсякъде се строи и обновява, изненадващо се появяват нови сгради.

Боя също отбелязва, че сред другите (най-вече западноевропейците) Румъния се възприема като „пространство на другостта, намиращо се извън нормалната европейска цивилизация” (Боя 2010: 298). Според същия автор „основните забележителности в Румъния за всеки уважаващ себе си турист са дворецът на Чаушеску и замъкът на Дракула¹⁶, великите символи на румънската уникалност!” (пак там: 297).

Митът за Дракула е синтез между литературната фикция на Стокър и историческата личност на Влад III Цепеш, който се продава добре на туристическия пазар

¹¹ Сянка на съмнение върху този образ на града хвърля режимът на Генерал Антонеску. Хана Аренд нарича Румъния „най-антисемитската страна в предвоенна Европа” (Oisteanu 2009: 7), но повечето пътеводители пропускат събитията от двете световни войни.

¹² The Rough Guide of Romania (2008: 57) – за много хора първото впечатление е, че Букурещ е разпръснато застроен, пращен град.

¹³ Харви счита, че позитивните образи на града, създадени от промоционалните кампании, служат като „маски”, които скриват реалните урбанистични проблеми (Harvey 1988: 35).

¹⁴ Природните бедствия също са част от тъмния туризъм.

¹⁵ „За съжаление през двете световни войни градът е окупиран и бомбардиран, което разрушава голяма част от впечатляващата му архитектура. А това, което не успяват да направят войните, довършва режимът на Николае Чаушеску, който воден от мегаломанските си проекти, срива голяма част от историческото наследство на града и го заменя със сгради, представители на типичната комунистическа бетонна архитектура, която днес доминира новия център на града” (Чиликова, Стоянов 2011: 12).

¹⁶ Туристическият маршрут, който използвах за включено наблюдение, се казва „Румъния – страната на Дракула”.

и се вписва в най-светлата част на тъмния туризъм (Stone 2006; Minić 2012). Ето защо в случая с Букурещ се акцентира върху факта, че „първото историческо свидетелство за града е грамота на влашкия владетел Влад III Цепеш (известен като Дракула)” и градът е включен в маршрут „В търсене на Дракула” (Чиликова, Стоянов 2011: 11).

Другата емблематична забележителност на Румъния и своеобразна културна икона на Букурещ – Дворецът на парламента (Дворецът на народа) – попада в орбитата и на тъмния туризъм (Букурещ по комунистическо време е „наранен град”, Till 2012: 4), и на комунистическия. Първоначално проектиран като символ на комунистическата власт и като най-голямото постижение на Чаушеску¹⁷, след свалянето на диктатора дворецът не е разрушен, тъй като е припознат като символ на румънското майсторство и талант. Чепчински го представя като пример за декомунизация чрез подхода на „преформулиране” на комунистическото наследство съобразно новия доминантен дискурс (Czepczynski 2008: 127-128). Лайт проследява разминаването във фокуса на пътеводителите: тези, ориентирани към западните туристи, промотират комунистическото наследство в Букурещ, а другите, написани за местните, не се интересуват от него и предпочитат пред-социалистическото минало (Light 2000a: 152).

Дворецът предизвиква противоречиви коментари както от страна на туристите, така и на местните. За Палин той е „бетонен, каменен бегемот, който се е надвесил над града като голяма птица, погълнала наполовина храната си. Като всяко нещо, правено за диктатори, той е построен, за да те накара да се чувстваш малък и незначителен... Онова, което ме изненадва, но вероятно не би трябвало, е, че жителите на Букурещ не само са се примирили с това чудовище наред с града им, но доста се гордеят с него. Гротескните му размери го правят основна туристическа атракция” (Палин 2009: 148-149). В „The Rough Guide of Romania“ (2008: 79) се споменава, че местните го наричат „къщата на лудия”¹⁸ и използват метафората за „белия слон”, тоест нещо безполезно и скъпо за поддръжка. Във връзка със сградата пътеводителят „Непознатата Румъния” описва, че „за изграждането ѝ, както и на булеварда, започващ от нея... Чаушеску нарежда да се сринат до основи 7 кв. км

¹⁷ Пораженията, които причинява „безумната градоустройствена амбиция на Чаушеску” (Дичев 2005: 18) са конотирани в езиковия каламбур „Чаушима“ (от Чаушеску и атомната бомба в Хиросима).

¹⁸ Според една от румънските екскурзоводки Чаушеску първоначално е водил сравнително демократична политика, но през 80-те години той изведнъж полудява и въвежда тоталитарен режим.

от старите квартали на града – много архитектурни паметници, хиляди жилищни сгради; изселени са над 40 000 семейства, което още тогава настройва негативно румънците към проекта” (Чиликова, Стоянов 2011: 13). Блогърката *thenomadicpharmacist*, която описва посещението си в двореца, счита, че сградата има аура на лоша карма. В този смисъл може да се каже, че Дворецът на Чаушеску не е типичната тъмна атракция като „материализиран дискурс” (Schein 1997: 660), а се разполага в контекста на наративите за социалната памет.

Площадът на революцията може да бъде причислен към тъмните места на конфликт. Той става известен на 21 декември 1989 г., когато „последната реч на комунистическия диктатор Чаушеску...”, планирана като ход за мобилизация на работниците в столицата против започналите демонстрации срещу режима в град Тимишоара, предизвиква яростта на събралата се тълпа и дава началото на масови протести и въоръжени стълкновения по улиците на Букурещ – част от румънската революция, известна като Декемврийска“. „The Rough Guide of Romania“ (2008: 69) представя революцията в резюмиран вид. В памет на драматичните събития е издигнат паметник¹⁹, който заради характерната си форма е известен сред гражданите на столицата и като „маслинката на пръчка” (Чиликова, Стоянов 2011: 16; The Rough Guide of Romania 2008: 73). В този смисъл тъмните атракции могат да служат като претекст за изясняване на настоящата политическа ситуация. От посетителите се очаква да извлекат поука от миналото и да предадат посланието, за да се избегне повтарянето на историята (Tarlow 2005: 54).

Други тъмни атракции, които намират място в туристическите текстове (по-специално в големите пътеводители като „The Rough Guide и Lonely Planet“) са гробищата: тези, свързани с героите на революцията от 1989 г.; „Генча”, където са погребани Чаушеску и „Белу” – гробовете на най-известните румънски писатели като Михай Еминеску, гробницата на Евлоги и Христо Георгиеви.

¹⁹ Монументът пресъздава свободата, проправяща си път през тъмен облак.

Букурещ в контекста на тъмния туризъм е интерпретиран и чрез разказите за мрачното минало и призраците на Чаушеску и на комунизма, и чрез тъмни атракции като места на конфликт и места на упокой, но тази репрезентация не е доминиращата.

2.2. София – от атентата в църквата „Света Неделя“ до взривяването на мавзолея на Георги Димитров

Образите на България и по-специално на София през външните погледи откриваме в книгите-пътеписи на Брайсън „Един американец в Европа“ и на Палин „Нова Европа“, които проявяват интерес към комунистическите символи. Брайсън сравнява спомените си от 1973 (първото му пътуване в България) със ситуацията от 1990 година. За него „България... не е страна. Тя е преживяване, близко до смъртта” (Брайсън 2004: 261). София е характеризирана като „един от най-тъмните градове на света” (пак там: 254) с партийни функционери, които пътуват към мрачни министерства от оруелски тип и „мрачен и огромен универсален магазин, наречен ЦУМ” (пак там: 252). Мрачната атмосфера на града се разведрява от югоизточните райони, където „има гори, паркове, квартали със солидни жилищни сгради, виещи се спокойни улички, чудесни домове” и авторът заключава, че „този град всъщност е много красив” (пак там: 263). Палин лаконично отбелязва, че „София²⁰ не е грандиозен, нито впечатляващ град” (Палин 2009: 82).

И двамата автори са заинтригувани от Мавзолея на Георги Димитров²¹. Процесът на декомунизация лишава София от физическото присъствие на тази атракция²², която би могла да бъде включена и в комунистически, и в тъмни маршрути. Брайсън обрисова неговата десакрализация²³ така: Георги Димитров, националният герой – или поне беше такъв до падането на Желязната завеса. По мавзолея сега имаше графити – немислимо

²⁰В българските пътеводители се говори със суперлативи: „Днес София е един красив и спокоен град. Тя непрекъснато се променя, но запазва и реставрира онези непреходни културни и архитектурни ценности, които я правят европейски град с антична култура, впечатляващо минало и добро бъдеще“ (Николова 2003: 39).

²¹ Кадри от екстериора и интериора на мавзолея са включени в немския документален филм за България след падането на тоталитарния режим „Място на действието: София“.

²² И в трите обиколки на София, които бяха обект на включено наблюдение – „Опознай София”, „Free Sofia Tour“ и „The Signs Of Communism“, екскурзоводите разказваха историята му и изразяваха съжаление, че вече не съществува.

²³ Задачата „да бъде изграден специален мавзолей за полагане и по-нататъшно опазване тялото на великия покойник” е възложена на архитектите Георги Овчаров и Рачо Рибаров (Разходка из улиците на София 2006: 62).

дори само преди два месеца... и вече е невъзможно да влезеш вътре и да видиш трупа му, запазен под стъклен похлупак, както обичат комунистите... На Димитров гледаха като на бог. Сега, когато комунизмът се срутваше, хората даже не искаха да го виждат (2004: 259). Палин, който посещава София след като мавзолеят вече е разрушен, обобщава разказите за Димитров и ролята на личността му за облика на София: „според всички описания той бил много гаден човек, който преследвал буржоазията с прагматична бруталност, на която дори Сталин би могъл да завиди. По негово нареждане хиляди били убити или изпратени насила в трудови лагери, което лишило страната от поколения таланти хора. Димитров и приятелите му са оставили отпечатък върху града. Широкият площад, наречен Ларгото, бил построен от комунистите, след като бомбардировачите на Съюзниците разрушили почти цялата централна част на София в края на Втората световна война“ (Палин 2009: 81).

Случаят с мавзолея показва как запазването или разрушаването на културното наследство отразява „сменящите се правителства и идеологии“ (Ashworth, Tunbridge 1999: 105). Според Кеърнс и Фило образите на градовете могат да бъдат ключови индикатори за това как местните власти искат посетителите да възприемат града и средства за създаване на споделена визия за града сред жителите му (Kearns, Philo 1993). Споделената визия за София игнорира комунистическото минало²⁴. Ето защо туристическите обиколки, ориентирани към културното наследство от този период („The Signs Of Communism“, „Sofia Communist Tour“ и др.), са инициатива на различни туристически агенции като често програмата им дори не е описана на български. За Тънбридж това е дисонанс между икономиката и идентичността (Tunbridge 1994: 127), а Дуйсин съветва: „Забравете комунизма... Или го продайте!“ (Dujisin 2007: 13).

Църквата „Св. Неделя“ е друга пресечна точка между комунистическия и тъмния туризъм. Разрушена е през 1925 г., когато при комунистически атентат са убити 193 души, а ранените са около 500. Впоследствие храмът е възстановен, а днес е част от

²⁴ Историческата миля – Ключът към София (21 века в 2 км) – един от последните туристически проекти, подкрепени от Столична община дори пропуска мястото на бившия мавзолей.

„четириъгълникът на толерантността”²⁵ – заедно с близките джамия, синагога и католическа църква.

София има потенциал за включване на повече и по-разнообразни тъмни атракции като: Гарнизонното стрелбище, Централни гробища, Бомбоубежища и тунели на София, Масов гроб в Илиянци, Криптата в Св. София (изброени по Милева-Божанова, Рибакова 2013: 696); към тях могат да се прибавят Централен софийски затвор и сградите, използвани за разпити от Държавна сигурност, Паметникът на загиналите антифашисти (Братската могила в „Борисовата градина“), който се вписва в тъмния контекст като място на упокой но засега е включен само в някои от комунистическите турове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В разгледаните градове се намират някои от най-емблематичните за дадената държава тъмни атракции, които влияят върху образите на дестинациите. Анализиранияте обекти попадат в категориите от „тъмен” до „най-тъмен” туризъм според модела на Стоун. Ниш, чиито репрезентации са свързани с далечното минало и с кохерентните разкази за героични събития, успява да конструира и продаде желаните туристически образи на посетителите, консуматорите и на представителите на дадената експонирана култура. Пост-комунистическите столици София и Букурещ, където наративите за близкото минало са полифонични, ре-интерпретират някои стари символи в нов политически контекст и се репрезентират различно пред света и пред нацията.

ЛИТЕРАТУРА:

- Андерсън, Б.** 1998. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм.
- Ападурай, А.** 2006. *Свободната модерност. Културни измерения на модернизацията*. София: ЛИК.
- Асман, А.** 2004. Места на памет. Между триумфа и травмата. В: Знеполски, И. (съст.) *Около Пиер Нора. Места на памет и конструирание на настоящето*. София, Дом на науките за човека и обществото.

²⁵ В Стратегия за развитие на културата в София 2012–2020 е наречен „четириъгълник на взаимното уважение между хора, изповядващи различни религии” (2012: 9) и е част от имиджа на София като „град на отворените пространства, в които могат да застанат един до друг хора с различни нагласи, култури, религии” (пак там).

- Боя, Л.** 2010. *История и мит в румънското съзнание*. София: Критика и хуманизъм.
- Брайсън, Б.** 2004. *Един американец в Европа*. София: Еднорог.
- Дичев, И.** 2005. *Пространства на желанието, желания за пространство (Етюди по градска антропология)*. София: Изток-Запад.
- Дичев, И.** 2002. *От принадлежност към идентичност*. София: ЛИК.
- Знеполски, И.** 2004. Комунизмът – място на памет без общоприета опорна точка. Относно характера на посткомунистическата травма. В: Знеполски, И. (съст.) *Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето*. София: Дом на науките за човека и обществото.
- Кабакчиева, П.** 2009. Дебатите за комунизма в България – в търсене на методологическо осмисляне. „Пирон”, бр. 2, http://piron.phls.uni-sofia.bg/index.php?option=com_k2&view=item&id=92&Itemid=999
- Лиотар, Ж.-Ф.** 1996. *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство.
- Лоуентал, Д.** 2002. *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм.
- Милева-Божанова, С., Я. Рибаклова.** 2013. Потенциал за развитие на тъмен (мрачен) туризъм в дестинация България, *Десета международна научна конференция „Съвременният модел на Европейския съюз и мястото на България в него”*, Бояна, 14-15 юни 2013 г.
- Николова, К.** 2003. *Пътеводител София*. София: Тангра Танакра.
- Нора, П.** 2005. *Места на памет. От архива до емблемата* (Том II). София: Дом на науките за човека и обществото.
- Палин, М.** 2009. *Нова Европа*. София: Вагон.
- Попова, Г.** 2013. Амнезията и реконструкциите на историческата памет: от идеологическите паметници на социализма към комерсиализацията на културния туризъм в посттоталитарна България. *NotaBene*, бр. 27, <http://notabene-bg.org/read.php?id=304>
- Попова Х.** 2013. *Централни Софийски гробища – място за тъмен туризъм* <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy9/item/397-tzentralni-sofiiski-grobishta-myasto-za-tamen-turizam.html> Последно посетена на 12.08.2014.
- Пътеводител.** 2005. *Букурещ: Румънски ученици представят своята родина*. Варна: Славена.

- Пътеводител. 2006. *Разходка из улиците на София*. София: Крас Плюс ООД.
- Страус, А. 2002.** Из: *Образи на американския град*. В: Грекова, М. (съст.) 2002. *Градът: социална реалност и представи*. (Антология) София: Изток-Запад.
- Тодорова, М.** 2004. *Балкани-Балканизъм*. София, УИ "Св. Климент Охридски".
- Фуко, М.** 1998. *Надзор и наказание*. София: УИ "Свети Климент Охридски".
- Халбвакс, М.** 1996. *Колективната памет*. София: Критика и хуманизъм.
- Чиликова, А., Я. Стоянов.** 2011. *Непознатата Румъния – пътеводител*. София: ЕкоТур.
- Ashworth, G.J., J.E. Tunbridge.** 2000. *The Tourist-Historic City: Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City* (2nd ed.). Amsterdam: Pergamon.
- Ashworth, G.J., J.E. Tunbridge.** 1999. Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe. *GeoJournal* 49.
- Ashworth, G.** 1993. *Culture and tourism: conflict or symbiosis in Europe*. In: W. Pompl, P. Lavery (Eds.), *Tourism in Europe* Wallingford: CAB International.
- Boyer, C.M.** 1994. *The City of Collective Memory, Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Crang, M.** 2004. Cultural Geographies of Tourism, In: *Lew, A., C. Hall, A. A. Williams (eds.) Companion to Tourism*. Oxford: Blackwell.
- Czepczynski, M.** 2008 *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*. Aldershot: Ashgate.
- Daniels, St.** 1993. *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Dann, G., A. V. Seaton.** 2001. Slavery, Contested Heritage and Thanatourism. *International Journal of Hospitality and Tourism Administration*, 2 (3/4).
- Dietvorst, A. G. J., G. J. Ashworth.** 1995. Tourism transformations: an introduction. In: *Ashworth, G. J., A. G. J. Dietvorst (eds.) Tourism and Spatial Transformations—Implications for Policy and Planning*. Wallingford, UK: CAB International.
- Dimova, R.** 2009. 'Memory in peril: Srebrenica as a 'commemorative arena', in *A. von Oswald, A. Schmelz, T. Lenuweit (eds.) Erinnerung in kultur und kunst*. Berlin: Transcript Verlag.
- Dujisin, Z.** 2007. *Forget Communism... Or Sell It', Unknown Albania, a case study: cultural and environmental tourism*. Berlin: Inter Press Service Europe.

- Echtner, C. M., J. R. B. Ritchie.** 2003 The meaning and measurement of destination image. *The Journal of Tourism Studies*, 14.
- Foley, M., J.J. Lennon.** 1996. JFK and dark tourism: a fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2.
- Foley, M., J.J. Lennon.** 1997. Dark tourism – an ethical dilemma. In: Foley, M., J. J. Lennon, G. Maxwell (eds.) *Strategic Issues for the Hospitality, Tourism and Leisure Industries*, London: Cassell.
- Furuto, A.** 2011. Forgotten Monuments From the Communist Era in Bulgaria 10 Jan 2011. ArchDaily. <http://www.archdaily.com/?p=101626> Последно посетена на 20.08.2014.
- Hall, C.M.** 2002. Tourism in capital cities. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 50(3): 235-248.
- Hall, C. M., D. K. Müller and J. Saarinen** 2009 *Nordic tourism: Issues and cases*. Bristol, Tonawanda, North York: Channel View Publications
- Harvey, D. 1988.** Voodoo cities. *New Statesman and Society* 1(30 September).
- Hubbard, P.** 2006. *City*. London: Routledge.
- Hunter, W. C.** 2008. A typology of photographic representations for tourism: depictions of groomed spaces. *Tourism Management* 29.
- Iwashita, C.** 2006. Media representation of the UK as a destination for Japanese tourists: Popular culture and tourism. *Tourist Studies*, 6:1.
- Judd, D.** 1995. Promoting tourism in US cities. *Tourism Management*, 16:3.
- Kearnes, G., C. Philo** (eds.) 1993. *Selling Places: The City as Cultural Capital, Past and Present*. Oxford: Pergamon Press.
- Lennon, J.J., M. Foley.** 2000. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Continuum.
- Light, D. 2000a.** An unwanted past: Contemporary tourism and the heritage of communism in Romania. *International Journal of Heritage Studies*, 2000: 2.
- Light, D. 2000b.** Gazing on communism: Heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania. *Tourism Geographies*, 2000: 2.
- MacCannell, D.** 1999. *The Tourist*. Los Angeles: University of California Press.
- Macdonald, S.** 2006. Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg”. *International Journal of Heritage Studies*, 2006: 12.

- Minić, N.** 2012. Development of „dark“ tourism in the contemporary society. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA*, 62(3).
- Naef, P.** 2013. Touring the Traumascape: “War Tours” in Sarajevo. In: Collins C.A., J. E. Clark (eds.) *Speaking the Unspeakable*. Oxford: Inter-Disciplinary Press.
- Naef P.** 2011. From Traumascales to Touristscapes: “War Tours” in Sarajevo and Vukovar. Trauma: Theory and Practice. *Inter-Disciplinary.net. - 1th Global Conference, 14-16 mars 2011*, Prague, Czech Republic.
- Oisteanu, A.** 2009. *Inventing The Jew: Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-European Cultures*. University of Nebraska Press.
- Pearce, P.** 2005. *Tourist behaviour: themes and conceptual schemes*. Channel View Publications.
- Pike, S.** 2002. Destination Image Analysis: A Review of 142 Papers from 1973-2000. *Tourism Management*, 23(5).
- Ritchie, B. W., D. Sanders, T. Mules.** 2007. Televised events: shaping destination images and perceptions of capital cities from the couch. *International Journal of Event Management Research*, 3:2.
- Robinson, M., M. Smith.** 2006. Politics, power and play: The shifting contexts of cultural tourism. In: Smith, M., M. Robinson (eds.) *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*. Clevedon: Channel View Publications.
- Schein, R.** 1997. The Place of Landscape: A Conceptual Framework for Interpreting an American Scene. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 87.
- Seaton, A.** 1999. War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*, 26 (1).
- Sharpley, R., P. R. Stone.** 2009. (Re)presenting the Macabre: Interpretation, Kitschification and Authenticity. In: Sharpley, R., P. R. Stone (eds.) *The Darker Side of Travel – The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications.
- Simic, O.** 2009. Remembering, Visiting and Placing the Dead: Law, Authority and Genocide in Srebrenica. *Law Text Culture*, 13(1).
- Skelin Horvat, A.,** 2013. Personal and Cultural Memories in War Tourism. *Politics of Memory* 3 (2).

- Stone, P., R. Sharpley.** 2008. Consuming Dark Tourism: a Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research*, 35(2).
- Stone, P. R.** 2006. A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. *Tourism*, 54(2).
- Stojanov, S., S. Besermenji, M. Vujičić, V. Majstorović, R. Stojsavljević.** 2013. Measuring Tourism Potential of Places of Interest and Memorial Objects Using Analytical Hierarchy Process (AHP) – Case Study City Of Nis, Serbia. *European Researcher*, 2013, Vol.(59), № 9-2.
- Strange, C., M. Kempa.** 2003. Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of Tourism Research* 30.
- Suvantola, J.** 2002. Tourist's Experience of Place. *European Urban and Regional Studies*, 11 (2).
- Tarlow, P.** 2005. Dark Tourism. In: Novelli, M. (ed.) *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- The Rough Guide of Romania.* 2008.
- Till, K. E.** 2012. Wounded Cities: Memory-work and a Place-Based Ethics of Care. *Political Geography*, 31.
- Tilley, C.** 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Tumarkin, M.** 2005. *Traumascapes: The Power and Fate of Places Transformed by Tragedy*. Victoria: Melbourne University Press.
- Tunbridge, J.E, G.J. Ashworth.** 1996. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley.
- Tunbridge, J. E.** 1994. Whose Heritage? Global Problem, European Nightmare. In: Ashworth, G. J., P. J. Larkham (eds.) *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe*. London: Routledge.
- Urry, J.** 1990. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage Publications.
- Urry, J.** 1995. *Consuming Places*. London: Routledge.
- Walter, T.** 1993. War Grave Pilgrimage. In: Reader, I., T. Walter (eds.) *Pilgrimage in Popular Culture*. London: Macmillan.

Young, C., S. Kaczmarek. 2008. The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe: The Case of Lodz, Poland'. *European Urban and Regional Studies*, 15.

Young, J. E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven and London: Yale University Press.

„Място на действието: София“.

<http://bulgaria1989.wordpress.com/2010/09/24/%d0%bc%d1%8f%d1%81%d1%82%d0%be-%d0%bd%d0%b0->

[%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%b8%d0%b5%d1%82%d0%be%с2%a0%d1%81%d0%be%d1%84%d0%b8%d1%8f/](http://bulgaria1989.wordpress.com/2010/09/24/%d0%bc%d1%8f%d1%81%d1%82%d0%be-%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d0%b5%d0%b9%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%b8%d0%b5%d1%82%d0%be%с2%a0%d1%81%d0%be%d1%84%d0%b8%d1%8f/) Последно посетена на 18.08. 2014.

<http://www.visitnis.com> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.bulgaria-weekly.com/the-week/bulgaria/3716--komunismat-se-prevrushta-v-nova-forma-na-zabavlenie.html> Последно посетена на 14.08.2014.

http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/blogreview/2013/08/24/blog-03 Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.yomadic.com/bulgarian-communist-monuments/> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://www.yomadic.com/communist-architecture-romania-parliament-interior/> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://www.thenomadicpharmacist.com/2012/08/a-communism-filled-day-in-bucharest.html> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://communismandthecity.com> Последно посетена на 18.08.2014.

http://www.tripline.net/trip/Communist_Bucharest_Tour-75340072367210058341DA4C44F1A1EC?n=53 Последно посетена на 18.08.2014.

<http://www.flashplaces.com/restaurants-bucharest-romania> Последно посетена на 18.08.2014.

<http://historo.wordpress.com/2009/01/07/bucharest-a-brief-presentation-of-the-6th-largest-eu-metropolis/> Последно посетена на 19.08.2014.

www.spiruharet.ro/isd/GUIDE.pdf Последно посетена на 19.08.2014.

<http://romania-to-go.com/bucharest-tours/bucharest-communist-heritage/> Последно посетена на 18.08.2014.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Ceaușima> Последно посетена на 18.08.2014.

http://www.bucharestcitytour.com/The_Last_Days_of_Communism_Tour Последно посетена на 14.08.2014.

<http://tourofcommunism.com/about-the-communist-tour-of-bucharest/> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.goaheadtours.com/rbg/bulgaria-romania-the-black-sea-coast-to-transylvania> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.globaltour.bg/екскурзия-сърбия-дяволският-град-ниш> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://www.miveki.com/index.php?menu=17&id=232> Последно посетена на 14.08.2014.

<http://bultourism.com/уикенд/Сърбия/Еднодневна-екскурзия-до-Ниш-и-Пирот-г-8-107414.html> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.toursbylocals.com/communist-bulgaria> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.getyourguide.com/sofia-1158/communist-tour-of-sofia-including-trabant-driveride-t23839/> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.city-discovery.com/sofia/tour.php?id=9103> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://bulgaria-communisttours.com/Sofia%20communism%20tour.html> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.bohemia.bg/prog.php?p=919&c=108> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.bulgaria-communisttours.com/BulgariaTour.html> Последно посетена на 19.08.2014.

<http://www.vtravel.bg/sofia-communist-tour.php> Последно посетена на 19.08.2014.

www.inyourpocket.com/data/download/Nis.pdf Последно посетена на 19.08.2014.

Историческата миля – Ключът към София (21 века в 2 км) www.sofia-history.bg и www.historymile.bg Последно посетена на 20.08.2014.

http://www.sofia.bg/pressecentre/images/OPR_StrategyII-1.pdf Последно посетена на 14.08.2014.

Челе кула (Кулата с черепите)

http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g295382-d553863-Reviews-Cele_Kula-Nis_Central_Serbia.html Последно посетена на 22.08.2014.

http://cbma.projectkn.com/index.php?option=com_content&view=article&id=124%3A-q-q&catid=50%3A2011-11-02-08-04-35&Itemid=136&lang=bg Последно посетена на 22.08.2014.

Концентрационен Лагер „ Червен кръст” Ranked #2 of 7 Attractions in Nis

http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g295382-d2216106-Reviews-Red_Cross_Nazi_Concentration_Camp-Nis_Central_Serbia.html Последно посетена на 22.08.2014.

Дворецът на народа Ranked #20 of 112 Attractions in Bucharest

http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g294458-d318176-Reviews-Palace_of_Parliament_Palatul_Poporului-Bucharest.html Последно посетена на 23.08.2014
<http://www.thenomadicpharmacist.com/2012/08/a-communism-filled-day-in-bucharest.html>

Последно посетена на 23.08.2014

Гробището Белу http://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g294458-d2658728-Reviews-Bellu_Cemetery-Bucharest.html Последно посетена на 23.08.2014.

https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/novini/arhiv/120_godini_su/novini_i_s_bitiya/s_bitiya/poklonenie_pre_d_grobnicata_na_evlogi_i_hristo_georgievi Последно посетена на 23.08.2014.